

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

THE
RAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

BELONGING TO THE
TAITTIRĪYA SAMĪTĀ

WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF KONIGSBERG

VOLUME I

PRAŚNAS 1-7.

1902
CALCUTTA

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET

1892

PREFACE.

This edition of the *Āpastamba Śrauta Sūtra* will be complete in four volumes. At the end will be added the indices necessary for such a work. The detailed investigation of the sources of the *Āpastamba Sūtra* and its position among the ritual-books of Ancient India I shall reserve for the introduction to the last volume, the publication of which will place the entire material in the hands of Sanskrit scholars for criticism. By that time, too, we may hope for the completion of Dr. Schroeder's edition of the *Maitrāyaṇī Saṃhitā*, a highly important work, and one which has had a decided influence on *Āpastamba*, although—curiously enough—he does not mention the name of this *Samhitā*, as he does that of many other Vedic writings. I shall accordingly limit myself here to the description of the manuscripts to which I have thus far had access.

I. *Manuscripts of the Text.*

- A. India Office Library, No. 1651. *Praśnas* 1-7 and 9-15, on 227 paper-leaves. In Devanāgarī characters. The place and date have been expunged after completion of the MS. It is ancient, very carefully made, and has been corrected several times. At the end of every *praśna*, there are given first the beginnings of each *kandikā* in reversed order, and then the beginnings of each *paṭala* in the actual order. This system or a similar one is also followed in most of the other MSS. The leaves 96—110 inclusive, which contained *praśna* 8, are missing. A later interpolated leaf—about two thirds of it covered with writing—which, like the first leaf

after the lacuna, is numbered 111, contains the missing beginning of prasna 9 and the last part of the patāla beginnings of prasna 8

B India Office Library, No LXX of Burnell's "Catalogue of a Collection of Sanskrit Manuscripts" Prasnas 1—18, kaṇḍika 8, on 120 palmyra leaves In Grantha characters Undated, but according to Dr Burnell's statement, copied about A D 1800 A good MS

C India Office Library, No LXXI of Burnell's "Catalogue" Prasnas 1—15, on 202 palmyra-leaves In Grantha characters Undated, but according to Dr Burnell, "copied about 1750" and "in a large and good hand" A correct MS

The smaller Grantha MSS of the first four prasnas (Nos LXXII, LXXIII, and LXXIV of Burnell's "Catalogue") I have not collated, because the other MS material at my disposal for this part of the work was more than amply sufficient for the determination of a trustworthy text

D Bombay University Library, No 16 Prasnas 1—24, on 395 paper leaves In very large and beautiful Devanagari characters, but abounding in errors of the copyist Undated, modern At my request the use of this MS was very kindly allowed me by the Director of Public Instruction, K. M. Chatfield, Esq

E Royal Bavarian Court and State Library at Munich, Codex Haug 51 Prasnas 1—24, on 105 paper leaves In Devanagari characters Undated Twin brother of the preceding MS, sharing the same internal and external peculiarities, and agreeing with it in the copyist's errors

F India Office Library, No 1733 Prasnas 1—5, on 79 paper-leaves In Devanagari characters Undated, but not so old as A

G India Office Library, No 122c Prasna 8, on 14 paper-

leaves. In Devanagari characters. The handwriting shows that this is not the missing part of A. Copied in Benares, Samvat 1636 (= A D 1580)

H India Office Library, No 1541a. Prasnas 15, 16, and 17, on 22, 24, and 15 paper-leaves respectively. In Devanagari characters. Undated

I Text of prasnas 1—15 in the commentary-manuscript 1.

A Text of prasnas 1—15 in the commentary-manuscript 7

I Text of prasnas 1—3 in the commentary-manuscript 4

M Text of prasnas 1—3 in the *Prayogaratnamāla* by Chundappacharya, in the Palace Library at Tanjore, Burnell's "Classified Index," Part I, No CIII. Dr Burnell had the great kindness to have this MS copied for me. The copy covers 275 quarto pages

- In connection with this list of MSS it ought to be mentioned that many passages of the Apastamba Śrūta Sūtra occur also in the commentaries to the Taittirīya Samhitā, Brahmana, and Aranyak. Sometimes Apastamba is cited by name (thus, नष्टः षड्वचसः) as authority for these quotations, but often also they are referred to in a general way as ऋष्य, or with the remark उक्तं ऋषेः

II. Manuscripts of Rudradatta's Commentary

a India Office Library, No 51. Prasnas 1—9, on 197 paper-leaves. In Devanagari characters. Undated. An ancient, excellent, and accurately corrected MS

b India Office Library, No 1142b. Prasnas 10—15, on 163 paper leaves. In Devanagari characters. Undated. A good MS

c India Office Library, No 1142a. Prasna 14, on 30 paper-leaves. In Devanagari characters. Undated. This has come from the same source as the preceding MS

d Calcutta manuscript. Prasnas 6 and 7, on 46 paper-leaves. In Devanagari characters. Samvat 1631 (= A D 1574)

- e Manuscript belonging to the Government collection deposited with the Asiatic Society of Bengal, No 1204 Prasna 8, on 31 leaves (numbered 46—76) In Devanāgarī characters Samvat 1631
- f Sanskrit College Library in Calcutta, No 2602 Prasna 9, on 44 paper leaves In Devanagari characters Undated

I received the three MSS *d*, *e*, and *f* in copies, which Dr Hoernle was so good as to cause to be made for me. The originals of *d* and *e* are certainly copies of MS *a* but were written *before* the above mentioned correction of that MS took place.

- g India Office Library, No LXXVII of Burnell's "Catalogue" Prasnas 10—13, on 55 talipat-leaves In Grantha characters According to Dr Burnell, it was "copied about the beginning of this century"

NOTE In the preceding 7 MSS, the text of the Sutra is given each time only by the first and last word of the passage to be commented upon. In the following S, it is given in entirety, with the exception that the mantras quoted are often abbreviated.

- h Palace Library at Tanjore, Burnell's "Classified Index," Part I, No XCVIII Prasnas 1—15, on 207 talipat-leaves In Grantha characters "Recent," according to Dr Burnell. A Devanāgarī transcript of the first three prasnas of this MS, was prepared for me through the mediation of Dr. Burnell, and to him my thanks are due for this kind service.
- i Bombay University Library, Nos 17a and b, two volumes Prasnas 1—15, on 56 paper leaves In Devanāgarī characters Undated, modern. Of the same general nature as MS *D*. The use of this MS was granted me by the liberality of K. M. Chitfield Esq. Director of Public Instruction.
- k Royal Bavarian Court and State Library at Munich,

Codex Haug. 52, two volumes. Prāśnas 1—15, on 657 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated; modern. This MS. is related to *a* precisely as *E* to *D*.

Since Rudradatta has commented on only the first 15 prāśnas of the Āpastamba Śrauta Sūtra (see Burnell, "Classified Index," note to MS. XCVIII), I shall be compelled to give a different commentary for the text of the remaining prāśnas, *i. e.*, from the beginning of the third volume of the present edition. This procedure occasions indeed a certain want of uniformity; but it did not seem to me an adequate reason for abstaining from printing the best attainable commentary, and as such Rudradatta's must certainly be considered. Dr. Burnell ("Catalogue of a Collection," p. 21, note to MS. LXXVII) says of it: "This commentary is a very excellent one; the Bhāradvāja, Baudhāyana, Āśvalāyana, Drāhyāyana, Satyāśhādha, and 'other' sūtras are constantly quoted." The reader will find that Rudradatta quotes many other works also. But while he takes account of the allied literature so extensively, on the other hand, as the reader will observe, he strives after the greatest possible brevity and terseness, so much so that, sometimes after a lengthy discussion, he accuses himself of prolixity with *यत्नं विस्तृतं* or some similar phrase (so in i. 1. 8; viii. 1. 2; 16. 5).

The text of the Āpastamba Śrauta Sūtra, as is well-known to be the case in all Vedic works, does not show any real variants, except in a very few cases; and these have been given in footnotes. Errors of copyists, as well as omissions and additions in the more modern MSS., which are easily recognized as such, have not been noted. As for the commentary, it shows indeed no lack of *variae lectiones*; but I came to the conclusion that to register them would be of little use and would unduly increase the extent and size of an already sufficiently bulky work. In printing the commentary, I have almost always given the text of the good MSS. *a* and *b*; I have also followed these two MSS. in the violation of the rules of

sandhu, so far as these violations served in lieu of a slight punctuation, or marked a break in the sense, or were intended to secure greater clearness

It may be well to mention, that the MSS of the commentary for the most part read *सर्वत्र*, while I have uniformly written *क्षेत्रे* in the edition

Unfortunately, as the list of errata shows a number of typographical errors have remained uncorrected. These I hope, the reader will excuse in view of the great distance of my abode Königsberg from the place of printing Calcutta. I found that I must either content myself with the revision of a single proof, or face the unpleasant alternative of an indefinite postponement of the completion of the publication. Even under these circumstances the present edition is—I venture to hope—satisfactorily correct. And for this I have to thank the carefulness of the skilful compositor and especially the great kindness of Dr Hoernle who voluntarily assumed the labour of regularly reading the second proof

R. GARBE

Königsberg, May 1882

अपरेण गार्हपत्यं देवप्त्रीणां लोकस्तत्र ता उपतिष्ठते ॥

तस्माद्देशादपत्रम्य सुप्रजसस्त्वा वयमिति दक्षिणत
उदीच्युपविशति । ८ ।

देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्त इति ब्राह्मणव्याचिष्यामयोक्तं तस्माद्देशा-
दपत्रम्येति । दक्षिणतः कस्य । तस्यैव देशस्य ततो ऽन्यस्यानुपादा-
नात् ॥ उक्तं च हिरण्यकेशिना दक्षिणतः पश्चाद्गार्हपत्यस्योदीच्युप-
विशतीति ॥

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुमुत्रा । अ-
स्यूरि त्वा गार्हपत्योपनिपदे सुप्रजास्त्वायेति जपति । ९ ।
गतः ॥

युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संग्रह्यति
। १० ।
पत्नीमिति जेयः । संग्रह्यादिः संग्रह्यान्तो विधिः पत्नीसंस्कारत्वात्प्र-
तिपत्त्यावर्तते ॥

वह्नाज्याभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इति विज्ञायते
। ११ ।
गतः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

पूया ते बिलं विष्यत्विति सर्पिर्धानस्य विलमपावर्त्य
दक्षिणाग्रावाज्यं विलाप्यादितिरस्यच्छिद्रपत्रेत्याज्यस्या-
लोमादाय महीनां पयो ऽस्थोपधीनां रसस्तस्य ते
ऽक्षीयमाणस्य निर्घपामि देवयज्याया इति तस्यां पवि-
चान्तर्हितायामाज्यं निरुप्येदं विष्णुर्विचक्रम इति
दक्षिणाग्रावधिश्चित्येये त्वेति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्या-
धिश्चित्योर्जे त्वेत्यपादाय वेदेनोपयम्य पव्या उपहरति
॥ १ ॥

सर्पिर्धीयते यस्मिन्नाण्डे तत्सर्पिर्धानम् । वज्रभिरव कल्पकारैर्गन्ध-
स्थालामे ऽजामद्विधोराज्यं तदभावे तैलं च प्रतिनिधेयमुक्तं यथा
तदभाव आजं माद्विषं वा तदभावे तैलनित्यादि । तच्च प्रतिनि-
धिवाक्तेस्तस्यायाज्यवद्भूमौ द्रष्टव्यास्ताच्छब्दं च । यद्योक्तमाश्रयायनेन
प्राशुतास्त्वेव मन्त्राणां शब्दाः प्रतिनिधिभ्यपीति ॥

तत्सा निमोत्य वीक्ष्यानुच्छसन्त्यवेक्षते महीनां पयो
ऽसीति । २ ।

तूष्णीं निमोत्या वीक्ष्य पद्यान्मन्त्रेणवेक्षते । पव्यनेकत्वे चादृष्टि-
र्बोधायनेनोक्ता यद्यैकैकामाज्यमीक्षयेदिति ॥

तेजो ऽसीत्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिअयति । ३ ।

गत. ॥

पव्यभावे तेजआदि लुप्यते गार्हपत्येऽधिअयणम्
॥ ४ ॥

तेज इति मन्त्रस्यादिर्यस्याधिश्रयणस्य तत्तेजश्चादि । तद्गार्हपत्ये-
ऽधिश्रयणं पत्यभावे लुप्यते तदौच्यभावात् ॥ तथा च ब्राह्मणं
अमेध्यं वा एतत्करोति यत्पत्यवेक्षते गार्हपत्ये ऽधिश्रयति मेध्यता-
येति ॥ अधिश्रयणान्तरं तु भवत्येव पत्यभावनिमित्तं च प्रागेव
व्याख्यातम् ॥ तच्च पत्नीमन्त्राणां प्रतिषेधमाह बोधायनः यथा
यजमानायतन आसीनो जयमान एवैतामन्त्रान्निगदेदिति । तथा
नैवेद्यानाद्रियेतेति ॥

तेजसे त्वेत्यपादाय तेजो ऽसि तेजो ऽनुपेक्षीति हर-
ति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहवनीये ऽधिंश्रित्या-
ग्नेर्जिह्वासीति स्फयस्य वर्त्मन्सादयति । ५ ।

गती ॥

आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानश्च निमील्य
वीक्ष्यानुच्छसन्तावाज्यमवेक्षेते । ६ ।

पत्यवेक्षणेन व्याख्यातः ॥

अथैनदुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमुत्पुनाति
। ७ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजो
ऽसीति तृतीयम् । १ ।

पुनराक्षरमविच्छेदेन पुनराख्यातव्यम् ॥

पूर्ववदाज्यलिप्ताभ्यां प्रोक्षणीरुत्पूयानिष्कासिना क्षु-
वेण वेदमुपभृतं कृत्वान्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति २ ।

अनिष्कासिना निष्कासः शेषः वारुण्यै निष्कासेनेति दर्शनात् ।
क्षुवोद्धृतं निःशेषं गृह्णातीत्यर्थः । वेदमुपभृतं कृत्वा वेदेनोपयम्य
क्षुधम् ॥

समं विलं धारयमाणो जुह्वां मध्यदेश उपभृति भूमौ
प्रतिष्ठितायां भुवायाम् । ३ ।

समं विलं जुह्वा विलमाज्यस्याख्या विलेन समम् । मध्यदेश उपभृति
तथा एव मध्यदेश उपभृता विलं धारयमाण उपभृति गृह्णाती-
त्यर्थः । भुवायां ॥ मध्य वेदेन प्रतिष्ठितायां गृह्णाति ॥

चतुर्जुह्वामष्टावुपभृति चतुर्भुवायाम् । ४ ।

गतः ॥

पशुकामस्य वा पञ्चगृहीतं भुवायां यथाप्रकृतीतर-
योः । ५ ।

इतरयोर्व्यथाप्रकृति चतुरष्टवत्येव्यर्थः । वाग्रन्तः पूर्वविधिविकल्पायः
प्रव्याख्यायार्थो वा ॥

दशगृहीतमुपमृति पञ्चगृहीतमितरयोरित्येके । ६ ।

नायं कल्पः काम्येन पूर्वेण विकल्पते किं तु पूर्वतरेण नित्येन ।
न चायं पञ्चावत्तिविषय इति केचित् । तदयुक्तं द्विः पञ्चावत्तिन
इत्यादिवद्विशेषावचनात् आज्यभागप्रभृत्यवदानविधिवेव तद्वचनाच्च ।
तस्मादविशेषेण सर्वविषय एवायं कल्पो युक्तः ॥

भूयो जुह्वामत्पीय उपमृति भूयिष्ठं भुवायाम् । ७ ।

गतः ॥

युक्तं त्वा शुक्रायामिति त्रिभिः पञ्चानां त्वा वाता-
नामिति च द्वाभ्यां जुह्वां चतुः पञ्चदत्त्वो वा प्रति-
मन्त्रम् । ८ ।

युक्तं त्वेत्यादिषु त्रिषु धाम्नेधाद्य इत्यादेरनुषङ्गः ॥

पञ्चानां त्वा दिशां पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां पञ्चा-
नां त्वा सलिलानां धर्वाय गृह्णामि पञ्चानां त्वा
पृष्ठानां धर्वाय गृह्णामि धामासि प्रियं देवानामना-
धृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा गृह्णामीति चरोस्त्वा
पञ्चविलस्येति च पञ्चभिरुपमृत्यष्टदत्त्वो दशदत्त्वो वा
प्रतिमन्त्रम् । ९ ।

उपमृति प्रयाजानुयाजायां द्वाविमौ पञ्चमन्त्रकौ गणौ तद्योतकश्च
पञ्चममन्त्रान्त इतिकरणः । तत्र यदाष्टगृहीतं तदा गणान्वयोः

पञ्चमदशमयोर्लोपः । तथा प्रायणीयोदयनीययोः प्रयाजानुयाजा-
नामन्यतराभावे तदर्थस्य गणस्य लोपः ॥

शेषेण भुवायां चतुः पञ्चशत्वो वा प्रतिमन्त्रम् । १० ।

शेषेणानुवाकशेषेण ॥

नोत्कर आज्यानि सादयति । ११ ।

गतः ॥

नान्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनं हरन्ति । १२ ।

अन्तर्वेदि गृहीतं सुगन्तमाज्यं न पश्चाद्हरन्ति ॥ कः प्रसङ्गः ।
पञ्जीसेयाजेषु भौवप्राप्तेरद्विहोमाणाम् । केचित्तत्र एव प्रतिषेधा-
त्पूर्वाम्निवर्तिनो द्विहोमानपि भौवादिष्यन्ति । तन्मन्त्रं तस्मा-
द्विहोममात्रार्चने ऽप्येवं प्रतिषेधोपपत्तेः सुवेण भुवाया आज्यनादा-
द्येष्टाधारे यन्नविशेषाच्च । ब्राह्मणमपि प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्शा-
दिशदिति प्रकृत्य तस्माद्यजन्त्याज्यभागानुपसृण्वन्त्यभियारयन्तीति
घञ्शार्चतामेव भौवस्य दर्शयति । शुक्लान्नरं चाचोदाहरन्ति सर्वस्मै
वा एतद्यज्ञाय गृह्णते यद्भुवायामाज्यमिति । कात्यायनस्याह
यजतयो भौवादिडाप्राग्निवाधारास्तेति ॥ तस्माद्यागा एव भौवा-
त्कार्याः । द्विहोमास्त्वृते वचनादाज्यस्याभ्या इत्येव सांप्रतम् ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

पूर्ववत्प्रोक्षणीरभिमन्य ब्रह्माणमामन्य विस्रस्येधं
 कृष्णो ऽस्याखरेष्ठ इति त्रिः प्रोक्षति । वेदिरसीति त्रि-
 र्वेदिं बर्हिरसीति त्रिर्वर्हिः । अन्तर्वेदि पुरोग्रन्धि बर्हि-
 रासाद्य दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं
 पृथिव्यै त्वेति मूलम् । १ ।

गताः ॥

सुच्यग्राण्युपपाय्य मूलान्युपपाययति । २ ।

उपपाययति क्षेदयति ॥

पोपाय त्वेति सहस्रुचा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्धिं
 प्रत्युक्ष्य प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायै श्रोणे-
 रौत्तरस्याः संततं निनीय पूषा ते ग्रन्धिं विष्यत्विति
 ग्रन्धिं विसंसयति । ३ ।

सहस्रुचा हस्तेन पुरस्ताद्भुतेन सुचः प्रत्यञ्चं संतं ग्रन्धिं प्रत्युक्षति ।
 दक्षिणायै दक्षिणायाः ॥

प्राञ्चमुज्जुढं प्रत्यञ्चमायच्छति । ४ ।

संनहनकाले यदि पश्चात्प्रागुज्जुढो ग्रन्थिस्तं पुच्छे गृहीत्वा पश्चादा-
 कर्षति । प्रागपवर्गलापवादार्थं वचनम् ॥

विष्णो स्तूपो ऽसीति कर्षन्निवाहवनीयं प्रति प्रस्तर-
मपादत्ते नोद्यौति न प्रयौति न प्रतियौति न विश्वि-
पति न प्रमार्ष्टि न प्रतिमार्ष्टि नानुमार्ष्टि । ५ ।

प्रस्तरमाहवनीयं प्रति वर्हिषः कर्षन्निव ग्रनैरादत्ते । नोद्यौति नोर्ध्वं
हरति । न च प्रयौति न च प्रकर्षेण पुरस्ताद्धरति । न च प्रतियौति
न प्रतीचीर्ध्वं हरति । न विश्विपति इतस्ततो न चालयति । न
प्रमार्ष्टि न तिर्यङ्मार्ष्टि सव्येन तत्सदृशतेन वा दक्षिणेन । न प्रतिमार्ष्टि
न प्रतिलोमं मार्ष्टि । नानुमार्ष्टि नानुलोमम् ॥

अयं प्राणश्वापानश्च यजमानमपिगच्छताम् । यज्ञे
ह्यभूतां पोतारौ पवित्रे हव्यशोधने । यजमाने प्राणा-
पानौ दधामीति तस्मिन्पवित्रे अपिष्टञ्च प्राणापानाभ्यां
त्वा सतनुं करोमीति यजमानाय प्रयच्छति । यजमानो
ब्रह्मणे । ६ ।

अपिष्टञ्च क्षिप्त्वा । गतः श्रेयः ॥

ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वा । ७ ।

स्यमेव वा यजमानो धारयति न ब्रह्मणे प्रयच्छतीति भावः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

दर्भैर्वेदिमन्तर्धाय दक्षिणतः संनहनं स्तृणात्यक्षण्या
वा । १ ।

संनहनं शृण्वम् । दक्षिणतः प्राचीनं प्रागुदोचीनं वा स्तृणाति
निदधाति यदा विमृश्य दर्भान्स्तृणाति । तद्वत्संनहनं विमृश्येति
कात्यायनबोधायनौ ॥

ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीति बर्हिषा वेदिं स्तृणाति
बहुलमनतिदृश्यं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा त्रिधातु
पञ्चधातु वा । २ ।

यज्जलं भूयिष्ठम् । अनतिदृश्यं यया तृणान्यतीत्य न दृश्यते भूमि-
स्तया । त्रिधातु त्रिमंथि ॥

अग्रैर्मृत्तान्यभिष्ठादयति । ३ ।

प्रागपवर्गपठे ऽप्येतत्समानमि यनुमंथातयम् ॥

धातौधातौ मन्त्रमावर्तयति । ४ ।

गतः ॥

प्रस्तरपाणिः संस्पृष्टान्परिधीन्परिदधाति गन्धर्वो ऽस्ति
विश्यावसुरित्येतैः प्रतिमन्त्रमुदगग्रं मध्यमं प्रागग्रावि-
तरौ । ५ ।

संस्पृष्टानन्योन्यम् ॥

आहवनीयमभ्यग्रं दक्षिणमवाग्रमुत्तरम् । ६ ।

आहवनीयं प्रत्यभिमुखार्थं दक्षिणं परिदधाति विपरीतायमुत्तरम् ॥

सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वित्याहवनीयमभिमन्थ्योपर्या-
हवनीये प्रस्तरं धारयन्नग्निं कल्पयति । ७ ।

पुरोभागपरिधानार्थमभिमन्त्रणं मन्त्रलिङ्गात् । तथा न पुरस्ता-
त्परिदधात्यादित्यो ह्येवौघम्पुरस्ताद्भवांश्चपदन्तीति वाक्यशेषात् ।
अथ सूर्येण पुरस्तात्परिदधानि सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति बौधायन-
वचनाच्च । तेजोपमदवभृथादिषु परिध्यभावे न भवत्यभिमन्त्रणम् ।
कल्पयति वस्तुवस्तुं करोति ॥

अनूयाजार्थं प्राची उत्सुके उदूहतीति वाजसने-
यकम् । ८ ।

अनूयाजार्थं हे उत्सुके उदूहति प्राग्भागमते करोति । वाज-
सनेयपट्टणमादराय ॥ तु कल्पनेन विकल्पार्थं अपिष्टज्योत्सुके
इत्युत्तरं नित्यवदनुवादात् उत्सुके उदूह्याहवनीयं कल्पयित्वेति
सत्यापादेन श्रुतवचनाच्च ॥

मध्यमं परिधिमुपस्पृश्योर्ध्वं आधारसमिधावाद-
धाति । ९ ।

सहदुपस्पृश्य परिधिं समिधानूर्ध्वार्थे आदधानि । कुच । मध्ये
ऽग्रेरिति भारद्वाजः ॥

वीतिहोत्रं त्वा कव इति दक्षिणां समिदस्यायुषे
त्वित्युत्तराम् । १० ।

दक्षिणोत्तरत्वं मियः ॥

तृष्णीं वा । ११ ।

उत्तरामिति शेषः । आनन्तर्याद्यजुषान्यां तृष्णीमन्यामिति श्रुतेश्च ॥

समावनन्तर्गर्भौ दर्भौ विधृती कुरुते । १२ ।

विधृती कुरुते विधृतित्वेन कल्पयति ॥

विशो यन्त्रे स्थ इत्यन्तर्वेद्युदगग्रे निधाय वस्त्रानां रुद्राणामादिन्यानां सदसि सीदेति तयोः प्रस्तरमन्यादधाति । १३ ।

विशो यन्त्रे स्थ इति निधाने मन्त्रो न करणे । सादयति विशो यन्त्रे स्थ इति कल्पान्तरेषु व्यकृद्दर्शनात् ॥

अभिहृततराणि प्रस्तरमूलानि बर्हिर्मूलेभ्यः । १४ ।

यत्र धातौ प्रस्तरः साद्यते तद्बर्हिर्मूलेभ्य प्रस्तरमूलान्यभिहृततराणि आहवनीयाभिसुखं पुरस्ताद्धृतानि भवन्ति ॥

जुह्वरसि यताचीत्येतैः प्रतिमन्त्रमनूचीरसंस्पृष्टाः सुचः प्रस्तरे सादयति । १५ ।

जुह्वरसीत्यनुषकरूपनिर्देश उपसृद्धुवयोरपि प्रदर्शनार्थः । अनूचीः प्राचीः । अमंस्पृष्टा मियः ॥

इति नवमी कण्डिका ।

अपि वा जुह्वमेव प्रस्तरे । १ ।

मादयतीत्यन्वयः । अस्मिन्कल्पे सर्वेषां मादयत्प्रकारमाह ॥

समं मूलैर्जुहा दण्डं करोति । उत्तरेण जुह्वमुप-
भृतं प्रतिकृष्टतरामिवाधस्तादिधृत्योः । उत्तरेणोपभृतं
भुवां प्रतिकृष्टतरामिवोपरिष्ठादिधृत्योः । २ ।

यथा प्रस्तरमूलममं जुह्वमूलं भवति तथा जुह्वं मादयित्वा तस्या
द्विपप्रतिकृष्टां प्रत्यकृष्टामुपभृतं मादयति तस्या अपि प्रतिकृष्टतरां
भुवाम् ॥

कृपभो ऽसि शाकरो घृताचीनां स्त्रनुः प्रियेण माम्ना
प्रिये सदसि सीदेति दक्षिणेन जुह्वं सुर्वं सादयत्युत्तरे-
णोत्तरेण वा भुवाम् । ३ ।

गतः ॥ तूष्णीमाज्यात्ताम्राणांमाद्या तस्या अपि वाजमानदर्शनम् ॥

यता असदन्निति सुचेो ऽभिमन्त्र्य विष्णूनि स्थ वैष्ण-
वानि धामानि स्थ प्राजापत्यानीत्याज्यानि कपालव-
त्पुरोडाशादङ्गारानपोह्य स्वर्यं ज्योतिर्विभाहि महत
इन्द्रियायेत्यभिमन्त्र्याप्यायतां घृतघोनिरग्निर्हव्यानुमन्त्र्य-
ताम् । खमश्च त्वचमश्च सुरूपं त्वा वसुविदं पशूनां
तेजसाग्रये जुष्टमभिधारयामोत्याग्नेयं पुरोडाशमभि-
धारयति तूष्णीमुत्तरम् । ४ ।

सुच इति मसुवा गृह्यन्ते एतावसदतामिति सिङ्गात् । आज्यानीति च सुगतामि भुवामधिकारात् । केचिन्वाज्यानीत्यविशेषवचनादा-
व्यम्यान्त्या आसादितत्वाच्च तद्गतस्याप्यभिमन्त्रणमिच्छन्ति । समान-
जातीयेनेति न्यायेनाङ्गारापोहनादीनां प्रवृत्तिक्रमः । हविरभिमन्त्र-
णमन्त्रस्यैकाभिधायित्वादावृत्तिः अभिधारणमन्त्रस्वाग्नेयार्घ्यत्वात्तदि-
कारेणैव भवति । तत्र च देवतावाचिनो द्वितीयाग्निशब्दस्यैवोद्देशः ॥

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां निष्ठामनु यो
वितस्थे । आत्मन्वान्सोम घृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छ
सुवर्विन्द यजमानाय मध्यामिति प्रातर्दोहम् । ५ ।

गतः ॥

स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुश्रेवं कल्प-
यामि त इति पाव्यामुपस्तीर्यार्द्रः प्रथसुर्भुवनस्य गोपाः
श्रुत उत्स्राति जनिता मतीनामित्यपर्यावर्तयन्पुरो-
डाशमुदास्य । ६ ।

इति दशमी कण्डिका ।

वेदेन भस्म प्रमृज्य तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीही-
णां मेध सुमनस्यमान इति पाव्यां प्रतिष्ठापयति । १ ।

सदनकरणं सर्वस्य कृत्वोदामगादि प्रतिष्ठापनान्तमेकैकस्य करोति ।
सदनकरणाद्येकैकस्येत्यन्ये । ततः प्रातर्दोहमुदासयति ॥

तूष्णीं यवमयम् । २ ।

यदा यवाचिर्वपति तदा तूष्णीं प्रतिष्ठापयति । त्रीद्वौषामिति लिङ्गविरोधादिति भावः । एवं च विज्ञतावपि यवमयं तूष्णीमिति सिद्धं भवति ॥

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मौत्क्रमीदिति सुवेण कपालानि प्रत्यज्य देवस्त्वा सविता मध्वानकिति सुवेण पुरोडाशमनक्ति स्वक्तमकूर्मपृषन्तमपरिवर्गमणिकापम् । ३ ।

कपालाञ्जनमन्त्रस्य प्रतिकपालयोगमादत्तिः । अविभवादेकैकशः कपालानीति तु सत्यापाठः । पुरोडाशयष्टात्मानाथयोर्न भवत्यल-
करणम् ॥ पृषदिव पृषद्विन्दुर्यग्न आसि सो ऽकूर्मपृषन् । नुम्
हान्दसः । कश्चित्कश्चिन्नाग्नो भवतीत्यर्थः ॥ परिवर्गो विच्छेदः ।
निकापो निकषणम् । तौ यथा न भवतस्तथानकीत्यर्थः । एमुलन्तौ
वा । एकारन्धान्दसः ॥

उपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति । ४ ।

अधस्तादङ्गनं हस्तेन पर्यावर्तनप्रतिषेधात् । तथा हस्तेनाधस्तादुपा-
नकीति सत्यापाठः ॥

चतुर्होत्रा यौर्यमास्यां हवींष्यासादयेत्पञ्चहोत्रा-
मावास्यायाम् । ५ ।

शुगपदाभादनं मर्त्रेषाममभवे वाटन्निर्मन्त्रस्य ॥

प्रियेण नाम्ना प्रियं सद आसीदेति यदन्यच्चविदर्श-
पूर्णमासिकेभ्यस्तदैतेनासादयेदिति विज्ञायते । ६ ।

केचित्तु प्राकृत एव क्षविरामादने मन्त्रमेतं विदधति । तन्निरामाद्यै-
मस्य वैकृतत्वप्रदर्शनम् । तेनास्य विस्तृत्यर्थमुत्पन्नत्वाद्विषयव्यूहः ।
एकवचनं तु अयं यज्ञः समसददित्यादिवद्यज्ञादिदृष्टेण क्षविःसमुदा-
याभिधानं द्रष्टव्यम् ॥

अपरेण सुचः पुरोडाशावासादयति । ७ ।

गतः ॥

उत्तरी दोहौ । ८ ।

कणादुत्तरी । सुग्ध इति ब्रूयात् तामामेवावधिलेनाधिकारात् ।
पुरोडाशाभ्यां वा रौद्र उत्तर इत्यादाववधिमन्त्रया कृतस्याप्यव-
धित्वदर्शनात् ॥

अपि वा मध्ये वेद्याः सांनाय्यकुम्भ्यौ संदधाति पूर्वं
शृतमपरं दधि । अर्थेने व्युदूहति दक्षिणस्यां श्रोण्यां
शृतमासादयत्युत्तरस्यां दधि । ९ ।

इत्यपि एव कुम्भ्यौ सकृदेदिमध्ये संश्लेष्य ततस्तौ व्युदूहति विभज्य
गमयति ॥

अथ वेदः पृथिवीमन्वविन्दुद्वा सतीं गहने गह्व-
रेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरि-

कर्मा करोत्वित्यग्रेणोत्तरेण वा भ्रुवां वेदं निधाय
वेद्यन्तान्परिस्तीर्य द्वाद्वपदनं कल्पयित्वा सामिधेनीभ्यः
प्रतिपद्यते । १० ।

वेदिं परिस्तीर्येति यावानर्थस्तावानेव वेद्यन्तान्परिस्तीर्येति । यद्वा
एव हवींषि सादितानि तांवेदिप्रदेशानित्यर्थः । तथा सति महा-
वेद्यामपि परितो हवींषीदं स्तरणं न परितो वेदिमिति सिद्धं
भवति । सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते तदर्थमिधाधानादि प्रक्रमते ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति समिध्यति समिध्य-
मानायानुब्रूहीति वा । १ ।

ब्रूहीत्युकारः श्रावयितव्यः ॥

पञ्चदश सामियेनीरन्वाह । २ ।

हेतेति श्रेयः । परिभाषायासय पञ्चदशकल्पः सर्वेषामविशेषेणोक्तः
पञ्चदश सामिधेन्यो दशपूर्णमासयोरिति । य एवात्रानूदिता वक्ष्य-
माणाः कल्पैर्दिकन्यार्थं तेन राजन्यवैश्यवृद्धयाजिकन्यैरपि स विकल्पते ॥

वींस्तृचानित्युक्तम् । ३ ।

वींस्तृचानित्यनुवाके नित्याः । काम्या दैमिनिकाश्च सामिधेनीकम्पा
उक्ताः । ते ऽपि यथाब्राह्मणमनुसंधेया इत्यर्थः ॥

प्रणवेप्रणवे समिधमादधाति । ४ ।

गतः ॥

सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठानि विवर्धन्ते । प्रतिहसमा-
नासु प्रकृतिवत् । ५ ।

वृद्धिश्चासौ पञ्चदशापेक्षया । प्रकृतिवाप्रकृत्या पाञ्चदशेन तुन्यमि-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति वींस्तृचाननुग्रूयात् । एका सामिधेनीं
चिरन्त्याद्येत्यादिषु सामिधेनीह्रासे न समिधामपि ह्रास उक्तः ।
किं तु ताः पञ्चदशैव समगो विभज्याधेया इति । वक्ष्यति च पित्र्यायां
समग इष्टं वैधं विभज्य चिरादधातीति । परिधानीयायामाधेयाः
शिष्टा इत्यन्ते ॥

समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्जायैकामनूयाजसमिधम-
वशिष्य सर्वमिधशेषमभ्यादधाति परिधानीयायां वा । ६ ।
परिधानीयोक्तमा ॥

वेदेनाग्निं चिरुपवाज्य सुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय
वेदेनापयस्यासीन उत्तरं परिधिसंधिमन्वबहृत्य प्रजा-
पतिं मनसा ध्यायन्दक्षिणाग्राञ्चमृजुं संततं ज्योतिष्म-
त्याधारमाधारयन्सर्वाणीधकाष्ठानि संस्पर्शयति । ७ ।

उपवाजनमुपवीजनम् । तच्चादृष्टार्थं न तु दीक्ष्यार्थं विरिति निय-
मात् । उदकमुपवाज्येत्यवगृह्ये सत्याधाढवचनाच्च । तस्मादवगृह्ये
ऽपीष्यते ॥ परिधिर्भूमिमानु तेन मार्गैणावहृत्य प्रपाद्य प्रजापतिं
मनसा । आयन्देवतात्वेन तस्मान्मनसा प्रजापतये जुहुतीति श्रुतेः ॥
अजुमवक्रम् । संततमविच्छिन्नधारम् । श्येतिश्रुतिं व्यस्त्यग्नौ ।
आधारयन्दीर्घधारां कुर्वन् ॥

आधारयोर्वदत्युज्जु प्राञ्चौ होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा
व्यतिपक्तावव्यतिपक्तौ वा । ८ ।

आधारयोरेतान्विकल्पान्वदति ब्राह्मणम् । के ते । अजु प्राञ्चावि-
त्येकः कल्पः । तिर्यञ्चौ मिथो व्यतिपक्ताविति द्वितीयः । तावेवाव्य-
तिपक्तावुज्जु इति तृतीयः ॥

सुवेणाज्यस्थाल्या आज्यमादायाप्यायतां भुवा घृते-
नेत्यवदायावदाय भुवामाप्याययतीति सार्वत्रिकम् । ९ ।

प्रतिषुवमाप्यायनं वीप्सावचनात् । सार्वत्रिकमिति न केवलमाधारे
किं ॥ सर्वेष्वेव कर्मसु यच्च प्रौवादवद्यादित्यर्थः । मन्त्रस्य प्रकरणादौ-
ष्टिक एवाप्यायन इत्येके ॥

अग्नीत्यरिर्धोऽथाग्निं च चिस्त्रिः संमृद्धीति संप्रे-
ष्यति । १० ।

गतः ॥

इति दादग्नी कण्डिका ।

द्रधसंनहनैः सहस्फ्यैर्कतेस्फ्यैर्वाग्नीध्रोऽनुपरिक्रामं
परिधीन्यथापरिधितमन्वग्रं त्रिस्त्रिः संमृज्याग्ने वाजजि-
दाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं वाजजितं
वाजजित्यायै संमाज्म्यग्निमन्नादमन्नाद्यायेति त्रिरग्निं
प्राञ्चम् । १ ।

अनुपरिक्रामं ततं परिधिदेशं गत्वा । यथापरिधितं येन क्रमेण
परिधितास्तेन क्रमेण । धकारण्यहान्दसः । अन्वग्रं मूलादारभ्यायात् ॥

भुवनमसीत्यग्रेण भ्रुवां जुह्वं वाज्जलिं कृत्वा जुह्वे-
हीति जुह्वमादत्त उपभृदेहीत्युपभृतम् । २ ।

अञ्जलिराहवनीयनगस्कारार्थः । मन्त्रलिङ्गाक्षरम् एव नमस्करो-
तीति मन्त्रविधिवाक्यशेषात् आहवनीयायाञ्जलिं करोतीति भारद्वा-
जउपनाह । दक्षिणस्य व्यापृतत्वात्सथ्येनादानमुपभृतः । तथा सथ्येनो-
पभृतमित्येव बौधायनः ॥

सुयमे मे अद्य घृताची भूयास्तं स्वाद्यतौ सूपाद्यता-
वित्युपभृति जुह्वमत्यादधाति । ३ ।

अद्यादधाति स्यापयति ॥

मुखतोऽभिहृत्य मुखत उपावहरति । ४ ।

अत्यादधत् जुह्वमुपभृति मुखेनाभिहृत्याभिमुखं हत्वात्यादधाति ।
तथा शेषमार्गमुपावहरन्मुखत उपावहरति अपादत्ते ॥

सर्वत्रैवमत्याधानोपावहरणे भवतः । ५ ।

अन्यत्रापत्याधानोपावहरणे एवमनन्तरोक्तप्रकारेण मुखतो भवतः ।
मत्स्यसु प्रकरणादाधारार्थं एवेष्टो नान्यत्र ॥

न च संशिञ्जयति नाभिदेशे च सुचौ धारयति । ६ ।

चगदादेतदपि द्वयं सार्वचिकम् । संशिञ्जयति शब्दाययति ॥

अग्राविष्णू मा वामवक्त्रमिपमित्यग्रेण सुचोऽपरेण
मध्यमं परिधिमनवक्त्रमं प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षि-
णातिक्रामत्युदक् सव्येन । ७ ।

अनवक्राम पदा प्रस्तरमनवक्रम्यानवक्रम्य । दक्षिणेन सव्येनेति तयोः
प्राथम्यनियमः अनवक्राममित्याशीरुपवचनान् । अयमपि मत्स्यवजं
सार्वचिको विधिः । तथा चोक्ताच वक्ष्यति ॥

एतद्वा विपरीतम् । ८ ।

सव्येनातिक्रम्य दक्षिणेन प्रत्याक्रामतीत्यर्थः ॥

विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते । ९ ।

गनः ॥

अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवघ्नः सव्यः । १० ।

दक्षिणावघ्नः सव्यः । तत्पापिर्भंसृष्टाङ्गुलिरित्यर्थः ॥

अथोर्ध्वस्तिष्ठन्दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य । ११ ।

इति त्रयोदशौ कण्डिका ।

समारम्भोर्ध्वो अध्वर इति प्राञ्चमुदञ्चमृजुं संततं
ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन्सर्वाणीधकाष्ठानि संस्पर्श-
यति । १ ।

ऊर्ध्वो ऽप्रज्ञः । जेषन्तु व्याख्यातः पूर्वाधारे । तत्राधारे धारार्था
वादिमयोग इति न प्रसृतं यम् ॥

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्वां तस्येत्युक्तम् । २ ।
प्रमायुकेः मरणधर्मा । जिह्वां वक्रम् ॥ प्राञ्चमप्रदं मृजुत्वादरायम् ॥

ऊर्ध्वमाधार्य विष्टिन्वाद्द्वेष्यस्य । ३ ।

ऊर्ध्वमाधार्य नाभिदेशादूर्ध्वमुद्गृहीतया सुचा धारामात्र्य मध्ये
विष्टिन्वात् ॥

व्यूषणा । ४ ।

इतइतो विकिरन्वा धारां विष्टिन्वादित्यर्थः । एकारम्बान्दमः ।
यत्रमागच्छादेष्यत्वान्नैवं विष्टेत्तथामिति भावः ॥

न्यञ्चं दृष्टिकामस्य । ५ ।

न्यञ्चं नाभिदेशात्त्रिषैः सत्या सुचाधारयेदित्यर्थः ॥

द्वेष्यस्येत्येके । ६ ।

नीचैराधारो द्वेष्यस्य । तन्प्राद्वर्जनीय इत्येक इति भावः ॥

ऊर्ध्वमाधारं स्वर्गकामस्य भूयिष्ठमाहुतीनां जुहु-
यात् । ७ ।

पूर्ववदूर्ध्वं सर्वाहुतीनां मध्ये भूयिष्ठं च स्वर्गकामस्य जुहुयात् ॥

अपि वा नाधारयेत्पूर्वार्धे मध्ये पथार्धे वा जुहु-
यात् । ८ ।

नाधारयेदित्याधारगुणप्रतिषेधः । दीर्घधारादिमंयोगादयो धर्मा न
भवन्तीत्यर्थः ॥

हुत्वाभिप्राणिति । ९ ।

आधारस्योपरि श्रुतिः ॥

वृद्धा इति सुचमुद्गृह्य पाहि माग्ने दुश्चरितादा मा
सुचरिते भजेत्यसंस्पर्शयत्सुचौ प्रत्याक्रामति । १० ।

गतः ॥

एते एवाक्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती भवतः । ११ ।

इत्थमन्यत्र मन्त्रपर्युदाभात्ततोऽप्येयमाक्रमणप्रत्याक्रमणधर्माणां मार्ग-
विक्रवं स्पष्टीकृतं भवति । सुचोरसंस्पर्शननियमनं मन्त्रश्चात्रैवेत्यते
प्राण आधारः यत्संस्पर्शयेदिति तन्निन्दार्थवादस्याधारसंयोगात् ॥

मखस्य शिरो ऽसीति जुह्वा भुवां द्विस्त्रिर्वा सम-
नक्ति । १२ ।

ध्रुवेति ध्रुवाम्यमाव्यं लक्ष्यते ज्योतिषा ज्योतिरङ्गमिति सिद्धात् ॥

उन्नीतं राय इति सुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय सुवी-
राय स्वाहेति जुह्वमभिधार्य जुह्वो ऽपादाय यज्ञेन यज्ञः
संतत इति ध्रुवां प्रत्यभिधार्यायतने सुचौ सादयित्वा
। १३ ।

इति षतुर्दशी कण्डिका ।

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो
यज्ञस्य वागात्विज्यं करोतु मन आत्विज्यं करोतु वाचं
प्रपद्ये भूर्भुवः सुवर्षिणो स्थाने तिष्ठामीतीधसंनहनानि
स्फ्य उपसंगृह्य वेद्याश्च तृणमव्यन्तमादायोत्तरतः प्रव-
रायावतिष्ठेते पूर्वे ऽध्वर्युरपर आग्नीध्रः । १ ।

जुह्वो जुह्वाः । उपसंगृह्योपश्लेष्य । अथन्तं वेद्या अविगतमन्तं
वेद्यन्तम्यभूतमिति यावत् वेद्या अविगतान्तं वा । उत्तरतः वेद्या
एवोत्तरतः । तथोत्तरत उत्तर इति तु भारद्वाजबोधायनौ ।
प्रवराय प्रवरं वक्तुं तिष्ठति तच्चिद्वतान्मन्त्रस्य । व्यवहितेनाप्यवतिष्ठेते
इत्यनेनान्वयः ॥

इधसंनहनान्याग्नीध्रो ऽन्वारभ्य क इदमग्नीध्रविष्यति
स इदमग्नीध्रविष्यतीति मन्त्रं संनमति । २ ।

इभमंगहनान्येवाग्नीध्रो ऽन्वारभते न स्फ्यत्ये ॥

ब्रह्मन्प्रवरायाश्चावयिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्याश्चा-
वयो आवय आवयोमाश्चावयेति वाश्चावयति । ३ ।

अथ तृतीयो निगदस्यचरस्यतुर्थः प्रणवादिः ॥ तेषु चाद्ययोस्त्री-
श्रेयणे परस्य चेति प्रथमद्वितीयावचौ ज्ञेयेते नाम्बच । तावेवोदा-
हृत्याचैवायं सुत इत्यत इति नियमात् । केचित्तु चतुर्थे ऽपि प्रणवा-
दुत्तरौ प्रावयन्ति प्रथम एव निगदः प्रणवाधिक इति कृत्वा ॥

अस्तु औषडित्याग्नीध्रो ऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्ति-
ष्ठन्स्पर्शं संमार्गांश्च धारयन्प्रत्याश्चावयति । ४ ।

संमार्गा इभमंगहनानि । तेषां स्त्वन्व च धारणं प्रवगदन्येति
द्रष्टव्यं प्रवरे तेषामध्वर्युणा धृतत्वात् । औषडित्यौत्कारं स्थापयति ॥

आग्नीध्रे सेमे । ५ ।

सेमे त्वाग्नीध्रागारे तिष्ठन् ॥

सर्वचैवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवतः । ६ ।

आश्रुतमाश्रावणम् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अनपव्याहरन्तः प्रचरन्ति । १ ।

मन्त्रादन्यस्य वचनमनपव्याहारः । तमवदानाद्या प्रदानान्न कुर्युः
सर्वे प्रचरितारः । एतदेव प्रपञ्चयति ॥

आश्रावयिष्यन्नान्यदाश्रावणाद्ब्रूयादाश्राविते ना-
न्यदामीधः प्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्राविते नान्यदध्वर्यु-
र्यजेति वचनाद्यजेत्युक्ते हेता नान्यदपङ्कारात् । २ ।

गतः ॥

यद्यन्यद्ब्रूयान्युनरेवाश्रावयेत् । ३ ।

यद्येतेषां कस्यिदपव्याहरेत्पुनरेवाश्रावणादि सर्वमावर्तयेत् । तत्रा-
श्रावणमात्रवचनं तस्मिन्नुक्त इतरेषामर्थमिद्वत्वाभिप्रायम् ॥

व्याहृतोर्वा जपेत् । ४ ।

अपव्याहृत्येति शेषः ॥

ऊर्ध्वं जुमासीनं होतारं दृणीते ऽग्निर्देवो होता देवा-
न्यक्षद्विदांश्चिकित्वा न्मनुष्यं रतवदमुवदमुवदिति यथा-
र्घ्ये यो यजमानः । ५ ।

देवहोतरूपेण स्वरूपेण च मानुषस्य होतुर्देवैज्याप्रार्थनं वरण-
मग्निर्देवो होतेत्यादिमन्त्रस्तिङ्गात् । ब्राह्मणे च य एव देवानां
होता तं दृणीत इति स्तवनात् पशुसोमयोर्देवं च मानुषं च

हेतारौ वृत्तेति वचनाच्च । यथार्थेयः यस्य यजमानस्य यः प्रवरः प्रवरकाण्डे दर्शितस्तस्य तप्तोक्तानृषीनमुवदमुवदिति कीर्तयन्हेतारं वृणीते यावन्तः स्युरिति । यथा जमदग्निवदौर्ववद्भृगुवदित्यादि ॥

चीन्धयर्षिं मन्त्रकृतो वृणीते । ६ ।

यस्य यजमानस्य य ऋषयो गोचः ऋषिन्वेनोपाख्यायन्ते मन्त्रकृतस्य तांस्त्रीन्वृणीते कीर्तयतीत्यर्थः ॥ अत्र चाविशेषेण चीन्वृणीत इति वचनात्पक्षार्थेयस्यापि त्रयाणामेव वरणम् । एकद्वार्थेययोस्तु चयाणामभावात्त्रिवृत्तिरेवार्थेयवरणस्यापत्त्या । तत एव च हेतोः कर्मण्येवामधिकारस्ययोरित्यन्ये । यत्त्वेकं वृणीते द्वौ वृणीते चीन्वृणीत इति तदपि चित्तविधेरेवावयुत्यानुवादं मन्यन्ते । तथा चाध्वार्थेयस्यादानं श्लादिति मीमांसकाः ॥

अपि वैकं द्वौ चीन्धय ॥ ७ ।

अपि वा यथासंभवं मन्त्रकृतो वृणीते । एकमेकार्थेयो द्वौ द्वार्थेयस्तर्लोत्पार्थेयः पञ्च पञ्चार्थेय इति । तथा चायत्तायनः यजमानस्यार्थेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युरिति ॥

न चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीते । ८ ।

नच चतुर्ह्यपि संभवे पञ्चभ्यो ऽधिकविंशंभवे च न तेषां वरणमित्यर्थः । अथवात्रैकं द्वौ चीन्धयेति नियतविधानादेव संख्यान्तरस्याप्रतिज्ञां मुख्यायणविषयः प्रतिषेधः । तस्य हि गोचद्वयवरणाच्चतुःषड्वादिवरणं प्राप्नोति ॥ यथाह मत्याषाढः द्विगोचस्य त्रींस्त्रीनेके-

कस्माद्गोत्रादिति । कथं तर्ह्यस्य वरणमिति चेत्तत्तु प्रवरे दर्शयिष्यते ।
अथ द्यामुष्यायणानां कुलानामिति ॥ आश्वलायनश्चाह तेषामुभयतः
प्रवृणौतैकमितरतो द्वावितरतः द्वौ वेतरतस्त्वौनितरतः । नहि
चतुर्णां प्रवरो ऽस्ति ॥ पञ्चानामतिप्रवरणमिति ॥

इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते ऽमुतो ऽर्वाचो होता । ६ ।

इतः प्रवरादारभ्य अमुतः परस्तादारभ्य । तच्चोभयं प्रवरेषूदाह-
रिष्यति ॥

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते । १० ।

प्रवरकाण्डपठितानामेव विधीनामिहोपदेश आदरार्थो द्रष्टव्यः ॥

ब्रह्मण्यदा च वक्षद्वाह्यणा अस्य यज्ञस्य प्राचितार
इति प्रवरशेषमाह । ११ ।

प्रवरशेषः प्रवरनिगदस्य शेषः ॥

अपि वा नार्पेयं वृणीते । मनुवदित्येव ब्रूयात् । १२ ।

इदं च संनिहितराजन्यविषयम् । अपि वा चथोक्तं प्रवरं न वृणीते
किं तु तत्स्थाने मनुवदित्येतावद्ब्रूयात् ॥

सीदति होता । १३ ।

होतुरासनकालविकल्पार्थं वचनम् । आसीनं वा होतारं वृणीते
वृत्तो वाच काले निषीदति ॥

होतुरुपांशु नाम गृह्णाति मानुष द्रव्यैः । १४ ।

गतः ॥

वेद्यां तृणमपि सृजति । १५ ।

यद्व्यन्तमासं तृणं तत्प्रत्यपि सृजति ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

घृतवति शब्दे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा स्रद्धदति-
क्रान्तोऽपरेणाधारसंभेदं पञ्च प्रयाजान्प्राचो यजति । १ ।

घृतवति शब्दे घृतवदिति शब्दे अथवा घृतशब्दवति घृतवतौमित्यस्मिन्
शब्द उक्त इत्यर्थः । यथा यद्वृन्वत्पदमनूच्यत इति ॥ सहदतिक्रान्तो
न तु प्रतिप्रयाजम् । आधारसंभेद आधारार्थोऽतिपद्मदेशः । प्राचः
प्रागपवर्गान् ॥

प्रतिदिशं वा समिधः पुरस्तात्तनूनपातं दक्षिणत
द्वडः यथादर्घिरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये । २ ।

प्रतिदिशं वा यजत्यपरेणैवाधारसंभेदम् ॥

सर्वान्वैकध्यम् । ३ ।

एकध्यमिति ध्यमुजो रूपमेकधा । एकमिन्देश इत्यर्थः । अपरेणा-
धारसंभेदमित्येव ॥

आश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते समिधो यजेति प्रथमं
संप्रेष्यति । यज यजेतीतरान् । ४ ।

प्रथमं संप्रेष्यति प्रथमं प्रयाजं प्रति हेतारं संप्रेष्यतीत्यर्थः । इत-
रानित्येवमेव योज्यम् । ननु किंदेवत्याः प्रयाजाः । तत्राह वैधायनः
ऋतुदेवताः खलु प्रयाजा भवन्तीति । मन्त्रवर्णाद्य भवन्ति । तथा
वषन्तमृद्वनां प्रीणामीत्यादि ब्राह्मणाश्च ॥

यं कामयेताभितरं वसीयान्स्यादित्यभिक्रामं तस्य
जुहुयादवतरं पापीयानिति प्रतिक्रामं न वसीयान्न
पापीयानिति समानञ्च तिष्ठन् । ५ ।

अभितरं सुतराम् । वसीयान्पुष्टः । अभिक्रामं प्रतिप्रयाजं किञ्चिदन्त-
रमग्निमभिक्रम्याभिक्रम्य । अवतरमवष्टयतरम् । पापीयान्दरिद्रः ।
यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्स्यात् पुनर्वस्त्रोरग्निमादधीत पुनरेवैतं
वामं वस्त्रपार्वर्तते भद्रो भवतीति लिङ्गात् तथा तस्माच्छ्रेयसं
पापीयान्पद्यादन्वेतीति लिङ्गाच्च । प्रतिक्रामं अग्नेः प्रतीपं क्रान्त्या ।
समानञ्च तिष्ठन् उभयथाप्यक्रामश्चेकञ्च म्यितः ॥

चीनिद्वार्धमौपश्रुतस्य जुह्वामानीयोत्तराविद्धा प्रत्या-
क्रम्य शेषेण ध्रुवामभिधार्यानुपूर्वं हवींष्यभिधारयत्यु-
पश्रुतमन्ततः । ६ ।

अत्रापि ध्रुवासुपश्रुतमित्याज्यलक्षणा पशौ नेपश्रुतमिति लिङ्गात् ।
हवींष्युत्पत्तिक्रमेणाभिधारयति ॥

न हवींष्यभिधारयेद्देव्यस्य । आयतने सुचौ साद-
यति । ७ ।

गती ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

आग्नेयः सौम्यश्चाज्यहविषावाज्यभागौ चतुर्गृहीता-
भ्याम् । १ ।

आज्यभागौ नाम कर्मणी । तावान्यएविष्कौ चतुर्गृहीताभ्यां चाज्याभ्यां
कार्यौ ॥ अयाज्यभागप्रसङ्गात्सर्वान्दर्विहोमसाधारणान्धर्मानाह ॥

जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तमप्यजामदग्न्यो जामदग्न्य-
मामग्न्य पञ्चावत्तं कुर्वीत सर्वत्र । २ ।

यद्यत्र चतुरवत्तसोदना तत्र जमदग्निगोत्राणां पञ्चावत्तं भवति
यथा यच्चतुरवत्तं जुहोतीत्यादौ । तथाजामदग्न्यो ऽपि पञ्चावत्त-
मिच्छन्जामदग्न्यमनुष्ठाप्य पञ्चावत्तं कुर्वीत । सार्वत्रिकमिति वक्ष्य-
माणेनैव सिद्धे सर्वत्रेति वचनमभेदार्थम् । केचित्तु सर्वत्रेति वचना-
द्विहोमेष्वपि चतुर्गृहीतवत्सु पञ्चगृहीतमिच्छन्ति । तदयुक्तमद-
र्विहोमाधिकारात् । तथाहुतौः प्रकृत्य चाज्यापुरोऽनुवाक्यावतीषु
चतुरवत्तपञ्चावत्ते पञ्चावत्तं जमदग्नीनां चतुरवत्तमितरेषां गोत्राणा-
मिति मत्यापाढादिभिर्व्यक्तवचनात् । तस्माद्विहोमेषु चतुर्गृहीत-

घोदनायां पञ्चावत्तिनो ऽपि चतुर्दशीतमेव भवति न पञ्चगृहीतम् ।
अग्निहोत्रे ॥ वचनाद्भवति ॥

अवद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति पुरोऽनुवाक्यां संप्रेष्यति ।
अवदायावदाय सुवेण प्रस्तरवर्हिः समज्य जुह्वपशुता-
वादाय दक्षिणातिक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्राविते ऽमुं यजेति
याज्यामिति सार्वत्रिकम् । ३ ।

अवद्यन्नवदाने प्रकान्त इत्यर्थः । जुह्वासुपस्तीर्य सोमाय पिबमते
ऽनु स्वधेति संप्रेष्यतीति लिङ्गात् ॥ आप्याय्य ध्रुवां प्रस्तरवर्हिषौ
समनक्ति । याज्यां संप्रेष्यतीत्यन्वयः । तदर्थं होतारं संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे ऽग्नये जुहेति । ४ ।

गतः ॥

दक्षिणार्धपूर्वार्धे सोमाय समं पूर्वेण । ५ ।

यत्र ऊतः पूर्वेणाब्दभागेन दक्षिणमिव चक्षुः मध्येन समो भवति
तत्र जुहेति ॥

उभे ज्योतिष्मति । ६ ।

उभे एते आऊतौ मार्चिष्यौ जुहेति । न वक्ष्यमाणाऊतिव-
द्गतार्चिषीत्यर्थः ॥

पूर्वमाज्यभागं प्रति सुचावात्ते न निदधात्या स्विष्ट-
कृतः । ७ ।

आज्यभागं प्रति तत्काले । ततश्चान्तायामेव सुचि प्रकृतौ प्रधाना-
वदानदर्शनादनाज्यभागे ऽपि पशुप्रायणीयादावस्मिन्काले सुषा-
वादीयेते ॥

आज्यभागावन्तरेणैतरा आहुतीर्जुहेति । ८ ।

आज्यभागदेशयोर्मध्य एषैतरा अदर्विहोमाहुतीर्जुहेति न बहि-
स्ताभ्याम् । अदर्विहोमाहुतीनां तु देशो वक्ष्यते ॥

प्रत्याक्रम्य जुष्टामुपस्तौर्यं मा भेर्मा संविक्षा मा
त्वा हिंसिषं मा ते तेजो ऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरेम-
नुपिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदस्यामि । नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीरित्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठ-
पर्वमावमवदानं तिरीचीनमवद्यति । पूर्वार्धाद्वितीय-
मनूचीनं चतुरवत्तिनः । पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठपर्वोऽङ्गुष्ठोत्तमं काण्डम् । तिरीचीनं तिरस्चीनं तिर्यग्भिर-
जुष्टाङ्गुष्ठैरिति यावत् । अनूचीनं प्राचीनं प्रागाप्यतैरङ्गुष्ठजुष्टैर्वितीयं
तृतीयं चेत्यर्थः । तयोस्तु नावदानमन्त्रस्यावत्तिरपादानद्रव्याभि-
धायित्वाप्तदेकत्वाच्च । न यावदानदित्वे निवर्तते जात्यास्यायां
अङ्गुष्ठचक्रात् ॥

असंभिन्दन्मांससंहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन च पुरो-
डाशस्यावद्यति । १० ।

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

सुवेणाज्यसांनाय्ययोः । १ ।

असंभिन्द्ववदानदेशावसंकिरन् । दयोरवदानदेशयोर्मध्ये किर्यांश्चिद्देशः
स्याप्यत इत्यर्थः ॥ मांससंहिताभ्यामनखसंहिताभ्यामङ्गुष्ठेन चानेन
च सुवेणावद्यति । हस्तेनावद्यतीत्यविशेषोदितौ श्रुवहस्तौ द्रवकठि-
नयोर्हविषोः सामर्थ्यान्नियम्येते । तेन सांनाय्यविकारे ऽपि वपादौ
हस्त इत्यते पुरोडाशविकारे ऽपि धवाग्वादौ श्रुवः ॥

आनुजावरस्य पूर्वार्धान्प्रथममवदानमवदाय पूर्वार्धे
सुचो निदध्यान् । मध्यादपरमवदाय पश्चार्धे सुचः । २ ।

यो ऽस्पतेजस्वात्समानजातीयानामनुगन्ता भवति स आनुजावरः
प्रजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानामित्यनुवाके तथावगमात् ।
तस्य चाद्यगमनं परीक्षतो ऽयं विधिः । इन्द्रो वै देवानामानुजावर
अमीदिति प्रकृत्यानुजावरस्य विधिसुक्ता स एवैनमयं समानागं
परिणयतीति फलाद्यानादग्निनी वै देवानामानुजावरौ पश्येवामं
पर्येतामिति प्रकृत्य तावैैनमयं परिणयत इति श्रवणाच्च । तस्मा-
त्काम्य एवायं कल्पः ॥

पूर्वप्रथमान्यवद्येज्येष्वस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा गत-
श्रीः स्यात् । ३ ।

ज्येष्ठा प्रथमोऽष्टा भार्या तस्याः पुत्रो ज्यैष्ठिनेयः । तस्य प्रथमजस्य
गतश्रियस्य पूर्वार्धान्प्रथमान्यवदानान्यवद्येदिति त्रैमिक्तिको विधिः ॥

अपरप्रथमानि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो वानु-
जावरो यो वा बुभूषेत् । ४ ।

अत्राप्यप्यो जैमिस्तिकः उत्तरौ काम्यौ मध्यमस्य पूर्वेषामनु-
जावरकल्पेन विकल्पते । कानिष्ठिनेयो जैष्ठिनेयेन थास्यातः ।
सुभूषेद्भवितुमिच्छेत् भृतिकाम इति यावत् ॥

अथ यदि पुरोहितः पुरोधाकामो वा यजेत पूर्वा-
र्धात्प्रयत्नमवदानमवदाय पूर्वार्धं सुषो निधाय पूर्वार्धं
ऽग्नेर्जुहुयात् । ५ ।

पुरोहित्यं पुरोधा । द्वितीयतृतीययोरेवदानयोर्निधानदेशावचना-
दनियमः ॥

अवदानान्यभिधाय यदवदानानि ते ऽवद्यन्विष्टो-
माकार्पमात्मनः । आज्येन प्रत्यनज्येनत्तत्त आप्यायतां
पुनरिति इषिः प्रत्यभिधार्याग्नये ऽनुब्रूयमिं यजेति
संप्रैषौ । ६ ।

ब्रूयादिति शेषः ॥ ननु सामान्यतः । प्रागेव विहितस्य याज्यानु-
वाक्यासंप्रैषस्य पुनर्विधिः । किमर्थम् । केचिदाहुः तत्र तावद-
वश्यन्संप्रेष्यतीत्यवदानसमयानुवाक्यासंप्रैषविधिरङ्गविवक्ष्यः प्रधानविष-
यस्त्वयं प्रत्यभिधारणोत्तरकालविधानार्थ इति । तदयुक्तं तत्र
सार्वधिकमित्यनेन विरोधात् खिद्यत्यभिधारणोत्तरकालं तद्वचन-
विरोधादत्र च याज्यासंप्रैषोपादानवैयर्थ्यात्तस्य च क्रमार्थताया-
माश्रावणप्रत्याश्रावणयोस्तत्कर्षप्रसङ्गात्तन्मन्त्राद्यासूत्रसिद्धिविरोधाच्च ॥
पुरोडाशानामवदीयमानानामनुब्रूहीति । ऐन्द्रम्यावक्ष्मब्रूयादिन्द्रायानु-
ब्रूहीति जुह्वासुपक्षीर्य सोमाय पितृमते ऽनु स्रधेति संप्रेष्यतीत्यादि ।

तयोपस्तीर्य दक्षिणस्य पुरोडाशस्य पूर्वाधादवक्ष्यन्नाद्यामये अनुब्रूहीत्येव
 बोधायनः ॥ तस्मान्न युक्तः पूर्वोक्तक्रमकल्पः अन्यत्तु मतम् । याज्यानु-
 वाक्ययोर्मूर्धन्निङ्गन्वादग्रये मूर्धन्वते अग्रिं मूर्धन्वन्तमिति मा भूतां
 संप्रैयानित्येवमर्थमिदं वचनमिति । तदप्ययुक्तं यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल
 इत्युत्पत्तावश्रुतस्य गुणस्य देवताविशेषणत्वेन दुराग्रद्वत्वादितरथाज्य-
 भागयोरग्रये वृत्रग्ने ऽग्रये वृधन्वत इति लिङ्गानुगुणदेवतादेश-
 प्रसङ्गाच्च ॥ तस्मात्पूर्वममुष्मा अनुब्रूह्यमुं यजेति सामान्यतो निर्दिष्टस्य
 देवतादेशनस्य विशेषतः प्रदर्शनमात्रसेतदिति । नातीवात्र क्लृप्त्यमा-
 शुभद्विरेवमन्यो ऽपि यस्तत्रतत्र संप्रैषविधिः सो ऽपि कचिद्देवता-
 प्रदर्शनार्थः कचिद्वसिष्ठस्यैवविशेषप्रदर्शनार्थः कचिन्नस्यैव विकार-
 प्रदर्शनार्थः कचिद्विकल्पप्रदर्शनार्थः कचिद्वयद्वारप्रदानदर्शनलक्ष्याप-
 नार्थः कचिदसंदेशार्थ इति यथासंभवं द्रष्टव्यम् ॥

आज्यं प्रक्षेप्यापिद्धदिवामग्निं गन्हुत्वाज्येनान्वव-
 श्चैतयति । ७ ।

क्षुग्गतमाज्यं प्रथमं स्थावयित्वाग्नौ प्राप्तं पुरोडाशमपिद्धदिव
 अगयन्निव सुचा तं अप्रचिणन्नहिंसन्जलाज्यशेषमन्ववस्तावयति ॥

आधारसंभेदेनाहुतोः प्रतिपादयति । ८ ।

आधारयतिपङ्कदेशेनाहुतोः प्रतिपादयति प्रवेशयतीत्यर्थः । अथ
 वा प्रतिपादयति प्रक्रमयति प्रथमाहुतिं तत्र जुहोतीत्यर्थः ॥

सुच्यमाधारमभिजुहोति पूर्वापूर्वा संहिताम् । ९ ।

एवं प्रतिपाद्य सुच्याधारस्योपरि पूर्वापूर्वामाहुतिं परस्परसंसृष्टां

जुहोति । पूर्वशब्दो ऽत्र पूर्वोत्तरायां दिशि गौलो द्रष्टव्यः । अत एव वाच पूर्वविपतिषेधादैकनिकाविमौ विधौ द्रष्टव्यौ ॥ तथा सुच्यमाधारमभिजुहोति पूर्वापूर्वा वेत्येव सव्याषाढभारद्वाजौ । बौधायनस्त्वाह सुच्यमाधारमभिजुह्यादित्यौपमन्यवो मध्ये प्रदक्षिणं मण्डलौकारमिति राथीतर इति ॥

यं द्विप्यात्तं व्युपन्मनसाहुतीर्जुहुयात् । १० ।

यं द्विप्यात्तजमानमं मनसा व्युपन्मस्त्रिंशमभिधायन्नित्यर्थः ॥

यदा वीतार्चिलेलायतीवाग्निरयाहुतीर्जुहोति । ११ ।

लेलायतीति सिङो यदन्ताक्षटि व्यत्ययेन परमौपदमीकारस्य चाकारः । यद्वलुगन्ताद्वा शब्दुद्भिस्त व्यत्ययेन क्कान्दपत्वात् ॥ यथा पुष्करपर्णे वातो भूतो ऽलेलायदिति । कषादियु वा खेलेतिपाठो द्रष्टव्यः ॥ यदा शान्तार्चिरङ्गारेषु लेलीयमान इव विस्फूर्जत्यग्निस्तदा जुहोतीत्यर्थः । वक्ष्यति च यदङ्गारेषु व्यवशान्तेषु लेलायदौव भातीति ॥

आज्यहविरुपांशुयाजः पौर्णमास्यानेव भवति वैष्णवो ऽग्नीषोमीयः प्राजापत्यो वा । १२ ।

बौधायनादिभिरमावास्यायामपुपांशुयाजविधानात्तन्निरासार्थः पौर्णमास्यामेवेत्येवकारः ॥

प्रधानमेवोपांशु । १३ ।

उपांशुयाजसमाख्यानात्तत्प्रमन्तोपांशुत्वे प्राप्ते वचनम् । प्रधानमेव देवताभिधान एव मन्त्रांश्च उपांशुरन्यो यथाप्राप्त इत्यर्थः ॥

विष्णुं बुभूषन्धजेत । १४ ।

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

अग्नीषोमौ भ्रातृव्यवान् । १ ।

नित्ययोरेवानयोर्देवतयोः कामो वेदितव्यः नित्यवदधे ऽनुक्रमणा-
दन्याथा तद्वैयर्थ्याच्च ॥

आग्नेयवदुत्तरैर्हविर्भिर्यथादेवतं प्रचरति । २ ।

गतः ॥

समवदाय दोहाभ्याम् । ३ ।

समवदाय महावदाय दोहाभ्यां प्रचरति । देशकालकर्तृदेवतैक्या-
दिति भावः । तत्रोपस्तरणाभिधारणे अपि विभुत्वान्तन्त्रेण भवतः ॥

दध्ना ऽवदाय शृतस्यावद्यत्येतद्वा विपरीतम् । सर्वाणि
द्रवाणि क्षुब्धुषेन जुहोति । ४ ।

गताः ॥

सुवेण पार्वणौ होमौ ॥ अथभं वाजिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे । स नो दोहतां सुवीर्यं रायस्योपं सहस्रिणम् ।
प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहेति पौर्णमास्याम् ॥
अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना ।
सा नो दोहतां सुवीर्यं रायस्योपं सहस्रिणम् । अपा-
नाय सुराधसे ऽमावास्यायै स्वाहेत्यमावास्यायाम् । ५ ।

पर्वशब्दो ऽत्र कर्मवचनः प्रकरणान्तर्देवतत्वाच्च होमयोः । ताभ्यां
हि दर्शपूर्णमासावेव क्रियमाणाविध्यते मन्त्रलिङ्गात्तेन विवृतिषु
न गच्छतः तत्र तयोः समुदाययोरभावात् । कर्मणस्तत्प्रभृति-
त्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्थानन्वयस्तद्वन्धनत्वादिति न्यायेन समु-

दायस्य चानतिदेशत्वात्पार्वणाविति वचनाच्च । तदुक्तं न्यायविक्रि-
पार्श्वयोस्त्वप्रवृत्तिः ममुदायार्थसंयोगात्तदभौज्या हीति ॥

नारिष्ठान्दोमाञ्जुहोति दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञिया-
स्ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्राशिष-
मीडमानो देवानां दैव्ये ऽपि यजमानो ऽमृतो ऽभूत् ॥
यं वां देवा अकल्पयन्मूर्जो भागं शतक्रतू । एतद्वां तेन
प्रीणाति तेन तृप्यतमंहहौ ॥ अहं देवानां सुकृतामस्मि
लोके ममेदमिष्टं न मिथुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुय-
जामि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्वागधेयम् ॥ अदार-
स्तद्भवत देव सोमास्मिन्यज्ञे मरुतो मृडता नः । मा नो
विददभिभामो अशस्तिर्मा नो विदद्भुजना द्वेष्टा या
। ई ।

इति विंशी कण्डिका ।

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनतो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानां
हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः
पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृताहुतिरेतु
देवान् ॥ सं ते मनसा मनः सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं
व्याने समपानं दधामि ते । परिष्टुह्य यजमानो ऽमृतो
ऽभूच्छं न रधि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहेत्येतैः प्रतिम
न्त्रम् । १ ।

नारिष्ठा नामोत्तरे होमा नारिष्ठदेवतामंबन्धान्ते तु सुवा कार्याः ॥
तत्र सं ते मनसा मन इत्यादि प्रदिष्टं यजुः यष्टम् । सं प्राणे
प्राणमित्यृक्तुप्यदा सप्तमी । सं ते मनसा मन इत्यादिर्यथा-
पठित एको मन्त्र इति केचित्तेषां लृग्वरपरिमाणविरोधः कारक-
वैकृत्यं च स्याद्यथा मनसा मनः प्राणे प्राणमित्यादि ॥

एष उपहोमानां कालो ऽनन्तरं वा प्रधानात्प्राग्वा
समिष्टयजुषः । २ ।

यस्मिन्कर्मण्युपहोमाद्योद्यन्ते तत्रैते कालविकल्पाः ॥

जुह्वासुपस्तीर्य सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृ-
न्स्विष्टकृते ऽवद्यति । द्विः पञ्चावत्तिनः । ३ ।

उपांशुयाजस्य त्वर्धंलुप्तानि शेषकार्याणि तदर्थस्य चतुर्गंशीतस्य
शेषाभावात्सर्वार्थत्वाच्च ध्रौवस्य । सहद्भ्रुवाभ्यादवद्यतीति बौधायनः ।
न चावदानमन्त्रः स्विष्टकृति प्रधानार्थत्वात् ॥

दैवतसौविष्टकृतैडचानुर्धाकारणिकानामुत्तरमुत्तरं
ज्यायः । ४ ।

अवदानमिति शेषः ॥

द्विरभिघार्य न हविः प्रत्यभिघारयति । ५ ।

अत एव प्रतिषेधाज्जायते प्रत्यभिघारणं स्विष्टकृदर्थमिति । तेन
पथप्रदानेषु शौच्ये च चरौ निवर्तते ॥

अग्नये स्विष्टकृते ऽनुब्रूह्यग्निं स्विष्टकृतं यजेति संप्रैषौ ।
 उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसक्तामितराभिराहुतीभिः । ६ ।
 मंत्रैषविधिः प्रागेव ध्याख्यातः ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वासप आनीय वैश्वानरे हविरिदं
 जुहोमि साहसमुत्सं शतधारमेतम् । स नः पितरं
 पितामहं प्रपितामहं स्वर्गे लोके पिब्सानो विभर्तुं
 स्वाहेत्यन्तःपरिधिं निनयति निनयति । ७ ।

प्रत्याक्रमणवचनं प्रत्याक्रम्यैव यथा निनयेच्च तु दक्षिणतः स्थित
 इति । केचित्तु पितृलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य निनयने प्राचीनावीतमिच्छन्ति ॥

इत्येकविंशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टहृदयप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रस्यैव सप्तद्विपिकार्या
 यः पटलः ।

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

इडामेके पूर्वं समामनन्ति प्राशित्रमेके । १ ।

इडाशब्दो देवतावचनः तत्संबन्धाद्व्ये कर्मणि च प्रयुज्यते । प्राशित्र-
शब्दो द्रव्यवचनः तत्संबन्धात्कर्मणि । तदिह सामर्थ्यात्कर्मपरौ वेदि-
तयौ ॥ तत्र प्राशित्रपूर्वकल्पः सुचकृतैवानुक्रमिष्यते । यदा त्वितर-
स्तदावदानेषु प्राशने चेडा पूर्वा भवति यथाभिधार्थेडां प्राशित्रमव-
द्यति प्राग्नेडां माजंयिला प्राशित्रं प्राश्नातीति ॥

आग्नेयं पुरोडाशं प्राञ्चं तिर्यञ्चं वा विरुज्याङ्गुष्ठे-
नापमध्यमया चाङ्गुल्या व्यूह्य मध्यात्प्राशित्रमवद्यति
यवमाचं पिप्पलमाचं वाज्यायो यवमाचादाव्याधा-
त्कृत्यतामिदम् । मा रुरूपाम यज्ञस्य शुक्लं स्विष्टमिदं
हविरिति । २ ।

विरुज्य मस्तकं भङ्क्ता । उपमध्यमयानामिकया व्यूह्य अभ्यन्तरम-
ङ्गुली गमयित्वा । मध्यात् पुरोडाशोदरात् । पिप्पलमाचं ग्रीहि-
प्रमाणमित्यर्थः । तथा चाह भारद्वाजः प्राशित्रं पिप्पलमाचमिति
ग्रीहिमाचं म्यादिति ॥

एवमुत्तरस्यावद्यति । ३ ।

एवं विरोजनादिना विधिनावद्यति । तत्राविष्कृत्योत्तरस्मादिति तु
सत्याषाढभारद्वाजौ । तथा श्वरोर्न प्राश्विचमिति भारद्वाजः । न
सोनाय्यात्प्राश्विचं पुरोडाशाधिकारान् सर्वेभ्यो हविर्भ्य इतीडायां
विशेषवचनाच्च ॥

उपस्तीर्य नाभिधारयत्येतद्वा विपरीतम् । अपि वो-
पस्तृणात्यभि च धारयति । ४ ।

अन्यतरन्तश्च कर्तव्यमुभयं वेत्यर्थः ॥

अचैवास्य परिहरणप्राशनमेके समामनन्ति । ५ ।

यदेडा पूर्वा यदा वा प्राश्विचं तयोर्द्वयोरपि कस्यचोरवदानानन्त-
रमेव वा प्राश्विचस्य परिहरणप्राशने भवति इत्यर्थः ॥

इडापाच उपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां समवद्यति
चतुरवत्तां पञ्चावत्तां वा । ६ ।

चतुरवत्तां पञ्चावत्तां वेत्यविशेषवचने ऽपि न पञ्चावत्तिनश्चतुरवत्त-
मित्येते तस्य पञ्चावत्तं सर्वेचेति नियमात् द्विरभिधारयेत्पञ्चावत्तिन
इति सिद्धाच्च । विनिवेशविकल्पो वा प्रागुक्त्यवस्थानुरोधेनास्येयः ।

मनुना दृष्टां एतपदीं मिचावरुणसमीरिताम् । दक्षि-
णार्धादसंभिन्दन्नवद्याम्येकतोमुखामित्याग्नेयस्य पुरोडा-
शस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमवद्यति । ७ ।

गतः ॥

संभेदाद्वितीयम् । ८ ।

यो ऽवदानदेशयोर्मध्ये स्थितो हविरंशः स संभेदस्ततो द्वितीयमव-
द्यति ॥

पूर्वार्धाच्च यजमानभागमणुमिव दीर्घम् । ९ ।

अवद्यतीति संबन्धः । इव ईषदर्थे ॥

तमाज्येन संतर्प्य भुवाया उपोहति । १० ।

संतर्प्य समज्य भुवाया उपोहति भुवासमौपं गमयति । तच्चाग्रेण
भुवामिति भारदाज्यबोधायनौ ॥

अपि वा दक्षिणार्धादवदाय यजमानभागमथ संभे-
दात् । ११ ।

दक्षिणार्धात्प्रथममिडावदानमवदाय ततो यजमानभागमवद्यति ।
ततः संभेदात् द्वितीयमिडावदानमित्यर्थः ॥

एवमुत्तरस्यावद्यति । १२ ।

एवं मनुना दृष्टमित्यादिना विधिनेत्तरस्य हविषः पुरोडाशस्य
शान्तायस्य चावद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्य इत्यधिकारात् ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

अभिघार्येडां हेवे प्रदाय दक्षिणेन होतारमति-
क्रामत्यनुत्सृजन् । १ ।

पञ्चावन्तायां लिङायां द्विरभिघारणेन मंथ्यामंपत्तिः द्विरभिघार-
येत्पञ्चावन्तिन इति लिङ्गात् । पयार्धान्तृतीयं पञ्चावन्तायामिति
तु सत्यापाढः । हेवे प्रदायेडां तामनुत्सृजन्नेवातिक्रामति होतुः
पयाङ्गच्छति तदङ्गुल्यश्चने प्राङ्मुखत्वात् । तथा च सत्यापाढभा-
रदाजौ दक्षिणातिक्रम्य पयार्थाङ्गासीनो होतुरङ्गुलिपर्वणी अन-
क्रान्तिः ॥

होतेडयाध्वर्युं परिगृह्णाति । २ ।

होता लिङामादाय तथाध्वर्युमतिक्रामन्तं परिगृह्णाति दक्षिणेन
होतेडामन्तराध्वर्युमात्मानं च करोतीत्यर्थः ॥

अपि वा प्राचीमिडामपोह्य दक्षिणत आसीनः
सुवेण होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्रि । ३ ।

अपि वाध्वर्युर्हेवे इडामदत्त्वा प्राचीमपोह्य स्वयं च पयाङ्गत्वा
होतुर्दक्षिणत उदङ्मुख आसीनस्तदङ्गुलिपर्वणी अनक्रि तत इडां
ददातीत्यर्थः । पर्वणी प्रदेशिन्या उच्यते इत्याश्रयायनः ॥

अपरमङ्क्ता पूर्वमेतदा विपरीतम् । ४ ।

गतः ॥

उपसृष्टोदकाय पुरस्तात्प्रत्यङ्मासीन इडाया होतु-
र्हस्ते ज्वान्तरेडामवधति । ५ ।

उपसृष्टोदकस्य होतुर्हस्ते इडातो ऽवान्तरेडामिडैकदेशमवदधाती-
त्यर्थः ॥

अध्वर्युः प्रथममवदानमवद्यति स्वयं होतोत्तरम्
स्तद्वा विपरीतम् । ६ ।

गतः ॥

लेपादुपस्तरणाभिधारणे भवतः । ७ ।

लेपात् इडागताञ्जलेपात् ॥

द्विरभिधारयेत्पञ्चावत्तिनः । उपहूयमानामम्भारभेते
अध्वर्युर्यजमानश्च । दैव्या अध्वर्यव उपहूता इत्यभि-
ज्ञायोपहूतः पशुमानसानीत्यध्वर्युर्जपति । उपहूतो ऽयं
यजमान इत्यभिज्ञायैतमेव मन्त्रं यजमानः । ८ ।

गताः ॥

उपहूतायामग्नेणाहवनीयं ब्रह्मणे प्राशिषं परिहृ-
रति । ९ ।

ब्रह्मणे परिहरति तस्मिन्काशं गीत्वा प्रयच्छतीत्यर्थः । अदर्शनमिदमन्य-
स्यापि प्रक्षरादेर्दृष्टाङ्गस्य । तच्चान्तरान्यने ऽप्यदोष इत्येके ॥

तस्मिन्प्राशिते होतावान्तरेडां प्राश्नाति वाचस्पतये
त्वा हुतं प्राश्नामि सदस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीति । १० ।

गतः ॥

प्राशितायामिडे भागं जुपस्व नो जित्वा गा जित्वा-
वतः । तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणा
इति यजमानपञ्चमा द्वां प्राशय । ११ ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

वाग्यता आसत आ मार्जनात् । १ ।

वाग्यता आसते वाग्यता भवन्तीत्यर्थः ॥

मनो ज्योतिर्जुपतामित्यद्विरन्तर्वेदि प्रस्तरे मार्जयि-
त्वाग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धाश्लत्वा बर्हिषदं करोति बर्हिषदं
वा कृत्वा चतुर्धाकरोति । २ ।

मनो ज्योतिरिति वृहस्पतिवत्त्वा मार्जनं तस्माः प्रकरणपाठात् ।
अन्तर्वेदीति वचनं वेदिस्य एव प्रस्तरे मार्जनं यथा स्यात् मा भूत्प्र-
स्तरमादाय बहिरिति । मार्जनमिति च हस्ते उपमासेचनमुच्यते ।
तदेव शिरस्थानयनमहितमिति केचित् । तदयुक्तं अग्निहोत्रान्ते मार्ज-
यते शिरस्थप आनयत इति श्रुत्यभिधानात् । तथा अञ्जलिमन्त-
र्धायाप आसेचयने तन्मार्जनमित्येवाश्रयायनः ॥ बर्हिषदं स्त्रीर्णे
बर्हिषि सन्नम् । चतुर्धाकरणमाग्नेयस्यैवेत्यते नान्यस्य एवमुत्तरमित्य-
वचनात् । तेनोत्तरविकाराणामपि न भवति । तत्र चतुर्धाकरण
परोर्यं विद्यत इति भारद्वाजः ॥

तं यजमानो व्यादिशतीदं ब्रह्मण इदं हेतुरिद-
मध्यर्थेऽरिदमग्नीध इति । ३ ।

तं चतुर्धाकृतं व्यादिशति विविधमादिशति इदं ब्रह्मण इदं हेतु-
रिति ॥

अग्नीध्रयमान्हेतुप्रथमान्वा । ४ ।

इदमग्नीध इदं ब्रह्मण इत्यग्नीध्रयमानृत्विजो भागित्वेनादिशतीत्यर्थः ।
तथा हेतुप्रथमानिति ॥

इदं यजमानस्येत्यध्वर्युर्यजमानभागं निर्दिश्य स्ववि-
धमग्नीधे पडवत्तं संपादयति । ५ ।

स्वविधो भागो यथाग्नीधः स्यात्तथा पूर्वमेव व्यादिश्य तमग्नीधे
प्रथमाय प्रयच्छन्पडवत्तं संपादयति । कथमिव संपादयति ॥

सकृदुपस्तीर्य द्विरादधदुपस्तीर्य द्विरभिधारयति । ६ ।

आग्नीध्रस्य प्रथमं सकृदुपस्तीर्य ततस्तद्भागं द्विधाकृत्वा एकमवधाय
पुनरुपस्तीर्यापरमाधाय द्विरभिधारयतीत्यर्थः ॥

अपि वा द्विरुपस्तृणाति द्विरादधाति द्विरभिधार-
यति । ७ ।

अथवा प्रथममेव द्विरुपस्तीर्य ततो द्विराधाय द्विरभिधारयति ॥

अग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः शमिचमसि नमस्ते अस्तु मा
मा हिंसीरित्याग्नीध्रो भक्षयति । ८ ।

गतः ॥

वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति । ८ ।

वेदेन हत्वा ययाम्यानमासीनाभ्यां प्रथच्छति ॥

पृथक् पाचाभ्यामितरयोः । १० ।

भागौ परिहरतीति जेषः । वेदादन्येन पात्रेण हेतुभागं ततो
ऽन्येन चात्मन इत्यर्थः ॥

पृथिष्यै भागो ऽसीति होता भक्षयत्यन्तरिक्षस्य
भागो ऽसीत्यध्वर्युर्दिवो भागो ऽसीति ब्रह्मा । ११ ।

ब्रह्मणः स्वकाश एव भक्षणम् ॥

दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमोदनं पचति
। १२ ।

अन्वाहार्यं दक्षिणार्थं ओदनः । तं महान्तं पचति यद्यत्किंभ्यः
पर्याप्तो भवति । तथापरिमितमिति अग्न्यादिना तण्डुलपरिमाण-
प्रतिषेधः ॥

क्षीरे भवतीत्येके । १३ ।

गतः ॥

तमभिघार्या नभिघार्यं वेदास्यान्तर्वेद्यासाद्य । १४ ।

इति तृतीया कण्डिका ।

दक्षिणसङ्ग उपहर्तवा इति संप्रेष्यति । १ ।

यजमानं संप्रेष्यति दक्षिणतः स्थितेभ्य ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा त्रयो-
पहर्तयेति ॥

ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यजमान आह दक्षिणत
एतेति । २ ।

ये ऽध्वर्यादय उत्तरतः स्थितास्तानाह । स्थित एव तु ब्रह्मा
दक्षिणत इति ॥

तेभ्यो ऽन्याहार्यं ददाति ब्राह्मणा अयं व औदन
इति । ३ ।

तेभ्यश्चतुर्भ्यो दक्षिणमङ्गो ददाति ॥

प्रतिगृहीत उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यति । ४ ।

नैर्दक्षिणं प्रतिगृहीत्यग्नित्यादिविधिना प्रतिगृहीत औदने उत्तरत
आगतान्संप्रेष्यति यजमान इति शेषः परीतेति वचनात् ॥

हविःशेषानुद्धास्यापिसृज्योत्सुके ब्रह्मन्प्रस्थास्यामः
समिधमाधायाग्नीत्परिधींथाग्निं च सकृत्सकृत्संमृड्ढीति
संप्रेष्यति । ५ ।

ये पूर्वमुत्सुके उदूढे ते प्रत्यूह्य संप्रेष्यति । ब्रह्मन्प्रस्थास्याम
इत्यनूयाजार्थं प्रतिपद्यामहे तदर्थं प्रमुह्येति । अग्नौ नमपि समिध-
माधाय संमृड्ढीति ॥

अनुज्ञातो ब्रह्मणाग्नीध्रः समिधमादधात्येषा ते अग्ने
समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व वर्धतां च ते यज्ञ-
पतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा च प्या-
यिषीमहि स्वाहेति । ६ ।

नन्वामन्त्रयिताध्वर्युरेव ब्रह्मणाऽनुज्ञातश्च ओं प्रतिष्ठेति तत्कथ-
मुच्यते अनुज्ञातो ब्रह्मणाग्नीध्र इति । श्रूयतामध्वर्युणा तावत्प्र-
स्थास्याम इति वज्रवचनात् । सर्ववर्तिगर्थमात्मन्त्रणमुक्तं ब्रह्मणाप्ये-
प्रतिष्ठेति । वज्रवचनार्थेनैकवचनेन सर्वार्थ एव प्रसवः कृतः तेनाग्नी-
ध्रस्यापि अनुज्ञातत्वात् । युक्तमेव तथा वक्तुम् । अथवाऽनूयाज-
प्रक्रमाच्यंते प्रतिष्ठेद्याग्नीध्रैवानुज्ञा यथाहाद्वस्तायनः ओं प्रतिष्ठेति
समिधमनुज्ञाणीयादिति ॥

पूर्ववत्परिधीन्सकृत्सकृत्संभुज्याग्ने वाजजिह्वाजं त्वा
सस्त्वांसं वाजं जिगिवांसं वाजिनं वाजजितं वाज-
जित्यायै संमाज्म्यग्निमन्नादमन्नाद्यायेति सकृदग्निं
प्राञ्चम् । ७ ।

गतः ॥

इधसंनहनान्यद्भिः संस्पृश्यं यो भूतानामधिपती
रुद्रस्तन्निचरो हृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु
हुतं तव स्वाहेत्यमौ प्रहरत्युत्करे वा न्यस्यति शास्त्रायाः
बलजायां परोमोष्ठे परोगव्यूतौ वा । ८ ।

शालाग्निशाला । बलजा धान्यराशिः वंशबन्धनार्था रञ्जुरित्येके ।
 परो गोष्ठाद्यो देशः स परोगोष्ठः । परोक्षशब्दवत्प्रथमः परशब्दस्य
 च परोभावो द्रष्टव्यः । एवं परोगव्युत्तिरिति । गव्युतिर्गोमार्गः ।
 गोस्थानाद्गोमार्गादा अन्यत्र यत्र क्वचित्प्रसूतीत्यर्थः ॥ तथा च
 घ्राक्षणे घघेमानि पशवो ऽभितिष्ठेयुर्न तत्पशुभ्यः क्रमिति ।
 मन्त्रवर्णस्य भवति पशून्समाकं मा हिंसीरिति ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

श्रौपश्रुतं जुह्वामानीय जुह्वपश्रुतावादाय दक्षिणा
 सहदतिक्रान्तो ऽग्नेणाधारसंभेदं प्रतीचस्त्रीननूयाजान्य-
 जत्याश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते देवान्यजेति प्रथमं
 संप्रेष्यति । यज यजेतीतरौ । १ ।

व्याख्यातो ऽयं प्रयाजसन्धेन । अत्र तु देवान्यजेति सर्वाननूयाजार्थः
 प्रथमः संप्रैषः प्रातिस्विकौ लितरौ । तेनोत्तरयोर्द्वियजत्वं बोद्धव्यम् ।
 प्रयोगनं च यज्ञौ दर्शयिष्यामः ॥

पूर्वार्धे प्रथमं समिधि जुहोति मध्ये द्वितीयं प्राञ्च-
 मुत्तमं संस्थापयन्नितरावनुसंभिद्य । २ ।

अग्नेणाधारसंभेदं यो देशस्तस्य पूर्वभागे प्रथममनूयाजं समिधि
 जुहोति मध्यदेशे द्वितीयम् । ततः पश्चादुत्तममारभ्य प्राञ्चमप-

वर्जयन्पूर्वज्ज्जावनुयाजौ संमृज्य जुहोति ॥ अत्राह बौधायनः
किंदेवत्याः सन्वनुयाजा भवन्तीति आग्नेया इत्येव ब्रूयात् ।
विज्ञायते तं देवा आहुतीभिरनुयाजेधित्यादि ॥

प्रत्याक्रम्यायतने सुचौ सादयित्वा वाजवतीभ्यां
व्यूहति । ३ ।

वाजवतीभ्यां वज्रमाणाभ्यां व्यूहति विविधं गमयति सुचौ । तत्र
द्वितीयस्या वाजवतीलोपचारः प्राणसहस्रममाहवर्षाद्दृष्टव्यः । तदेवं
वाजवतीभ्यां व्यूहतीति कर्मविधिब्राह्मणमुदाहृतं तदेव व्याचष्टे ॥

वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन
सप्रस्तरां जुह्वमुद्यच्छति । अथा सपत्नानिति सव्ये-
नापभृतं नियच्छति । ४ ।

नियच्छति निगृह्णाति ॥

उद्ग्राभं चेति जुह्वमुद्यच्छति निग्राभं चेत्युपभृतं
नियच्छति । ५ ।

अबोभयं दक्षिणेन हस्तेन सवाग्रहणादुपरि पुनःसव्यग्रहणाच्च ॥

ब्रह्म देवा अवीर्यधनिति प्राचीं जुह्वं प्रोहति । ६ ।

गतः ॥

अथा सपत्नानिति सव्येनोपभृतं प्रतोचीं वह्निर्वेदि
निरसित्वा प्रोक्ष्यैनामभ्युदाहृत्य जुह्वा परिधीननक्ति
वसुभ्यस्त्वेति मध्यमं रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणमादित्येभ्यस्त्वे-
त्युत्तरम् । ७ ।

जुह्वाज्यलेपेन । सर्वाङ्गनासंभवात्परिथ्येकदेवानामञ्जनम् ॥

न प्रस्तरे जुह्वं सादयति । ८ ।

वेद्यामेव वह्निः प्रस्तरात्सादयति ॥

संजानाथां द्यावापृथिवी मिवावरुणौ त्वा वृष्ट्या-
वतामिति विधृतीभ्यां प्रस्तरमपादाय वह्निपि विधृती
अपिस्तृज्य सुष्टु प्रस्तरमनक्ति । ९ ।

गतः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

अक्तं रिहाणा इति जुह्वामग्रम् । प्रजां योनिमि-
तुं पमृति मध्यम् । आप्यायन्तामाप आपधय इति
ध्रुवायां मूलम् । एवं चिः । १ ।

एवं चिरिति वचनात्समन्वकस्यावृत्तिः ॥

अपि वा दिव्यङ्क्षेति जुह्वामग्रम् । अन्तरिक्षे
त्युपभृति मध्यम् । पृथिव्यामङ्क्षेति ध्रुवायां मूलम् । २ ।
मन्त्रमात्रे विकल्पः ॥

एवं पुनः । ३ ।

एवं विरित्यर्थः ॥

अथापरम् । पृथिव्यै त्वेति ध्रुवायां मूलमन्तरिक्षाय
त्वेत्युपभृति मध्यं दिवे त्वेति जुह्वामग्रम् । ४ ।

गतः ॥

आयुषे त्वेत्यक्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय
दक्षिणोत्तराभ्यां पाणीभ्यां प्रस्तरं गृहीत्वा जुह्वां प्रतिष्ठा-
प्यासीन आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यतीपिता दैव्या
हेतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
सूक्ता ब्रूहीति । ५ ।

अक्तस्य तृणं अक्तस्य प्रस्तरस्य संवन्धि तृणम् । दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिण
उत्तरः मखादुपरि ययोक्तौ तथोक्तौ । पाणीभ्यामिति दीर्घपाठ
ग्रामादिकः ॥

अनूच्यमाने सूक्तवाके मरुतां पृपतय स्थेति सह
शाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति । ६ ।

सूक्तवाको नामेष्टदेवताभुक्तीर्तनार्थं इदं द्यावापृथिवी इत्यनुवाकस्तद

नुवचनकाले प्रस्तरं प्रहरति । शाखा चेदस्ति सापि तेन सह प्रहर्तव्ये-
त्यर्थः । सा त्वपवित्रा प्रह्रियते ॥

न स्वाहाकरोति । ७ ।

मस्तां पृथयत्येति मन्त्रे स्वाहाकारं न करोति नम्यनुष्ठेतिता-
देवाप्राप्ते स्वाहाकारे किं प्रतिषेधेन । सत्यं न प्राप्तस्तथापि परम-
तैनाशङ्कितः प्रतिषिध्यते । एतद्धि मतं कैमिनौयानां अस्ति याग-
विधिः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र चाज्यास्थानीयः सूक्तवाकः
प्रस्तरो द्रव्यं मानवर्षिण्यो देवताः प्रहरतिश्च यजत्यर्थ इति ।
प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिरिति सूत्रकृता ऽभिप्रायः । अत एवाक्त-
मनूच्यमाने सूक्तवाक इति तस्मादुक्तः प्रतिषेधः ॥

न विधूनेति नावधूनेति न विक्षिपति न प्रमार्ष्टि
न प्रतिमार्ष्टि नानुमार्ष्टि नोदध्वं प्रहरेत् । ८ ।

जुष्टा प्रस्तरं प्रहरन् विधूनेति न चालयति । नावधूनेति नावाचीनं
कम्पयति । इतरेषां चतुर्णां पूर्ववद्वाक्या । नोदध्वं नोदगमम् ॥

तिर्यध्वं हस्तं धारयन्कर्पन्निवाहवनीये प्रहरति । ९ ।

दक्षिणं हस्तं तिर्यध्वमधस्तादुत्तानोदङ्मुखान्गुलिकं जिह्वां धारयन्कुष्टि-
नैव सह कर्पन्निव शनैः शनैः प्रहरति । तथा जिह्वामिव हस्तं धारयन्नि-
त्येव सत्यापादभारदाजौ । स्वयं च वक्ष्यति न्यध्वं हस्तं पर्यावर्तय-
न्निति ॥

न प्रतिशृणातीत्युक्तम् । १० ।

न प्रतिशृणातीत्यादिनाह्वये यदुक्तं नियमजातं तदप्यनुमंघातव्यमित्यर्थः । न प्रतिशृणोति यथा प्रस्तरप्रमर्दिता अहाराः प्रतिघोर्णा न भवन्ति तथा प्रहरतीत्यर्थः । तथोपरौव प्रहरतीति नियच्छति नात्ययं प्रहरेदित्यादि द्रष्टव्यम् । नात्ययमिति यथाग्निमतीत्यर्थं गतं न भवति तथेत्यर्थः ॥

प्रथयित्वा प्रहरेद्यं कामयेत स्यस्य जायेतेति । ११ ।

न प्रथयितव्य इति भावः ॥

आशीः प्रति प्रस्तरमवसृजति । १२ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन् । १ ।

आशीः प्रति आश्रिपः प्रति हेतुः आशीर्वचनकाल इत्यर्थः । अवसृजति विसृजति । कथम् । यथोक्तप्रकारेण हस्तं दक्षिणं प्रसार्य प्रस्तरस्योपरि न्यञ्चं पर्यावर्तयन् ॥

अग्नीहमयेति संप्रेष्यति । २ ।

प्रस्तरमग्निं गमयेति संप्रेषार्थः ॥

चिरञ्जलिनाग्नीध्रो ऽविष्वच्चं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति रोहि-
तेन त्वाग्निर्देवतां गमयत्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ३ ।

अविष्वच्चं सर्वतोऽयं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति । यथोद्यतः सर्वो ऽग्निं
गमितः स्यान्तथोद्यम्य प्रहरतीत्ययं यदेतैः प्रस्तरं प्रहरतीति श्रुतेः ।
खयं च वक्ष्यत्यग्नीधा प्रस्तरं प्रह्रियमाणमिति ॥

अथैनमाहाग्नीध्रो ऽनुप्रहरेति । ४ ।

अनुप्रहरेति को ऽर्थस्तमेव व्यनक्ति ॥

यत्प्रस्तरात्तृणमपातं तदनुप्रहरति स्वगा तनुभ्य
इति । ५ ।

अध्वर्युरिति शेषः ॥

एतदेतदिति चिरङ्गुल्या निर्दिश्याग्निमभिमन्त्रयत
आयुष्या अग्ने ऽस्यायुर्मं पाहीति । ६ ।

एतदित्यङ्गुल्या तदेव ह्यणं निर्दिश्य दर्शयित्वा ॥

ध्रुवासीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशति । ७ ।

गतः ॥

अथैनमाहाग्नीध्रः संवदस्वेति । ८ ।

को ऽयं संवादो नाम । तदेव दर्शयति ॥

अगानग्नीदित्यध्वर्युराह । अगन्नित्याग्नीध्रः । आवये-
त्यध्वर्युः । औपडित्याग्नीध्रः । ९ ।

अग्नीत्प्रसरः किमग्निमगानिति प्रश्नः । तथागन्वित्युत्तरम् ॥

मध्यमं परिधिमन्वारभ्य संप्रेष्यति स्वगा दैव्याहो-
तृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीति । १० ।

गतः ॥

अनूच्यमाने शंयुवाक आहवनीये परिधीन्प्रहरति
। ११ ।

अनूच्यमाण इति पूर्वशब्दः ॥

यं परिधिं पर्यधत्वा इति मध्यमम् । यज्ञस्य पाथ
उपसमितमितीतरौ । १२ ।

युगपदितरयोः प्रहरणं समितमिति सिद्धात् ॥

उत्तरार्धस्याग्रमङ्गारेषूपोहति । १३ ।

उपोहति उपगूहति ॥

यजमानं प्रयतेति परिधीनभिमन्व्य जुह्वामुपधृतो
ऽग्रमवधाय संस्त्रावभागा इति संस्त्रावेणाभिजुहोति । १४ ।

संस्त्रावहोमः परिध्यङ्गं तदभिहोमत्वात् प्रहृत्य परिधीञ्जुहोतीति
वाजिनब्राह्मणस्य परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वेति व्याकरणाच्च ।

अतो ऽमौ न निवर्तते प्रायणीयायाम् ॥

अत्रैव त्विजो हविःशेषान्भक्षयन्ति । १५ ।

अग्निष्काले भक्षयन्ति नातः पुरस्तात्परस्तादा ॥

इति सप्तमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

आज्यलेपान्मन्त्रात् ससवे जुहूपभृतावध्वर्युरादत्ते
वेदं होता स्फ्यमाज्यस्थालीमुदकमण्डलं चाग्नीध्रः । १ ।

मनाः ॥

आग्नीध्रप्रथमाः पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रत्यञ्चो
यन्ति । २ ।

पत्नीः सयाजयिष्यन्तः जाम्बया । अतः पित्राद्यामपत्नीसंयाजायां न
गच्छन्ति । गच्छत्येवाध्वर्युः कर्मोन्तरार्थम् ॥

अग्नेण गार्हपत्यं दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यत उत्तरे-
णेतरौ । ३ ।

प्रतिपद्यते गच्छति ॥

अग्नेर्धामपन्नदृष्टस्य सदसि सादयामीति कस्तम्भ्यां
सुची सादयित्वा धुरि धुर्यौ पातमिति युगधुरोः
प्राहति । ४ ।

कं एकदं तद्यत्र स्मरते सा कस्तम्बी । स्यादौ तु स्तम्भज्ञे वां
सुप्तिरौ धनं पातमित्येषां वज्रवदूहः न धुर्यावित्यस्य दंपत्यभिधा-
नम् । तथा च ब्राह्मणं धुरि धुर्यौ पातमित्याह आयापत्तोर्गौपी-
यायेति मन्त्रस्य भवति यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूतामिति ॥

यदि पात्र्या निर्वपेदेताभ्यामेव यजुर्भ्यां स्फ्ये सुची
सादयेत् । ५ ।

यदि पाचीते निर्वापस्तदा दाभ्यामपि यजुर्भ्यां स्फो सुवावासाद-
येत् । यदापि सुवाभ्यां पत्नीः संयाजयिष्यन्ति तदापि नियतं सुवे-
नयनं सादनं च नित्यवदेव विधानात् । अत एवापत्नीसंयाजार्थत्वम-
प्यनयोः सूचितं भवति । तेन पित्यायामपि क्रियते ॥

सुग्भ्यां सुवाभ्यां वा पत्नीः संयाजयन्ति । ६ ।

ताभ्यामेव सुग्भ्यां यजन्तीत्येकः कल्पः तस्मान्नीयाभ्यामागन्तुकाभ्यां
सुवाभ्यामिति द्वितीयः । यदणार्थस्तु सुवः सर्वत्र नित्यः तत्र जुह-
व्यानीयः सुवः इष्टुविल्लः सामर्थ्यात् ॥

वेदमुपभृतं कृत्वा जुह्वा सुवेण चेत्येके । ७ ।

सुवेणेति यदणार्थस्यैव सुवस्यानुवादः । वेदमुपभृतः स्थाने कृत्वा यथा
पूर्वं जुह्वा सुवेण चेत्यर्थः । सुवो ऽपि कश्चिदागन्तुर्जुह्वा सव धार-
त्यन्ये ॥

अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वञ्चव आसीता ध्यानेनोपांशु-
वा पत्नीः संयाजयन्ति । ८ ।

अत्र स्वरयज्ञनयोः इष्टुगुपलब्धिः स ध्वनिध्वानः । सुखप्रयत्नवान-
मभियन्तश्चन्द्रप्रयोगः उपांशुः । अनयोश्च क्रुष्टेन शेष इति क्रुष्ट-
स्वरापवादार्थं वचनम् । पत्नीरिति वक्ष्यमाण देवताः समावष्टे
देवपत्नीसंबन्धात् ॥

दक्षिणो ऽध्वर्युरुत्तर आग्नीध्रो मध्य होता । ९ ।

गतः ॥

आज्येन सोमत्वष्टाराविद्धा जाघन्या पत्नीः संयाज-
यन्त्याज्यस्य वा यथागृहीतेन । १० ।

यज्ञियस्य पशोर्जाघन्या पुच्छेन सौक्तिकेन देवानां पत्नीः संया-
जयन्ति । आज्यस्यैव वा यथागृहीतेन यथा यस्य यक्ष्णसुकं तथा
चतुरवस्तेन पञ्चावस्तेन वेत्यर्थः ॥

सोमायानुब्रूहि सोमं यजेति संप्रैषावुत्तरार्धे जु-
होति । ११ ।

द्याख्यातः प्राक् ॥

एवमितरांस्त्वष्टारम् । १२ ।

इत्यष्टमी कण्डिका ।

देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति । १ ।

एतामथेवं धान्यानुवाक्याप्रैर्वैत्तरार्धे यजतीत्यर्थः ॥

दक्षिणतस्त्वष्टारमुत्तरतो वा मध्ये ऽग्निं गृहपतिम् । २ ।

दक्षिणतः सोमस्योत्तरतो वा त्वष्टारं यजत्युत्तरार्धे एव । तयोर्मध्ये
ऽग्निं गृहपतिमित्यर्थः ॥

आहवनीयतः परिश्रिते देवपत्नीरपरिश्रिते वा । ३ ।

यथाहवनीयो न दृग्गते तथा परिश्रिते प्रच्छादिते गार्हपत्य इत्यर्थः ॥

राकां पुत्रकामो यजेत सिनीवालीं पशुकामः कुहूँ
पुष्टिकामः । ४ ।

नामानि श्रीष्टेतानि न पक्षीपश्याजाः किं तु तत्कालभावीनि
काम्यानि यागान्तराणि । कुतः । पूर्व्व-सोमादीनां परिगणना-
द्वत्वारः पक्षीपश्याजा इति श्रुतेश्च । तेनैषां नोत्तरार्धादिनियमः ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ५ ।

नित्यवद्यथा नित्यं तथा कामोपवन्धरहितमित्यर्थः । नित्यपक्षे
विज्ञतावपि गच्छन्ति ॥

पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एता एके समामनन्ति । उपरि
ष्टादा । ६ ।

द्वावेतौ यागकालौ राकादीनामुभयथाप्याधानात् ॥

पूर्व्ववह्नोत्तुरङ्गुलिपर्व्वणी अङ्गोपस्पृष्टोदकाय हेतुर्हस्तं
चतुर आज्यविन्दूनिडामवद्यति पङ्कमीधः । ७ ।

उपस्पृष्टोदकाद्येति पूर्व्ववत् ॥

उपह्रयमानामन्वारभन्ते ऽध्वर्युराग्नीध्रः पत्नी च । ८ ।

गतः ॥

उपहृतां प्राश्नीतो होताग्नीध्रश्च । ९ ।

उभौ खाभ्यां हभ्यां प्राश्नीतः ॥

अत्र सुवेण संपत्नीयं जुहोति पत्न्यामन्वारध्यायां सं
पत्नी पत्न्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् ।
संजानानौ विजहतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेतां
स्याहेति । १० ।

अत्र अग्निन्काले । सं पत्नीति मन्त्राक्षरसंबन्धात्संपत्नीय इति होम-
नाम । अन्वारध्यायामिति कर्तरि मिष्टा । न चानालभुकायां
होमनिवृत्तिः अङ्गनिवृत्त्या प्रधानस्थानिवृत्तेः ॥

पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एतामेके समामनन्त्युपरिष्ठाद्वा ।
उपरिष्ठाद्वा पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्याम् । ११ ।

ॐ ऽमी कालविकल्पाः पूर्वेण मह चत्वारः तत्र पत्नीसंयाजागा-
मपि पिष्टलेपफलीकरणहोमसंकालोपलक्षणमाचक्षतात् । न तदङ्गमयं
होमः । तेन पिश्यायामपि क्रियते ॥

दक्षिणाग्राविधाप्रवश्यनान्यभ्याधाय पिष्टलेपफलीक-
रणहोमौ जुहोति । १२ ।

पिष्टलेपसंयुक्तो होमः पिष्टलेपहोमः तथा फलीकरणहोमः । तौ
षागामिच्छादितन्त्रेस्वर्यलोपान्निवर्तते पिष्टलेपफलीकरणप्रतिपत्त्यर्थ-
त्वात् । पिष्टलेपहोमस्तु न केवलं तत्प्रतिपत्त्यर्थः किं तु विण्डुहोमा-
दिवदुभूखलादिस्मिष्टपिष्टावधवादिप्रतिपादनार्थं ॥ सन्तलिङ्गात् ।
तेन पश्यादिषु पिष्टलेपाभावे ऽपि आर्जेन केवलेन कार्यः ॥ तथा

चतुर्गृहीतं प्रकृत्याह बौधायनः अन्वाहार्यपक्षे प्रायश्चित्तं जुहोत्यु-
लूखले सुषल इति । भारदाजश्चाह आज्येनैव पिष्टलेपं जुहोतीति ॥
तत्र आशिद्वेष यचराविति मन्त्रमूहति ॥

इति नवमी कण्डिका ।

फलीकरणहोमं पूर्वमेतद्वा विपरीतम् । चतुर्गृहीत
आज्ये फलीकरणानोप्याग्ने ऽद्विधाया ऽशीततनो इति
जुहोति । एवं पिष्टलेपानुलूखले सुसंखे यच्च गूर्मं आशि-
स्तेष्वह्यदि यत्कपाले । अथप्रुषो विप्रुषः संयजाभि-
विश्वे देवा हविरिदं जुपन्ताम् । यज्ञे या विप्रुषः सवि-
वह्नीरमौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि स्वाहेति । १ ।
गताः ॥

या सरस्वती विशोभगीना तस्यै स्वाहा या सरस्वती
वेशभगीना तस्यै स्वाहेन्द्रोपानस्यकेहमनसो वेशान्कुह
सुमनसः सजातान्स्वाहेति दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं
जुहोति । २ ।

पुनर्दक्षिणाग्निपदं नित्यष्टार्यम् ॥

वेदो ऽसीति वेदं होता पथ्या उपस्थे त्रिः प्रास्व-
ति । ३ ।

होत्रस्याधोपदेशो ब्राह्मणानुमारात् ॥ उपस्थो ऽङ्गः । प्रास्यति चि-
पति । प्रतिप्रामनं मन्त्रस्यावृत्तिः क्रियते क्रियान्तरेण व्यवायात् ।
पद्मीमंस्कारश्चायं विन्दते प्रजामिति सिद्धात् । तेन प्रतिपदि
प्रास्यति ॥

निर्दिपन्तं निररातिं नुदेतीतरा प्रास्तंप्रास्तं प्रति-
निरस्यति । ४ ।

प्रतिनिरस्यति प्रतिचिपति ॥

तन्तुं तन्वन्निति वेदं होता गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संतत-
माहवनीयात्स्तृणात्या या वेदेः । ५ ।

{आङ् उभयत्र मर्यादायाम् । वेदं विसृज्य कृणाति ॥

दूमं विध्यामीति पत्नीं योक्तृपाशं विमुञ्चते । ६ ।

गतः ॥

तस्याः सयोक्त्रो ऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । ७ ।

पात्रपूर्णमुदकं पूर्णपात्रं तन्मूष्णीमानयति । पत्न्यनेकत्वे चावृत्तिः
पूर्ववत् ॥

समायुषा सं प्रजयेत्यानीयमाने जपति । ८ ।

मन्त्रसिद्धादयं पद्मीमन्त्रः ॥

निनीय सुखं विमृज्योत्तिष्ठति पुष्टिमती पशुमती
प्रजावती शृद्धमेधिनी भूयासमिति । ९ ।

तदुदकं भूमौ निनीयाद्ग्रेण हस्तेन मुखं विमृज्य मन्त्रेणोत्तिष्ठति ॥

इति दशमी कण्डिका ।

इति द्वतीयः पटलः ॥

यथेतमाहवनीयं गत्वा जुह्वा सुवेण वा सर्वप्राय-
श्चित्तानि जुहोति । १ ।

यथेतं येन मार्गेण पथाद्गतः तेन प्रत्यागत्य दर्शपूर्णमासयोरवि-
ज्ञातदोषनिर्घातार्थानि प्रायश्चित्तानि जुहोत्याज्यत्याग्या आग्नेन
दर्शिहोमत्वात् । तच्च दर्शितमेव प्राक् । तथाज्यस्याख्या. सर्वप्राय-
श्चित्तानीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनस इत्येपा ॥ आग्नावितमत्याश्र-
वितं वपट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो
यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्वेति कल्पयन् ।
स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ॥ यदो देवा अतिपादयानि
वाचा चित्रयतं देवहेडनम् । अरायो अस्मां अभि-
दुच्छुनायते ऽन्यत्रास्मन्नस्तसं निधेतन ॥ तत्तं म आप-
स्तदु तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचयाय शस्यते ।
अयं समुद्र उत विश्वमेपजः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुत-
र्भुवः ॥ उदयं तमसस्पर्युदु त्वं चित्रमिमं मे वरुण तच्चा

यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयास्यया-
 सन्मनसा हितः । अयासन्व्यमूहिषे ऽया नो धेहि
 भेषजम् ॥ प्रजापत इत्येपा ॥ इष्टेभ्यः स्वाहा वषट्नि-
 ष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्यै स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा ।
 दीराङ्गै स्वाहा देवोभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा । ऋद्धौ स्वाहा
 समृद्धौ स्वाहा ॥ अयाद्याग्ने ऽस्यनभिश्चस्तिश्च सत्य-
 मित्त्वमया असि । अयसा मनसा धृतो ऽयसा हव्य-
 मूहिषे ऽया नो धेहि भेषजम् ॥ यदस्मिन्यज्ञे ऽन्तरगाम
 मन्त्रतः कर्मतो वा । अनयाहुत्या तच्छ्रमयामि सर्वं
 वृष्यन्तु देवा आहृपन्तां धृतेन । २ ।

इत्येकादशी कण्डिका ।

आज्ञातमनाज्ञातममतं च मतं च यत् । जातवेदः
 संधेहि त्वं हि वेत्स्य यथातथम् ॥ यदकर्म यन्नाकर्म
 यदत्यरेचि यन्नात्यरेचि । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वं
 स्विष्टं सुहुतं करोतु ॥ यदस्य कर्मणो ऽत्यरीरिचं यदा
 न्यूनस्मिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वं स्विष्टं सु-
 हुतं करोतु ॥ यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं
 लधि । मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये वि द्विषो वि मृधो
 जहि ॥ स्वस्तिदा विशस्पतिर्दृचहा विमृधो वशी ।

दृपेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥ आभि-
 र्गोर्भिर्यदतो न जनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः ।
 यदा स्रोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अथ
 ते स्याम ॥ अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।
 अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ पुरुष-
 संमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय
 त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न
 यज्ञस्य मन्वते मर्तासः । अग्निष्टोता कतुविद्विजान-
 न्यजिष्ठो देवा अतुशा यजातिः ॥ अग्निष्टोता यद्विद्वान्ते
 मुग्धाः कुर्वन्मृत्विजः । अग्निर्मा तस्मादेनसः यदा देवेते
 च मुञ्चताम् । १ ।

इति द्वादशी कण्डिका ।

अथाऽग्निर्जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मन्नियद्य । स-
 न्वन्सनिं सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं जात-
 वेदो यच्च भद्रम् ॥ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः
 पाशा वितता पुरुषा । तेभ्यो न इन्द्रः सवितोऽत विष्णु-
 विश्वे देवा मुञ्चन्तु महतः स्वख्या ॥ यो भूतानामुदुध्य-
 स्वाम उदुत्तममिति व्याहृतिभिर्विहृताभिः समस्ता-
 भिश्च हुत्वा । १ ।

अत्रोद्धुधस्त्राय इति सांक्ष्येव गृह्यते नाग्निहोत्रे वक्ष्यमाण आदि-
प्रदिष्टत्वात् ॥

पूर्ववद्भुवामाष्याय देवा गातुविद इत्यन्तर्वेद्यूर्ध्व-
स्तिष्ठन्ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति । २ ।

अत्रापूर्वाष्यायनविधानादेवाप्राप्नो मन्त्र इति कृत्वा पूर्ववदिति
मन्त्रातिदेशः । मन्त्रान्त एव होमो न पूर्वयोः स्वाहाकारयोः
समिष्टयजुरित्येकवचनान् पशावनेन सहान्ये च द्वे उक्ता श्रीणि
समिष्टयजूपि जुहोतीति वचनाच्च ॥

मध्यमे स्वाहाकारे वर्धिरनुप्रहरति । ३ ।

मन्त्रान्ते पारिभाषिकस्वाहाकारापेक्षया द्वितीयस्याच मध्यमत्व-
मभिप्रेतम् । अत एव च लिङ्गादवगच्छामो मन्त्रान्तगत एव
स्वाहाकारः प्रदानार्थो न मध्यगत इति । आदिगतस्यापि कश्चित्प्र-
दानार्थत्वं परिवक्ष्ये दर्शयिष्यामः ॥ मध्यमे स्वाहाकार इति कोऽर्थः ।
वाचि स्वाहेत्यस्मिन्नित्यर्थः । तेन पशुसोमयोः समिष्टयजुर्विद्वद्भावपि
तस्मिन्नेव वर्धिरप्रहारः । प्राकृतस्यैव मध्यमस्य तत्रापि विद्यमानत्वा-
द्वर्धिः सर्वमनुप्रहरति ॥ वर्धिरुष्टिं वेति तु सत्यापाढभारद्वाजौ ॥

यदि यजमानः प्रवसेत्प्रजापतेर्विभान्नाम श्लोक इति
ध्रुवायां यजमानभागमवधाय समिष्टयजुषा सह जुहु-
यात् । ४ ।

दधामीति लिङ्गादवधाने मन्त्रः ॥

अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिं जामिं मा हिंसीरमुया
शयाना । होतृपदना हरिताः सुवर्णा निष्का इमे
यजमानस्य ब्रध्न इति होतृपदनैर्वेदिमभिस्तीर्य को वो
ऽयोक्षीत्स वो विमुञ्चत्वित्यन्तर्वेदि प्रणीता आसाद्य
विमुञ्चति । ५ ।

प्रणीतानां विमोचने मन्त्रसन्निहत्वात् । कर्माह्वननिवर्तनार्थतया
मन्त्रोच्चारणमेव विमोचः ॥

यं देवा मनुष्येषूपवेपमधारयन् । ये अस्मदपचेतस-
स्तान्समभ्यमिहा कुरु ॥ उपवेपोपविद्धि नः प्रजां
पुष्टिमयो धनम् । द्विपदो नयतुष्यदो ध्रुवाननपगान्कु-
र्विति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुत्कर उपवेपं स्थविमत उप-
हति । ६ ।

स्थविमतः स्थूलमूलप्रदेशादारभ्योत्करपांसुषु पुरस्ताद्भाग्येन प्रत्यगुप-
गृहति ॥

इति चयोदशौ कण्डिका ।

यद्यभिचरेद्योपवेपे शुक् सामुमृच्छतु यं द्विष्य इत्य-
थास्मै नामगृह्य प्रहरति । १ ।

यद्यभिचरितुमिच्छेद्यथास्मै नामगृह्य अस्याभिचर्यमाणस्य नाम
योपवेपे शुक् सा देवदत्तमृच्छत्विति गृहीत्वोत्कर एव प्रहरति

वज्रवत्तद्धिंमार्थतयाचिपतीत्यर्थः । अथवा यच्चै एनमुद्दिष्टं तस्यैव
नाम गृहीत्वा ग्रहरतीत्यर्थः ॥

निरमुं नुद ओक्त्सः सपत्नो यः घृतन्यति । निर्वा-
ध्येन हविषेन्द्र एणं पराशरीत् ॥ इहि तिस्रः परावत
इहि पञ्च जना अति । इहि तिस्रो ऽति रोचना
यावत्सूर्यो असद्विषि ॥ परमां त्वा परावतमिन्द्रो नयतु
दृचक्षा यतो न पुनरायसि शश्वतीभ्यः समाभ्य इति
हतो ऽसाववधिष्मामुमित्येताभिः पञ्चभिर्निरस्येन्निख-
नेष्ठा । २ ।

पञ्चद्वे ऽप्यन्यधोऽर्धंवाङ्मन्त्रादेताभिरिति स्तौलिङ्गनिर्देशः । तत्र च
स्वग्रन्थविषयार्थः प्रथम इतिकरणः । शत्रुनामपदार्थो मन्त्रेष्वदः-
शब्दः । निरसोन्निर्देदुत्करे । निखनेन्निदन्वाच्ङ्कुवत् ॥

अवसृष्टः परापत शरो ब्रह्मसंशितः । गच्छामिचा-
न्प्रविश मैपां कंचनोच्छिष इति वा । ३ ।

अमन्तरविधावेवायं मन्त्रविकल्पः ॥

यानि धर्मे कपालानीति चतुष्पदयर्चा कपालानि
विमुच्य संख्यायोदासयति । ४ ।

चतुष्पदयर्चेति ब्राह्मणानुकरणम् । अत्रापि विमोक्तः पूर्ववत् । संख्या-
वचनमप्रमादार्थं यद्येकं कपालं नग्येदिति प्रणशे प्रत्यवायप्राय-
श्चित्तयोः अत्रणात् ॥

संतिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ । ५ ।

एवमन्तावाध्वयवेण संतिष्ठेते याजमानशेषस्तु वक्ष्यते ॥ सन्ति हेडा-
सुक्तवाकशंयुवाका नाम हेडाभिगदसंयुक्तास्त्रयः कर्मविशेषास्त्रिंशदा
तावद्व्यभेदेनोभयोरप्याहवनीयगार्हपत्ययोर्नियता हविरिडाहवनीये
आज्येडा गार्हपत्य इति । तथा सुक्तवाकशंयुवाकावपि सुचान्तर-
कारैर्नियमविकन्याभ्यामुभयवेद्येते । सुचकारस्तु तावन्त्यतरैर्वेद्येभ्यः
हविरिडानन्तरमाहवनीये पूर्वमभिहितवानिदानीं आज्येडानन्तरं
गार्हपत्ये स्थातां नाहवनीय इत्याह ॥

शंखन्तं वाहवनीये संस्थापयेदाज्येडान्तं गार्हपत्ये ।
इडान्तं वाहवनीये शंखन्तं गार्हपत्ये । ६ ।

तत्र तावद्वाभ्यां वाग्रध्याभ्यां द्वावेव कन्यौ विकल्पेते न चत्वारः ।
आहवनीयगार्हपत्यग्रध्याभ्यां च गार्हपत्यात्पूर्वपरदेशौ स्फुर्यते
अनभिषंयोगित्वादित्यायाः यदि शंखन्तं पथात्स्यादिति सिद्धम् ।
तदयमर्थः । अत्पूर्वदेशसंयुक्तमिडादि कर्म तद्यथाप्रसिद्धमेव शंख-
वाकान्तं कुर्यादपरदेशसंयुक्तमप्याज्येडान्तमिति प्रथमः कल्पः । स च
पूर्वाक्त एव कल्प उत्तरविकन्यार्थमनूदिता वेदितव्यः यथा चैत्रा
भोजनीय इत्युक्ता चैत्रा वा भोज्यतां मैत्रा वेति । द्वितीयः कल्प-
स्त्रिडान्तमेव संस्थापयेत्पूर्वदेशे न तु सुक्तवाकशंयुवाकौ तत्र भवतः
तौ तपरदेशे भवत इति । यदा तपरदेशे भवतस्तदैवं प्रयोग इत्याह ॥

यदि शंखन्तं पथात्स्यादेदात्तृणमपादाय जुह्वामग्र-
मञ्ज्यात्सुवे मथ्यमुपभृति वाज्यस्थाल्यां मूलम् । तस्य
प्रस्तरवत्कल्पः सूक्तवाकाद्या शंयुवाकात् । ७ ।

यदि शंयुवाकान्तं कर्म पश्चाद्देशे स्यात्तदाज्योदानन्तरं प्रक्षारस्थाने
 वेदवृणमङ्गा नक्षदेव प्रहरति । तत्र सूक्तवाकाद्यविकृतमा शंयुवा-
 कादित्यर्थः ॥ प्रक्षारप्रक्षारस्तु निवर्तते प्रत्याम्नानात् । परिधिप्रहारस्तु
 भवत्येव स्त्रकाले प्राप्तत्वाद्प्रत्याम्नातत्वाच्च । न चैषां गार्हपत्ये प्रहारः
 शंयुवाकान्तङ्गत्वादाहवनीयमंयोगित्वाच्च । तथान्येषामपि तद्देशसंयो-
 गिनां तत्रतत्र यथाकालं प्रयोगो ऽवगन्तव्यः ॥ केचित्तु मंस्यापनश-
 द्वाचित्वादर्शपूर्णमासयोरेवेमौ खण्डमंस्याविकम्प्यौ व्याचक्षते तत्रतत्र
 यत्तन्त्रं तर्ह्यंयुवाकाद्यन्तमेव मंस्यापयेदिति । तत्र गुणागुणयोः स्थापने
 प्रमाणं सूत्रविद् इत्यलं निर्वन्धेन ॥ सन्तीह दर्शपूर्णमासयोरधिका-
 रवाक्यानि स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत सर्वेभ्यः कामेभ्यो
 दर्शपूर्णमासौ चावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादीनि । तानी-
 दानीं व्याचष्टे ॥

स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासौ । ८ ।

सूर्यादिति शेषः । नित्यौ दर्शपूर्णमासावफलार्थिनाप्यनुष्ठेयाविति
 व्याख्याति । तथाप्येतौ स्वर्गे कामयमानस्य तमपि साधयत इत्यर्थः ॥

एककामः सर्वकामो वा । ९ ।

एककाम इत्यनन्तरोक्तस्यैव स्वर्गकामस्योत्तरविकल्पार्थो ऽनुवादः ।
 स्वर्गकामयुतेश्च स्वर्गकामो वा तौ सूर्यात्सर्वेभ्यः कामेभ्य इति युतेः
 सर्वकामो वेत्यर्थः । यदा तु सर्वकामस्तदा

युगपत्कामयेताहारपृथक्चे वा । १० ।

दर्शपूर्णमासयोरारम्भदशायामेव सर्वप्रयोगार्थं सर्वान्कामान्युगपत्काम-
येत आहारआहारे वा पृथगेकैकमित्यर्थः ॥

ताभ्यां यावज्जीवं यजेत । ११ ।

आधानप्रभृति यावन्तं कासं जीवति तावद्यजेत न कदाचिद्विच्छि-
न्यात् । यदि विच्छिन्नाप्रत्यवेयादित्यर्थः । प्रयजितस्य तु दौर्घित-
वप्रतिषेधादेव निवृत्तिरनग्निलवचनमामर्श्याच्च ॥

त्रिंशत् वर्षाणि । १२ ।

त्रिंशत्तमेव वर्षाणि यजेत ततो विरमेत् ॥

जीर्णो वा विरमेत् । १३ ।

यावज्जरसाभिभूतो ऽसमर्थः कर्मणि स्नात्तावदित्या विरमेत्तद्विरमा-
देव निवृत्तिस्तदिकाराणाम् । न तु विरमेदग्निहोत्रादिति प्रयोगात्
कात्यायनेन अग्निहोत्रमेव जुहुयादिति ॥

द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्यास्ये यजेत यः कामयेतर्धु-
यामित्युक्ताद्वैकामेव यजेतेति । १४ ।

अथानयोः कर्मणोर्द्विकामप्रयोगे विशेषः प्रदर्शयते । यः कामये-
तर्धुयामिति पौर्णमासीममावास्यां च खेखे काले देदे यजेत ।
किमुक्तं भवति । एकस्मिन्नेव पर्वणि पौर्णमासीमभ्यस्येत् पञ्चदशानेकां
प्रतिपदीतराम् । तथा खकाले ऽमावास्यामित्यर्थः ॥ तत्र प्रथमेति-
अभ्दानन्तरमिति तत्रोपाजं द्रष्टव्यम् ॥ इत्युक्ताह एवमन्वाप्तमुक्ता

पुनर्नोद्घणमाह एकामेव यजेतेति । उभयौमण्येकामनभ्यस्तामेव यजेत
न तु द्वे द्वे इत्यर्थः । वैकल्पिको ऽभ्यास इत्युक्तं भवति ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अथोत्तरेण पटलेन दर्शपूर्णमासयोर्नित्याम्नाम्नां स्थानुर्निर्वाप्यान् गुण-
विकारांश्चोपदिशति ॥

संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैष्टधाय पुरोडाशमे-
कादशकपालमनुनिर्वपति । १ ।

पौर्णमासीमनुनिर्वपतीति वचनात् । समुदायाङ्गं वैष्टधः तेन पौर्ण-
मासविकारेषु न भवति । आमावास्यां तस्य तन्त्रमैन्द्राग्नविकारत्वात् ॥

समानतन्त्रमेके समामनन्ति । २ ।

गतः ॥

तस्य याथाकामी प्रक्रमे । प्रक्रमान्तु नियम्यते । ३ ।

तस्य वैष्टधस्य प्रक्रमे याथाकाम्यं दर्शपूर्णमासारम्भदशाद्यान्नेवारभ्यते न
या । अयं तु विशेषः प्रक्रमानियम्यत इति । किमुक्तं भवति ।
यद्यारभ्यते न कदाचित्यन्यते यदि नारभ्यते न कदाचिद्भूयते इत्यर्थः ॥
तथा च वैष्टधं प्रकृत्याह कात्यायनः तं यदा निर्वपेन्न तत ऊर्ध्व
चिरमेदिति । भारद्वाजस्याह नित्यवदेके समामनन्ति काम्यवदेक
इति ॥

सप्तदशसामिधेनीको यथाश्रद्धदक्षिणः । ४ ।

वैश्वध इति शेषः । समानतन्त्रे ऽपि केचिद्विष्णवाः समुषयमिच्छन्ति ॥

शर्धवत्यौ संवाज्ये । अग्ने शर्धं महते सौभगाय तव शुभ्रान्युत्तमानि सन्तु । सं जास्पत्यं सुयममाहृणुष्व शत्रू-
यतामभितिष्ठा महंति ॥ वातोपधूत इषिरो वशां अतु
तपु यदन्ना वेविषदितिष्ठसे । आ ते यतन्ते रथ्यो यथा
पृथक् शर्धांस्यग्ने अजराणि धक्ष्यस इति । ५ ।

संवाज्ये इति श्रीविष्टत्यौर्याज्यानुवाक्ययोः समाख्या ॥

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यामनुनिर्वपे-
त्यादित्यं घृते चरुं सारस्वतं चरुममावास्यायां पौर्णमा-
स्यैन्द्रमेकादशकपालममावास्यायां पौर्णमास्यां च भ्रातृ-
भ्यवतो ऽभिचरतो वा । ६ ।

भ्रातृभ्यादात्मानं तिरस्त्रितलं जिघांसतो वा हे इमे इष्टो इयोः
यवणोरनुनिर्वपति । तत्र पौर्णमास्यां मन्त्राय वैश्वधं अग्नीषोमीया-
दित्यौ निर्वप्यौ सारस्वतपौष्ठावमावास्यायाम् । ऐन्द्रमुभयम् ।
तृतीयक्षेपु च पौष्णः पिष्टैवरुः तस्मान्पूषा प्रपिष्टभाग इत्यभिधेयेण
अवशात् पिष्टानां पौष्णं अयतीति प्रदर्शनाच्च ॥

इन्द्राय चावे चरुं द्वितीयं वैश्वधस्य कुर्याद्यो मृत्यो-
र्जान्या वा विभीयात् । मुष्करो दक्षिणा । ७ ।

द्वितीयं वैष्टधस्येति वैष्टधेन समानतन्त्रमित्यर्थः । वैष्टधः पौर्णमा-
उसमानतन्त्रे ऽपि सद्द्वितीयो निरूप्यते । व्यानिः व्याधिपौडा ।
मुष्को ऽण्डः तद्वान्बलीवर्द्धा मुष्करः सेचनसमर्थ इति यावत् ॥

इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालमनुनिर्व-
पेत्प्रजाकामः पशुकामः सजातकामः । ८ ।

सजाताः सधामाः तत्कामस्यैः सह वस्तुकामः ग्रामकाम इति
यावत् ॥

एतं वानुनिर्वाप्य कुर्वीत । ९ ।

एतमैन्द्रियावतमेव वा वैष्टधस्य स्थाने नित्यमनुनिर्वाप्य कुर्वीत ॥

इतरौ वा । १० ।

अनन्तरौ वा वैष्टधवाचौ महितावित्यर्थः ॥

यमभीव संशयीत । ११ ।

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

स इन्द्राय वैष्टधायानुनिर्वपेत् । १ ।

यं प्रति रोगाभिगवाहुर्निमित्तादिना वा संशयीत इव लोकः जीवे-
दयं न वेति सद्द्वितीयं वैष्टधं निर्वपेत् ॥

यो नेव घोषेन्नेव शृणुयात्स इन्द्रायांहोमुचे । २ ।

पुरोडाशमेकादशकपासमनुनिर्वपेदिति प्राकृतेनान्वयः । यो नेव घोषेत्
यो रोगवशान्न घोषेदिव न व्यक्तं भाषितुं चमेत न च गृणुयादि-
वाव्यक्तं गृणुयादित्यर्थः ॥

यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स इन्द्राय वृचतुरे । ३ ।

पूर्ववदेवान्वयः ॥

अथ यं न कुतश्चनातपेत्स इन्द्रायैव । ४ ।

यं रोगोपहतकायेन्द्रियं कुतश्चिदपि प्रकारादुष्णं वस्तु नातपेत् स
इन्द्राय निरुपपदाय निर्वपेदित्यर्थः ॥

यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स पौर्णमासं संस्थाप्यैतामिति
मनुनिर्वपेदाग्रावैष्णवमेकादशकपासं सरस्वत्यै चरुं सर-
स्वते चरुम् । ५ ।

पौर्णमासं संस्थाप्येति ब्राह्मणानुकरणार्थम् । प्रक्रान्तवैश्वदेवस्य तु तद-
नुभाविन्येवेत्येते ॥

पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्याम् । ६ ।

किं तर्हि इत्यममावास्यायाम् । न किञ्चिदन्यत्पिण्डपितृयज्ञादि-
त्याह ॥

पितृयज्ञमेवामावास्यायां कुरुते । ७ ।

नन्वमावास्या निषेधादेव निवर्तिष्यते पितृयज्ञस्यानङ्गत्वात्प्रवर्तिष्यते ।
किमर्थो ऽयमारम्भः । यत्नं पौर्णमास्या एवामावास्यायामपि प्रवृत्ति-

संदेहनिराकार्यमिति ब्रूयात् । कः प्रसङ्गः । अस्ति प्रसङ्गः पौर्णमा-
सीमेव यजेतेति प्राज्ञाण्यर्थस्य विग्रहयत्वात् । तथा च बौधायनः ।
उभयत्र पौर्णमासवर्षिर्भिर्यजेतेति बौधायन इति ॥

संक्रामेसंक्रामे वज्रं भ्रातृव्याय प्रहरतीति विज्ञा-
यते । ८ ।

संक्रामो ऽतिक्रमः । दर्शस्यातिक्रमेऽतिक्रमे वज्रं यत्रवे प्रहरति स
एवातिक्रमो वज्रीभूत्वा तं हन्तीत्यर्थः ॥

त्यवरार्थममावास्यां संक्रामति । ९ ।

अवरान्दर्शानतिक्रामत एव कामावाप्तिर्गर्वागित्यर्थः ॥ अथ दर्शपूर्ण-
मासयोगुणविकारानुपदिशति ॥

अग्नीषोमीयानि प्रधानानि स्युरमावास्यायां पौर्ण-
मास्यां च भ्रातृव्यवतो ऽभिचरतो वा । १० ।

यानि प्रधानानि दर्शपूर्णमासयोर्द्वौपि तान्यग्नीषोमीयानि स्युरग्नी-
षोमदेवताकलेन गुणेन विहृतानि स्तुः । तस्यतस्य धर्मेषु ये देवता-
निगमास्तेषु तद्देवतापनयेनाग्नीषोमोपलक्षणं स्यादिति यावत् यथाग्ने-
यस्याग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामि अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमभिघारयामि
अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययान्नादो भूयाममित्यादि । एवमेव सांनाय्ये
आणायध्वमग्निषा अग्नीषोमाभ्यां देवभागमित्यादि द्रष्टव्यम् । यान्या-
नुवाक्ये त्वग्नीषोमीये एव देवतानुसारित्वात् तन्नेष्ट कामावास्यायां
प्रदानविभवात् तस्य प्रातर्दाहेन भगवदायेति लिङ्गाच्च ॥ समुच्चय-

स्वाग्निषां द्रष्टव्यमेदात् । पृथक्प्रचार एव पौर्णमास्यां नानाधर्मणो-
पांशुयाजेन यवायात् ॥

साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम द्रव्यमावास्या वि-
क्ष्रियते । ११ ।

साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति ब्राह्मणे । साकंप्रस्थायीयो
नामामावास्याया गुणविकारमार्थं न तु संशया कर्मान्तरं न चोभ-
योर्विकार इत्यर्थः । यवाध्वयुः साकं बद्धभिर्दोहैः प्रस्थाय यजति स
साकंप्रस्थायीयः तच्च च गुणफलं यजवस्तेन नित्यफलत्वाविरोधः ॥

द्वौ सायं दोहावेवं प्रातः । १२ ।

यद्योक्तेन दोहविधिना दोहयोर्द्वयोरभ्यासः कार्यः । तच्च सर्वेष्वपि
दोहधर्मेषु विभक्तां तन्मूलमविभूनां चारुत्तिर्यथायथमनुसंधातव्ये ॥

सायं सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहा-
भ्याम् । १३ ।

सायं पूर्वेषु रात्रौ सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातरपरेषु रथकाकालं
प्रातर्दोहाभ्यामित्येकीयः पक्षः । पश्चान्तरमाह ॥

सर्वेषां प्रातः । १४ ।

पूर्वस्मिन्पक्षे कतिपयप्रधानप्रतिकर्षणं नानाकालत्वाप्रधानानां तन्मूल
प्रतिकर्षोत्कषांभ्यामारुत्यादिवज्जन्यायविप्रतिषेधात्तमुपेक्ष्यायमेव पक्षः
सचरुताङ्गीकृत इति ज्ञायते तत्रैव प्रयोगविधानान् ॥

पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बराणि पात्राणि प्र-
युनक्ति । १५ ।

चत्वारि होमार्थानि पात्राणि जुह्वा सहैकैकृत्य प्रयुनक्ति प्रागुक्त-
न्यायात् ॥

तेषां जुह्ववत्कल्पः । १६ ।

तेषां संमार्जनादिसंस्कारो जुह्ववत्कार्यः । तत्र वाचं प्राणमिति
मन्त्रो घाजि त्वा सपन्नमाहमित्युद्धृते गुणविशतित्वात् ॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाग्नेनाग्नीध्रे
सुचीं प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेन्द्रायात्तु-
ब्रूयात्प्रावयेन्द्रं यजेति संप्रैषी । १७ ।

आश्रावणवद्विस्पष्टार्थमान्यभागवचनम् । सायंदोहयोः सायंप्रचार-
पचार्यमिति केचित् । तद्युक्तं कुम्भीभिरिति वज्रवचनेन विरोधात्
आग्नेयेन च पुरोडाग्नेनेति समुच्चयवचनविरोधाच्च । आग्नेयप्रचारा-
नुवादस्तत्रैव विशेषविवक्षया वेदितव्यः यथाग्नेयेन प्रचर्यानन्तरमग्नीध्रे
सुचो दत्त्वा कुम्भीरादाय दक्षिणातिक्रामन्पुरोऽनुवाक्यां संप्रेष्यतीति ।
इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्याणुपलक्षणं प्राकृतदेवतानुवादत्वात् ॥

इति धोडग्री कण्डिका ।

यावत्तः कुम्भस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन
उपोत्थाय कुम्भोभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरध्वर्युं
जुह्वतमनु जुह्वति । १ ।

यावत्तः कुम्भ इति विशेषणमसमासाद्य ब्राह्मणानां ते चत्विर्वो
ऽभिप्रेताः अधिकारात् अध्वर्युं जुह्वतमिति सिद्धात् ॥ दक्षिणत-
उपवीतिन इति यज्ञोपवीतिन इत्यर्थः यथा दक्षिणत उपवीत्योप-
विश्य अजिनं वाचो वा दक्षिणत उपवीयेत्यादौ । अथ योपवीतिनो
दक्षिणत उपोत्थाय न त्वपरेणाहवनीयमतिक्रम्येत्यर्थः ॥ उपवीत-
वचनमुत्तरौपनियमार्थं ना भूत्स्वप्नविकल्पो ऽपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं
इति । कर्मार्थं वा द्वितीयमुपवीतं विधीयते । तथा कर्मार्थं
यज्ञोपवीतविधिं प्रकृत्य यौधायनः अजिनं वाचः सूत्रं वा द्वितीयं
यद्य यज्वति तेन स उपययत् इति ॥

स्विष्टकृद्गृह्णात्य न विद्यन्ते । २ ।

दोहानामिति शेषः । तेन दोहाः सर्वज्ञा इत्युक्तं भवति ॥

समानमत ऊर्ध्वम् । संतिष्ठते साकंप्रस्थायोयः । ३ ।

गतौ ॥

दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामः । ४ ।

यजेतेति शेषः ॥ दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । कर्म-
धारय इति चेत् । तत्र शोभते दाक्षायणवनाद्यो विशेषणस्या-
प्रसिद्धेः यज्ञो दाक्षायण्येति मानववचनात् सार्वधेनियज्ञो वधिष्ठ-

यज्ञः श्रौतकथञ्च इत्यादिभिर्वैरूपायोगाच्च ॥ सोऽपि दर्शपूर्णमास-
योरेव गुणविकारः । कर्मान्तरमित्येके । तथा चाह कात्यायनः
नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरं गुणविधानं वा संनिधिसंपदक्षनाभ्या-
मिति ॥

द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत । ५ ।

व्याख्यातोऽयमृद्धिकामप्रयोगे ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः
पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्तर-
स्याम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालः
पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुणा-
मिथा द्वितीयोत्तरस्याम् । ६ ।

अथ पुनर्विधानादहोमयाजिनोऽपि ब्राह्मणस्त्राग्नीषोमीयः पुरो-
डाग्नौ भवति संनयतोऽप्यैन्द्राग्नः संनाय्यं च । नित्यमैन्द्रं च तत्स-
र्वेषाम् । तथा श्रुतं सोपांशुयाजस्य न भवतः सर्वहविषां पुन-
रनुक्रमणात् । आमिक्षामाग्रयणे व्याख्यास्यति ॥

व्यावृत्काम इत्युक्तम् । ७ ।

व्यावृत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्यादि ब्राह्मणे यदुक्तमान्तादनुवाकस्य
तदयनुसंधातव्यमित्यर्थः । तत्र व्यावृत्कामः समानेभ्य आत्मनो
व्यावृत्तिमीषुः ॥ क्षुरपविरसिधारा । ताजक् सद्यः । पत्नूलनमग्ना-
दिभिर्विना हस्ताभिर्भर्दनेन शोधनम् ॥

कृत्वे वा जायामुपेयात् । ८ ।

यदुक्तं ब्राह्मणे न स्त्रियमुपेयादिति तत्र ष्टतावुपेयाद्वा । महिषी-
मित्यर्थः ॥ अत्र दर्शपूर्णमासघनवत्कर्मकालान्येतानि प्रतानीत्युक्त्वा
पुनराह भारद्वाज तेन मन्वामहे ऽन्तरासकालव्रतानि यथा
चातुर्मान्येष्विति ॥

सो ऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पो ऽनेन दर्श-
पूर्णमासाभ्यां वा यजेत । ९ ।

अयमपि यज्ञो वैष्टवप्रक्रम एव दर्शपूर्णमासाभ्यां विकल्पते ।
आदित एव प्रक्रम्यानेन यजेत ताभ्यां वा । न तु प्रक्रान्तस्य त्यागो-
ऽप्रक्रान्तस्य वा ग्रहणमिति ॥

तेन पञ्चदश वर्षाणीद्वा विरमेद्यजेत वा । १० ।

पञ्चदशवर्षतास्य दर्शपूर्णमासयोस्तिशदर्पतया समिता वेदितव्या
प्रयोगतौ द्वैगुण्यात् । यजेत वा यावज्जीवमिति शेषः ॥

सतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः । ११ ।

गतः ॥

एतेनैडादधः सार्वसेनियज्ञो वसिष्ठयज्ञः शौनक-
यज्ञश्च व्याख्याताः । १२ ।

इडादधेन दृष्ट ऐडादधः । एवमुत्तरे ऽपि द्रष्टव्यास्तौ च दाक्षायण-

यज्ञेन व्याख्याताः तत्समानप्रयोगास्तत्समानफलाद्येत्यर्थः । नामधेय-
प्रयोजनमैडादधीयं हविरिदमेषां मयीत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोः । १ ।

दार्शपूर्णमासिकमिदानीं ब्रह्मन्मुपदिश्यते । यो ब्रह्मिष्ठो ब्राह्मण-
गुणेन प्रकृतः स ब्रह्मा भवति ॥

तं वृणीते भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्र-
ह्माणं त्वा वृणीमह इति । २ ।

यजमान इति जेयः तथा याजमाने ऽनुवादात् । यथा चैतदेवं तथा
तत्रैव वक्ष्यते ॥

वृते जपति । ३ ।

यदेवं वृत्तादोत्तरं मन्त्रं जपतीत्यर्थः । वृत्त इति वचनात्प्रायणीयादौ
निवर्तते ॥

अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पति-
देवेन सवित्रा प्रसूत आत्विज्यं करिष्यामि देव सवि-
तरेतं त्वा वृणते वृहस्पतिं दैव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे

प्रब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री चिष्टुमे चिष्टुक्कगत्तै
जगत्यनुष्टुमे ऽनुष्टुप्पङ्क्त्यै यङ्क्तिः प्रजापतये प्रजापति-
र्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्ब्रह्मणे
ब्रह्म भूर्भुवः सुवर्हस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणां
बृहस्पते यज्ञं गोपायेत्युक्तापरेणाहवनीयं दक्षिणाति-
क्रम्य निरस्तः पराग्वसुः सह पाप्मनेति ब्रह्मसदनात्तृणं
निरस्येदमहमर्याग्वतोः सद्ने सीदामि प्रहृतो देवेन
सवित्रा बृहस्पतेः सद्ने सीदामि तदग्नये प्रब्रवीमि
तदायवे तत्सूर्याय तत्पृथिव्या इत्युपविशति । ४ ।

उत्तरतो वेदंक्षिप्रं चेतं जपमुक्त्वा ततो दक्षिणातिक्रम्योपविशति

आहवनीयमभ्याहृत्यास्ते । ५ ।

उपविशन्नाहृत्याहवनीयाभिमुख आस्ते ॥

कर्मणिकर्मणि वार्चं यच्छेत्ति । ६ ।

कर्मणिकर्मणि सर्वं चैव कर्मसु ॥

मन्त्रवत्सु वा कर्मसु । याथाकामी तूष्णीकेषु । ७ ।

अथवा मन्त्रवत्सु कर्मसु वाग्यमननियमस्त्रुष्णीकेषु त्वनियम
इत्यर्थः ॥

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं व्याहृतीत्यपित्वा
वार्चं यच्छेत् । ८ ।

प्रमादे प्रायश्चित्तमेतत् ॥

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्युच्यमाने । ६ ।

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाक्स्य पृष्ठे यजमानो
अस्तु । सप्तर्षीणां सुकृतां यच्च लोकस्तवेमं यज्ञं यज-
मानं च धेह्यो प्रणयेति प्रसौति । १ ।

उच्यमान इत्यत्र न वर्तमानकालो विवक्षितः आमन्त्रणमध्ये
ऽनुष्ठानुपपत्तेः । प्रसौति अनुजानाति । उपांशुजपमुक्त्वोच्चैः प्रसवः
स च प्रणवादिः यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवा इति वचनात् ओमिति
ब्रह्मा प्रसौतीति श्रुतेश्च ॥

सर्वेष्वामन्त्रणेष्वेवं प्रसवस्तेन कर्मणा यस्मिन्नामन्त्र-
यते । २ ।

यद्यप्यत्र कर्मण्येनमध्वर्युरामन्त्रयते ब्रह्मन्मोक्षिष्यामीत्यादिभिर्निर्गदै-
स्तत्रतत्रामन्त्रितेनैव तेनतेनामन्त्रणविषयेण प्रोक्षणादिना कर्मणा
विधियुः प्रसवः कार्यः यथा श्रीं प्रोक्ष श्रीं परिगृह्णाणेत्यादि ॥

प्रोक्ष यज्ञमिति हविष इध्मावर्हिषश्च प्रोक्षे । वह-
स्पते परिगृह्णाण वेदिं स्वगा वो देवाः सदनानि सन्तु ।
तस्यां वर्हिः प्रथतां साध्वन्तरहिंसा नः पृथिवी देव्य-
स्त्वित्युरस्मिन्परिग्राहे । प्रजापते ऽनुब्रूहि यज्ञमिति

सामिधेनौरनुवक्ष्यन्तम् ॥ वाचस्पते वाचमाश्रावयैता-
माश्रावय यज्ञं देवेषु मां मनुष्येधिति प्रवरे । ३ ।

एतेषु कर्मस्वामन्वित एतान्मन्त्राञ्चपित्वा प्रभौति ॥ सामिधेनौरनु-
वक्ष्यन्तमिति होतारमिति शेषः । स यच्च ब्रूयाद्ब्रूयन्सामिधेनौरनु-
वक्ष्यामीति तदा प्रजापते ऽनुब्रूहीति प्रबौति ॥

देवता वर्धय त्वमिति सर्वचानुपजति । ४ ।

गतः ॥

सिञ्चस्य त्वा चक्षुषा ग्रेक्ष इति प्राशिञ्चमवदीयमानं
ग्रेक्षते । ५ ।

ग्रेक्षणे सहदेव मन्त्रो ऽविर्गणे ऽप्यकरणत्वादस्यवायाच्च यथा पादुगुणे
मनोता ॥

चतस्य पथा पर्येहीति परिह्रियमाणं स्वर्यस्य त्वा
चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याह्रियमाणम् । ६ ।

परिह्रियमाणमपेक्षाहवनीयं आह्रियमाणमासन्नं ह्रियमाणम् । प्रती-
कत इति शेषः ॥

सावित्रेण प्रतिगृह्य पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामी-
डायाः पद इत्यन्तर्वेदि व्यूह्य तृणानि प्राग्दण्डं सादयि-
त्वादव्येन त्वा चक्षुषावेक्ष इत्यवेक्ष्य सावित्रेणाङ्गुष्ठेना-
पमध्यमया चाङ्गुल्यादायाग्नेस्त्वात्येन प्राश्नामि ब्राह्मण-
स्योदरेण वृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीत्य-
संभवेत्यापि गिरति । ७ ।

सावित्रः प्रतिगृह्णामीत्यन्तः प्रतिगृहे तथैव ब्राह्मणे पाठात् । आदाने
लादद् इत्यन्तः तथा दर्शितवान् । उपमध्यमानामिका । अशंभुलेत्य
प्राशिक्षं दनैरनभिष्टुद्य । अपिगिरिति निगिरिति ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

या अप्सवन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु स्वाहाकृतं जठर-
मिन्द्रस्य गच्छ स्वाहेत्यङ्गिरभ्यवनीयाचम्य घसीना मे
मा संपृक्त्वा ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे
सादयामीति नाभिदेशमभिष्टुशति । १ ।

उच्छिष्ट एवाङ्गि. प्राशिक्षमभ्यवनीयान्तं नीत्वा तत आचामति ॥

वाक्य आसन्निति यथालिङ्गमङ्गानि । २ ।

तत्तत्सिद्धेन मन्त्रेण तत्तदङ्गमभिष्टुशति ॥

अरिष्टा विश्वानीत्यवशिष्टानि । ३ ।

विश्वशब्दो ऽपि सामर्थ्यादवशिष्टविश्वान्नाभिधायीति भावः ॥

प्रक्षाल्य पात्रं पूरयित्वा दिशो जिन्वेति पराचीनं
निनयति । ४ ।

पराचीनमेकप्रयत्नेन निनयति ॥

मां जिन्वेत्यभ्यात्मम् । ५ ।

पुनरपि गृहीत्वाभ्यात्ममात्मन उपरि निनयति ह्येभिष्टवचनात्
अपरं पूरयित्तेति कप्पान्तरवचनाच्च ॥

यचास्मै ब्रह्मभागमाहरति तं प्रतिष्टह्य नासंस्थिते
भक्षयति । ६ ।

नासंस्थिते न कपाक्षविमोचनात्पूर्वमित्यर्थः तच्च संस्थावचनात् ॥

ब्रह्मन्ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वाहुताद्य मा मा हिंसीर-
हुतो महां शिवो भवेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभि-
भूयति । ७ ।

विलुत्तिपु दक्षिणानेकत्वे ब्रह्माणो ब्रह्माणः च इत्यादि यथार्थमूहो
द्रष्टव्यः ॥

ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेतत्ते ग्राह
तत्प्र च सुष प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स
यज्ञपतिं पाहि स मां पाह्यो प्रतिष्ठेति प्रसीति । ८ ।

अनु सर्वेष्वामन्त्रणेष्वेवं प्रसव इत्यनेनैव मिदस्य प्रसवस्येह पुनर्वचनं
ततो ऽपठत्येह पूर्वजपविधानं च विमर्शम् । ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इति
सज्जवचनेनामन्त्रयतः प्रतिष्ठेत्येकवचनेन प्रसवः पूर्वजपस्य देवता
वर्धय त्वमिद्यनुपपन्नलोपश्च यथा स्यातामित्येवमर्थम् । अन्यथा हि
विपरौतः प्रयोगो भवेत् । प्रतिष्ठेत्येकवचनं त्वन्प्राप्तो ब्रह्मणाग्रीम
इत्यनेन व्याख्यातम् ॥

भूमिर्भूमिमगान्माता मातृमध्यगान् । भूयास्म पुत्रैः
पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति यत्किञ्च यज्ञे मृन्मयं
भिद्येत तद्भिमन्त्रयेत् । ६ ।

अनेनाभिमन्त्रितमनेनैवापो ऽभ्यवहरत्यध्वर्युः ॥

ब्रह्मभागं प्राश्यायाडग्निर्जातवेदाः प्र णो यक्ष्यभि-
वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्येत्याहवनीय-
मुपस्थाय यथेतं प्रतिनिष्क्रामति । १० ।

कपास्तविमोचनान्ते दिवो भागो ऽसीति ब्रह्मभागं प्राश्याचस्थाया-
डग्निरित्युवा प्र णो यक्षीति यजुषा चोपस्थाय येन मार्गेण प्रविष्ट-
सौन प्रतिनिष्क्रामति ॥

एवं विहितमिष्टियशुबन्धानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् । ११ ।

यदेवं विहितं दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मत्वमिदमेव सर्वेष्टीर्णां पशुबन्धानां च
ब्रह्मत्वमित्यर्थः ॥

इति विंशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रोत्तौ सूचदीपिकार्या यष्टः
पटलः ।

इति तृतीयः प्रश्नः ॥

श्राम् ॥

याजमानं व्याख्यास्यामः । १ ।

दर्शपूर्णमासधारिदानीं यजमानकर्म व्याख्यायते । तत्प्रसङ्गात्कवि-
त्यन्वौकमापि यथा जायापत्नी शत्रोत इत्यादि । यजमानयोर्वं
कर्म याजमानं उपहृतो ऽयं यजमान इत्यादौ पठ्यामपि यजमान-
व्यपदेशोपलभ्यात् ॥

यजमानस्य ब्रह्मचर्यं दक्षिणादानं द्रव्यप्रकल्पनं
कामानां कामनम् । २ ।

ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यां सैयुनवर्जनादि । दक्षिणादानं द्रव्यप्रकल्पनं
द्रव्यप्रकल्पनं यज्ञसाधनद्रव्याणामुपस्थापनम् । काव्यन्त इति कामाः
कतुफलान्यङ्गफलानि च । याजमानाधिकारे पुनर्यजमानग्रहणं सार्ध-
निकत्वार्यम् । तदयमर्थः । ब्रह्मचर्यादि चतुष्टयमभिप्रेषणं चोदितमपि
सर्वं यजमानस्यैव भवति न त्विजाम् । कुतः । कर्मणस्तदर्थत्वात् ।
वचनाद्विजामपि भवति यथा यो ऽस्याग्निमाधाम्भ्रग्यास्त एतां
रात्रिं व्रतं घृतिं श्रवद्वान्होवा देय, यदि कामयेताध्वर्युं रात्र्यान्-
मित्यादि ॥ तथा ॥ यावदुक्तमेव कर्म पठ्याः सर्वचेति न्यायविदः ।
सत्याषाढश्चाह यावदुक्तं पठ्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाद्येति । भार-
द्वाजेन द्रव्यमात्मसंस्कारा वापनवर्जं पठ्या इति ॥

प्रत्यगाशिषो मन्त्राञ्जपत्यकरणानुपतिष्ठते ऽनुमन्त्र-
यते । ३ ।

वेदव्याध्वर्यवममाख्यया सर्वेषां मन्त्राणामाध्वर्यवत्वे प्राप्त उच्यते ।
य आत्माशिरभिवादिन आध्वर्यवे कर्मणि करणतया चाविनियुक्ता
मन्त्रास्ताञ्जपति नैरुपतिष्ठते तैरनुमन्त्रयते वा यजमानो न त्वध्वर्युः ।
कुतः । आशासिद्धगामिफलचादात्माशिषां स्वास्थर्यत्वाच्च सर्वकर्मफ-
लानाम् । अतः सामर्थ्येन समाख्या बाध्यत इति भावः । तदुक्तं
ऽमिनिनापि मन्त्राद्यावर्मकरणास्तददिति ॥ ये तु करणमन्त्रास्ते
प्रत्यगाशिषो ऽपि विनियोगवत्तादाध्वर्यव एव यथा ममाग्ने वर्च
इत्यादयः । तैवयाशिषो यजमानार्था एवेत्यन्ते भाक्तस्वस्माच्छब्दो
भविष्यति ॥ जपादीनां तु विषयविभागं स्वयमेव तत्रतत्र दर्शयिष्यति
यथा अन्वाधोयमाने जपति अथादित्यमुपतिष्ठते प्रणीताः प्रणीय-
माना अनुमन्त्रयत इत्यादि । यत्र तु न दर्शयिष्यति योग्यतयैव
तत्र ध्वम्यानुसंधेया यथा प्रवरे प्रप्रियमाण इत्यादौ जपः स्व
आयतने मनोययेति गार्हपत्यमित्यादावुपस्थानमनुमन्त्रणं वा वेदिं
संमृज्यमानामित्यादावनुमन्त्रणमिति । प्रायिकं चैतज्जपादि द्रष्टव्यं
क्रियान्तराणामपि क्वचित्प्रदर्शनात् यथा पुरोडाशमभिमृशती-
त्यादि ॥

पर्वणि च केशश्चाश्रु वापयते । ४ ।

ऐच्छिकत्वादापनस्य पर्वणि पाचिकं सन्नियम्यते वापयत एव
पर्वणीति । तेनापर्वणनियमः । तच्च पितृयज्ञवदनङ्गं स्वकालविधा-

नात् तेनाकरणे ऽपि दर्शपूर्णमासयोः कार्यं यथा भवत्सुग्मग्निहेतुं
 ऊत्वाय दर्शपूर्णमासावाग्भते विंशतं वा वर्षाणि जीर्णा वा विरमे-
 दित्यादिकन्पेषु ॥ कर्माङ्गं वा वपनं प्रकरणात् मृता वा एषा
 त्वग्नेध्या यत्केशग्न्यु मृतामेव त्वचमग्नेध्यामपहत्य यजिषो भूत्वा
 मेधमुपैतीति लिङ्गाच्च तदापि पर्वण्यहणात् ॥ पथिकनुखायां
 प्रकृतौ विकृतिषु चापञ्चकालासु नेय्यते यथा नैमित्तिकेष्टिषु
 केशग्न्युपहणाधोमवपनमैच्छिकं वेदितयम् । वाजसनेयिमतान्तु
 तदेवाहुतमित्याह ॥

अप्यल्पशो लोमानि वापयत इति वाजसनेय-
 कम् । ५ ।

लोमानि तनूरुहाणि तान्यन्पान्यपि वापयितव्यानि । केशग्न्यु त्वर्धं
 मुपेक्ष्यतामिति भावः । प्रकृतमेव वा ग्न्युन्लोमशब्देन विवक्षितं
 लोमानि शेषत्वाच्छ्रग्युणः । यथाङ्गुर्धनुकाः तनूरुहं रोम लोम
 तद्द्रुहौ ग्न्यु पुंमुख इति ॥ तदयमर्थः । केशग्न्युषु च मध्ये ग्न्यु
 त्वल्पमपि वापयत एव केशास्त्वल्पे सन्तो गोप्येरन्निति । बौधायन-
 स्त्वाह यदि केवलं ग्न्यु वापयिष्यमाणः स्यादिति ॥

विद्युदसि विद्य मे पाश्चान्मृतात्सत्यमुपैमीति यक्ष्य-
 माणो ऽप उपस्पृशति । ६ ।

यक्ष्यमाणो यष्टु वृतमंकन्यः । संकल्पश्च मनसो ऽसाधारणव्यापार-
 त्वान्मानसः यथाङ्गः सांख्याः मनःसंकल्पमिति । वाचिको ऽपीत्य-
 परं यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजत इति लिङ्गात् मनसा चि. संकल्पयति

धाचा त्रिरुच्चैरिति बौधायनवचनाच्च ॥ तत्र क्रतुकामो ऽपि कामयि-
तव्यः यथा वक्ष्यति कचादौ क्रतुकामं कामयते यज्ञाद्वादौ
यज्ञकाममिति । तत्प्रकारयोक्तो बौधायनेन यथा सर्वकामो ऽग्नीना-
धास्य इत्यन्याधेये स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्य इति दर्शपूर्ण-
मासयोः स्वर्गकामः पशुना यक्ष्य इति पशुबन्धे स्वर्गकामः सोमेन
यक्ष्य इति सोमे सर्वकामो ऽग्निं चैव इत्यग्निचयन इति ॥ तत्र त्वेवं
कामगच्छो ऽमिति कामे लुप्यते सत्यपि वा वर्जनम् । श्रेयसाद्धि
परमं परदेवताप्रीणनं परमे निःश्रेयसायेति सर्वशास्त्राणां मर्यादा ।
पयोक्तं भगवद्गोतासु कार्यमित्येव यत्कर्तव्यं नियतं क्रियते ऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं दैव स त्यागः सात्त्विको मत इति । यज्ञकारद्याह
नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माक्षरेदिति तथा धर्मं चर्यमाणमर्था
अनूत्पद्यन्त इति च । श्रुतिश्च कामानुपहतस्थानन्दानुपदिशति ओचि-
यस्य चाकामहतस्तेति । तस्मादग्नीनाधास्ये दर्शेन यक्ष्ये इत्येतावानेव
युक्तः संकल्पः ॥

तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति । ७ ।

तदिदमपामुपस्पर्शनं न केवलं दर्शपूर्णमासयोः किं तु सर्वेष्वेव यजति-
चोदितेष्विष्टिपशुसोमेषु भवति यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति श्रुतेः । अतश्च
दर्शिसोमेषु न भवति ॥

अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोन्मूर्य उद्यन्तमारोहति
सूर्यमह्ने । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं श्वोयज्ञाय
रमतां देवताभ्यः ॥ वसून् रुद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देव-

ताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ॥
 इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टास्तान्देवान्परिगृह्णामि
 पूर्वः । अग्निर्हव्यवाडिह तानावहतु पौर्णमासं हविरि-
 दमेयां मय्यामावास्वं हविरिदमेयां मयीति यथासिद्ध-
 माहवनीये ऽन्वाधीयमाने जपति । ८ ।

यद्यस्मात्तायां पौर्णमास्याभाद्या लुप्यते श्रौतज्ञायेति सिद्धविरोधात् ।
 तथा तृतीया पञ्चदशीमिति सिद्धविरोधात् । यदा त्वस्यापि
 पञ्चदशी स्यात्तदा न शेषः । तृतीयस्या विलुप्तिषु तु यद्ययंमूहः सर्वत्र
 यथा अक्षयज्ञाय इमामूर्जं प्रथमामित्यादि ॥ तथा नामवतीश्चिष्टिषु
 तेनतेन नाम्नोपलक्षणं कर्मणः यथा चैवं हविः आरयणीयं हविरि-
 त्यादि । अनामकास्तु सामान्वनाम्नोपलक्षणीयाः यथेष्टं हविरिति ॥

अन्तराग्नी पशवो देवसंसदमागमन् । तान्पूर्वः परि-
 गृह्णामि स्व आयतने मनीषयेत्यन्तराग्नी तिष्ठञ्जपति । ९ ।
 अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ ॥

इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसं-
 सानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ॥
 इह पशवो विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसं-
 सानाः । तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीष-
 येति गार्हपत्यम् । १० ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

अयं पितॄणांमग्निरवाहुव्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः
परिगृह्णाम्यविषं नः पितुं करदिति दक्षिणाग्निम् ॥ अजस्रं
त्वां सभापाला विजयभागं समिन्धताम् । अग्ने दीदाय
मे सभ्य विजित्यै शरदः शतमिति सभ्यम् ॥ अन्नमावस-
थीयमभिहराणि शरदः शतम् । आवसथे अयं मन्त्र-
महिर्बुभ्रियो नियच्छत्वित्यावसथ्यम् । १ ।

सर्वंवाग्वाधोदमानमुपतिष्ठत इति शेषो ऽनुमन्तयत इति वा ॥

इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदम-
हमिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं वरुण-
ज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीत्यग्राहितेषु जपति
। २ ।

अचान्पांधीयमान इति प्रकथ्य पद्यानामग्नीनां याजमानानुक्ता
तेष्वग्राहितेष्वित्युपसंहारात् ॥ मन्वावमय्ययोराध्वर्यवे ऽनुक्रमयस्ति
तूष्णीकमन्याधानमित्यवगन्तव्यम् । मन्ववर्णश्च भवति विजयभागं
समिन्धतामिति ॥

पयस्वतीरोपधय इति पुरा बर्हिष आहर्तोर्जाया-
पती अश्रीतः । पुरा वत्सानामपाकर्तोर्मावास्यायाम्
। ३ ।

आहर्तोराहरणात् तथापाकर्तोरिति । कालसूत्राणां चेयम् । तेन
यदा पौर्णमास्यामन्याधानपरिस्तरणोपवासा एव क्रियन्ते यदा

चामावास्यायां न संनवते तयोः कालयोरश्रौतः प्राक् परिष्काराणां
वर्हिषो वाहरणात् । प्रथमप्रासे चोभयोर्मन्तः । अयं चास्मिन्नह्न्य-
र्थप्राप्तस्याग्रनव्य कालनियमलोचनं सद्यस्कालात्मन्यर्थां क्षुधि नेष्यते ॥

पौर्णमासायोपवत्स्यन्तौ नातिमुहितौ भवतः । ४ ।

उपवासः प्रागेव व्याख्यातः । तं रात्रौ करिष्यन्तावहरपि नातिमु-
हितौ नातिदुःखौ भवतः । तस्मिन्नात्रत्येत्यस्यापवादः ॥

अमापममांसमाज्येनाश्रीयातां तदभावे दध्ना पयसा
वा । ५ ।

मापममांसयोः व्यङ्गागार्ययोः प्रतिषेधः । आज्यादीनि त्वपवेने
नियम्यन्ते । मापशब्दो मुद्गादेरपि कोष्ठीधान्यस्य प्रदर्शनार्थः । प्रा-
शातिकादिति लिङ्गान् । शौधान्यनयाह सर्वमेतदहः कोष्ठीधान्यं
वर्जयेदन्त्यत्र तिलेभ्यस्तुल्यं ब्राह्मणं प्रतिपाद्याश्रीयादिति तथा पयसा
एवैतदहस्त्विष्टं दद्यादिति च ॥

वर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति । वत्सेषपाकृतेष्वमावा-
स्यायाम् । ६ ।

अत्रापि वर्हिर्वत्सपञ्चाभ्यां पूर्ववत्कालवचना । वर्हिषाद्विधमात्रेण
सहेति श्रेयः ॥

प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासन्नेषु वा हविःषु व्रतमुपै-
तीत्युभयत्र साधारणम् । ७ ।

उभययोभयोः पौर्णमास्यमावास्यायोः साधारणमिदं कालद्वयमि-
त्यर्थः ॥

अशनमग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमित्येके । व्रतोपाय-
नमशनमग्न्यन्वाधानमित्येके । अग्न्यन्वाधानं व्रतोपा-
यनमशनमित्येके । ८ ।

अथ एते कमविकृष्यास्तयाणामेषां कर्मणां यथोक्तेन मुख्येन सह
चतारम्भाच्च यदायशनं पूर्वं तदापि प्रणयनात् परमे वेति वेदि-
तयम् ॥

पयस्वतीरोपधय इत्यप आचामत्युपस्पृशति वा । ९ ।

आषामति भक्षयति ॥

अपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रामति । १० ।

गतः ॥

एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति । ११ ।

शास्त्रीयथोर्निर्गमनप्रदेशोरेष एव पन्थाः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

दक्षिणेनाहवनीयमवस्थाय व्रतमुपैष्यन्समुद्रं मनसा
ध्यायति । १ ।

व्रतमुपययति कल्पान्तरकारमतनिराकरणार्थमुक्तं व्रतमुपैष्यन्निति ॥

अथ जपत्यग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः ।
वायो व्रतपत आदित्य व्रतपते व्रतानां व्रतपते व्रतं
चरिष्यामीति राजन्यवैश्वी । २ ।

राजन्मवैश्वधोरेकैकस्य चयो ऽपि मन्वाः ॥

सर्वान्वा ब्राह्मणः । ३ ।

गतः ॥

अथादित्यमुपतिष्ठते सघ्राडसि व्रतपा असि व्रतप-
तिरसि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छ्रेयं तेन शक्यं तेन
राध्यासमिति । ४ ।

अथाह बौधायनः उपनिष्क्रम्यान्वागारादादित्यमुपतिष्ठत इति
बौधायनो ऽत्रैव तिष्ठन्निति शालीकिरिति ॥

यद्यस्तमिते व्रतमुपेयादाहवनीयमुपतिष्ठन्नतद्यजुर्ज-
पेत् । ५ ।

गृहमेधीयाद्यर्थं वचनम् ॥

उभावग्री उपस्तृणते देवता उपवसन्तु मे । अहं
ग्राम्यानुपवसामि मद्वां गोपतये पशूनिति सायं परि-
स्तीर्यमाणेषु जपति । ६ ।

उभाविति सिद्धाद्वाह्मणोक्ताग्निदयपरिस्तरणविषय एवायं मन्त्र इति
केचित् । तदयुक्तं परिस्तीर्यमाणेष्विति बह्ववचनात् प्राधान्यान्वा-
दुभयाभिधानोपपत्तेश्च यथा बह्व्यागतेषु वसिष्ठवामदेवावागता-
विति ॥

आरण्यं सायमाग्रे ऽश्रात्यमापममांसम् । ७ ।

अरण्येभवमन्नमारुणं नैवारादि तत्सायमाश्रयाने ऽश्नाति । माय-
मांसयोः पूर्ववद्वाञ्छनार्थयोः प्रतिषेधः । अन्यथा साम्यत्वादेव माय-
स्याप्राप्तेर्भाष्यशब्दो ऽत्रापि पूर्ववद्वाञ्छेयः ॥ अन्नातीत्येकवचनात्
आरण्याशनं पत्न्या नेय्यते । भारद्वाजेन लिष्टा एवात्मसंस्कारास्तस्याः ॥

अपि वा काममा मार्गादा मधुन आ प्राशति-
कात् । ८ ।

मार्गं मृगविकारं मांसम् ॥ प्राशतिकं कोष्ठीधान्यं यस्मात्प्रातने-
नोद्ध्यते ॥ तदयमर्थः । यदेव किञ्चिद्वन्नमोक्षितं तदेव काम-
मश्रीयात् मार्गमित्यमाणं भोक्तव्यमिति । मधुगन्धप्रतिषिद्धस्यापि
अपत्यसामान्यादेव प्राथो निवृत्तिः स्यादिति प्रतिप्रसवः ॥

अपो वा । न वा किञ्चित् । ९ ।

गती ॥

न तस्य सायमश्रीयाद्येन प्रातर्यक्ष्यमाणः स्यात् । १० ।

यज्जातीयेन हविषा शोयष्टा तज्जातीयं द्रव्यं नाश्रीयात् । ततश्चा-
ज्येनानुपसेष्यः पौर्णमास्यां सायमात्रो भवति दधिपयोर्भा च दर्श ।
तथानुपवस्येत्पौष्टिपशुपु शोभाविषु तत्साधनद्रव्याशननिवृत्तिः येन
प्रातर्यक्ष्यमाण इति सामान्यतो निर्देशात् पुनःसायंरक्षणाच्च ॥

आरण्यायोपवत्स्यन्नपो ऽश्नाति न वा । ११ ।

आरण्येनैव हविषा शोयष्टा यस्तस्य नृणांस्सारण्याशनं तदा त्विमात्रेव
कम्पौ व्यवतिष्ठेते इत्यर्थः । वानप्रस्थार्थमिदं वचनमितरेषां प्रीक्ष्य-

विधानात् तस्यारण्यनियमाच्च यथा तस्यावच्छेनैवात ऊर्ध्वं होम इति ।
 विहृत्यर्थं वा वचनं यचारणं हविर्यथा गार्मुतं चरुं निर्जपेदित्यादौ ।
 तदा त्विदमेव वचनं आपकं भविष्यति सोपवमया अपि विहृतयो
 नभ्यन्त इति । औधायनद्याह दृष्टिपाण्डुबन्धाः सोपवमयाः सद्योयज्ञा
 वेति ॥

जञ्जम्भमानो ब्रूयान्नायि दक्षकतू इति । १२ ।

कर्ममध्ये यदा जञ्जम्भते जम्भते तदा प्रायश्चित्तार्थमेतद्यजुर्जपेत् ॥

अमावास्यां रात्रिं जागर्ति । १३ ।

गतः ॥

अपि वा सुष्यादुपरि त्वेव न शयीत । १४ ।

जागरणाग्नौ सुष्यात् उपरिग्रथनमेव तु वर्जयेत् ॥

अपि वोपरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेव स्यात् । १५ ।

उपरि अपि वा शयीत सर्वथापि तावद्ब्रह्मचर्यं परिपालयेदित्यर्थः ॥

उभयत्र जागरणमेके समामनन्ति । १६ ।

उभयत्रामावास्यायां पौर्णमास्यां च ॥

आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा श्रुते । १७ ।

अन्वादाहवनीयागारमन्वाहर्गपत्यमेति वक्ष्यति । तयोरन्यतरचैव श्रुते ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीयास्तृ-
तीयेषु चिरेकादशा इह भावत इदं शक्यं यदिदं
करोम्यात्मा करोत्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजमिदं
मे विश्वभेषजा अश्विना प्रावतं युवमिति जपित्वा
श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीते । १ ।

उक्तं ब्रह्मत्वविधावेव ब्रह्मवरणं तत्त्वानेन काल उच्यते । श्वोभूते प्रकान्ते
तन्त्रे ऋते च ब्रह्मासने देवा देवेष्विति जपित्वा ततो ब्रह्माणं वृणीते ।
न चायं जपो ब्रह्मवरणशेषः कर्मशक्तिप्रार्थनार्थत्वात् । अतः प्राय-
णीयादावपि परिसरणोत्तरकाले भवति । केचित्तु जपित्वेत्यन्तं पूर्व-
पथ्येन योजयन्ति जपित्वा श्रेम इति ॥

भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा
वृणीमह इत्युक्तापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्योपवि-
शति । २ ।

यो ऽयं ब्रह्मवरणार्थो मन्त्रस्तमुक्त्वानन्तरमेव तेन सहातिक्रम्य यज-
मान उपविशति ॥

पूर्वा ब्रह्मापरो यजमानः । ३ ।

पूर्वापरत्वं देशतः कालतश्च ॥

भूश्च कश्च वाक् चर्क् च गौश्च वट् च खं च धूश्च
नूश्च पूंसैकाक्षराः पूंर्दशमा विराजो या इदं विश्वं भुवनं
व्यानशुक्ता नो देवोस्तरसा संविदानाः स्वस्ति यज्ञं

नयत प्रजानतीर्ब्रह्मपूता स्थ । को वो युनक्ति स वो
युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवयज्यायै । याः पुरस्तात्प्रस-
वन्त्युपरिष्ठात्सर्वतश्च याः । तामो रश्मिपवित्राभिः श्रद्धां
यज्ञमारभ इति प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते ॥
यजमान हविर्निर्वप्यामीत्युच्यमान ओं निर्वपेत्युच्चैर-
नुजानाति । ४ ।

गतौ ॥

अग्निं होतारमिह नं हुव इति हविर्निरुप्यमाणम-
भिमन्त्रयते । ५ ।

प्रतिहविरभिमन्त्रणादुत्तिः हविषो मे अस्त्येकवचनात् निरुप्यमाण-
मिति वर्तमाननिर्देशाच्च ॥

हविर्निर्वपणं वा पात्रमभिमृशत्यभि वा मन्त्रयते
। ६ ।

निरुप्यते यस्मिन्पात्रे तद्विनिर्वपणम् । तस्यादौ सहदभिसर्जनमभि-
मन्त्रणं वा पात्रसंस्कारत्वात् ॥

तदुदित्वा वाचं यच्छति । ७ ।

पूर्वं ह्यध्वर्युयजमानयोः शाखान्तरीयो वाग्यमनकाल उक्तः प्रणीय-
मानासु वाचं यच्छत इति । तेनेदानीं स्तृशाखाभ्यः कालो विकल्पते
यजमानस्य । तदिति च वाक्यादिषामान्यरूपविवक्षयापि नपुंसके
निर्देशः ॥

अथ यज्ञं युनक्ति । ८ ।

अथशब्दः कर्मान्तरत्वद्योतनार्थः । तेनानौषधतन्त्रास्त्रपुष्पमृदादिषु
यज्ञयोगः कार्यः । को ऽयं यज्ञयोगो नाम । तं दर्शयति ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिति सर्वं विहारमनुवी-
क्षते । ९ ।

गतः ॥

इति चतुर्थोऽं कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

LIBRARY

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा दृतप्रतीका भुवनस्य
मध्ये । समृज्यमाना महते सौभगाय मर्ह्यं धुक्ष
यजमानाय कामानिति वेदिं समृज्यमानाम् । १ ।

अनुमन्त्रयत इति शेषः ॥

यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रेण
शिरश्छिनद्मीति स्तम्बयजुर्हियमाणम् । २ ।

तत्र स्तम्बयजुषां पृथक्कान्तत्वावृत्तिः । चतुर्थस्य तु हरणस्य द्विणी-
कत्वात् भवत्यनुमन्त्रणम् ॥

इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्म-
चर्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्दूतश्चरति मा-
नुषीधित्युत्करमभिगृह्यमाणम् । ३ ।

अभिगृहणस्य तु चतुर्यङ्गायवृष्णीकत्वाद्भवत्येवमुक्तम् ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाभिमया प्रतिमयोन्मया परिगृह्णा-
मीति वेदिं परिगृह्यमाणम् । ४ ।

उभयोः परिगृह्ययोरनुमन्तयते अविशेषात् पूर्वथेति भारद्वाजवचनाच्च ॥

यदुदुघ्नन्तो जिहिंसिम पृथिवीमोपधीरपः । अध्व-
र्यवः स्पृद्यक्षतः स्पृद्येनान्तरिक्षं मोरु पातु तस्मात् ॥
यदुदुघ्नन्तो जिहिंसिम क्रूरमस्या वेदिं चक्षमा मनसा
देवयन्तः । मा तेन हेड उपगाम भूम्याः शिवो नो
विश्वैर्भुवनेभिरस्त्वित्युद्वन्यमानाम् ॥ भूमिर्भूत्वा महि-
मानं पुषोप ततो देवो वर्धयते पयांसि । यज्ञिया यज्ञं
विचयन्ति शं चौपधीराप इह शकरीर्येति क्रियमा-
णाम् ॥ इडेन्यग्रतूरहमपो देवीरुपब्रुवे । दिवा नक्तं च
ससुपीरपस्वरौरिति प्रोक्षणीरासाद्यमानाः ॥ ऊर्णामृदु
प्रथमानं स्योनं देवेभ्यो जुष्टं मदनाय बर्हिः । सुवर्गे
लोके यजमानं हि घेहि मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्यो-
मन्निति बर्हिरासाद्यमानम् । ५ ।

गतः ॥

अद्विराज्यमाज्येनापः सम्यक् पुनीत सवितुः पवित्रैः ।
ता देवीः शक्करीः शाक्करेणेमं यज्ञमवत संविदाना
इत्याज्यं प्रोक्षणीश्वोन्पूयमानाः । ६ ।

आश्वसुत्पूतं प्रोक्षणीश्वोन्पूयमाना इत्यर्थः ॥

उभायाज्यग्रहाज्जपतः । ७ ।

उभाविति वचनमध्वर्युणा मह प्रयोगार्थं याजमानाध्वर्यशकाण्डयोः
संकौर्णत्वात् । अमीषामित्यभिप्रायः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

अशिष्टेन वर्धिरन्तः पृथिव्यां संरोक्षयन्त ओषधी-
र्विष्टक्णाः । यासां मूलमुदवधीः स्फ्येन शिवा नस्ताः
सुहवा भवन्तु ॥ सुमनसो यजमानाय सन्त्वोषधीराप
द्बह्व शक्करीश्च । दृष्टिद्यावा पर्जन्य एना विरोक्षयतु
हिरण्यवर्णाः शतवल्शा अदव्या इत्यन्तर्वेदि वर्धिरा-
सन्नम् । १ ।

गतः ॥

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनान्नि
वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय सा मे धुह्

यजमानाय कामान् ॥ शिवा च मे शग्मा चैधि स्योना
च मे सुपदा चैध्यूर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि ।
इपमूर्ज मे पिन्वस्व ब्रह्म तेजो मे पिन्वस्व क्षत्रमोजो
मे पिन्वस्व विशं पुष्टिं मे पिन्वस्वायुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व
प्रजां पशून्मे पिन्वस्वेति स्तौर्यमायाम् । २ ।

नाच धातौधातौ मन्त्रावृत्तिः स्तौर्यमाया वेदेरेकत्वात् तदभि-
धानत्वाच्च मन्त्रस्य ॥

ध्रुवो ऽसोत्येतैः प्रतिमन्त्रं परिधीन्परिधीयमानान् ।
अस्मिन्यज्ञ उप मूय इक्षु मे ऽविश्वोभाय परिधीन्दधामि ।
धर्ता धरुणो धरीयानग्निर्देषांसि निरितो नु दाता
इति च । ३ ।

अस्मिन्यज्ञ इत्यनया सहदन्ते ऽनुमन्त्रणं परिधीन्दधामीति लिङ्गात्
अस्मिन्यज्ञ इति सर्वमिति भारद्वाजवचनाच्च ॥

युनजिम त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहवनीयम् । तेजिष्ठा
ते तपना या च रोचना प्रत्योपन्तीस्तन्वो यास्ते अग्ने ।
ताभिर्वर्माण्यभितो व्ययस्व मा त्वा द्भन्त्यज्ञहनः पि-
शाचा इति च । ४ ।

अनुमन्त्रयत इति शेषः उपनिष्ठत इति वा । युनज्मीति प्रतीकेन
इषस्यैव यज्ञं ॥ व्याहृतीनामपि तासामग्निहोत्रोपसादनादौ

विनियोगाद्वाक्त्रवचनाच्च कल्पान्तरेषु । परिध्यद्भूमिदमनुमन्त्रणं तत्सं-
निधावाद्यानात् । स्यादेतत् ॥ युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष
वा अग्नेर्योगस्तेनेति श्रुतेः पृथक्कर्मैवेदमग्नियोगो नामेति । तन्मन्दं
परिधियोगस्यैव तवाग्नियोगत्वेनाभिप्रेतत्वात् तथा तदिमोकस्यैवाग्नि-
विमोकत्वेन । तदुक्तं ब्राह्मणे वि ते सुधामि रश्मना वि रश्मीनित्या-
हैष वा अग्नेर्विमोक इति । व्याख्यास्यति च तथा सूचकारः वि ते
सुधामीति परिधिषु विमुच्यमानेष्विति । व्यक्तीकं च तत्सत्यापाडेन
यथा युनज्मि त्वा यन्मे अग्न इति दाभ्यामग्निं परिधीयमानं
तेजिष्ठा त इति परिधितमिति । तस्मादुपपदवत्पृथक्मेधीयादिषु
परिध्यभावादनुमन्त्रणस्य लोपः ॥

विच्छिन्नान्नि विधृतीभ्यां सपत्न्याञ्जातान्भ्रातृभ्यान्धे च
जनिष्यमाणाः । विशो यन्त्वाभ्यां विधमाम्येनानहं
स्वानामुत्तमो ऽसानि देवाः ॥ विशो यन्त्रे नुदमाने
अरातिं वियं पाभानममतिं दुर्मरायुम् । सीदन्ती
देवी सुकृतस्य लोके धृती स्यो विधृती स्वधृती प्राणा-
न्मयि धारयतं प्रजां मयि धारयतं पशून्मयि धारयत-
मिति विधृती आसाद्यमाने । ५ ।

गतः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानामुतानू-
याजानाम् । स दाधार समिधो विश्वरूपास्तस्मिन्सुचो
अध्यासादयामीति प्रस्तरमासाद्यमानम् । १ ।

अपि वा जुहमेत प्रस्तर इत्यस्मिन्कन्ये लुप्यते मन्त्रः उतानूयाजा-
नामिति सुच इति च लिङ्गविरोधात् । तथा प्रायणीयोदयनीययो-
रनूयाजप्रयाजयोर्यथार्थमूहो अन्यतरस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानां स
दाधारेत्यादि ॥

आरोह पथो जुहु देवयानान्यर्चयः प्रथमजा ये
पुराणाः । हिरण्यपक्षाजिरा संभृताङ्गा ब्रह्मासि मा
सुहृता यच लोकाः ॥ जुह्वरसि घृताची गायत्रीयात्री
कविभिर्जुपाणा । अव्ययमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती
यज्ञं नयास्युप देवानाग्नेयेन शर्मणा दैव्येनेति जुह्वम् ॥
अवाहं बाध उपभृता सपत्न्याज्जातान्धातृव्यान्धे च
जनिष्यमाणाः । दोहै यज्ञं सुदुयामिव धेनुमहमुत्तरो
भूयासमधरे मत्सपत्नाः ॥ सुष्टदस्युपभृद्घृताची वैष्टुमेन
छन्दसा विश्ववेदाः । अव्ययमाना यज्ञमनुयच्छस्व
सुनीती यज्ञं नयास्युप देवानैन्द्रेण शर्मणा दैव्येनेत्युप-
भृतम् ॥ यो मा वाचा मनसा दुर्मरायुर्हृदारातीया-
दभिदासदग्ने । इदमस्य चित्तमधरं भ्रुवाया अहमुत्तरो
भूयासमधरे मत्सपत्नाः ॥ भ्रुवासि धरणी धनस्य पूर्वा

जागतेन छन्दसा विश्ववेदाः । अव्यथमाना यज्ञमनु-
यच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप देवान्वैश्वदेवेन शर्मणा
दैव्येनेति ध्रुवाम् ॥ स्योनि मे सीद सुपदः पृथिव्यां
प्रथयि प्रजया पशुभिः सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथि-
व्यामन्तरिक्षे ऽहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः ॥ अयं
सुवो अभिजिह्वर्ति होमान्छतक्षरच्छन्दसानुष्टुभेन ।
सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्ठा वार्धस्पत्येन शर्मणा दैव्ये-
नेति सुवम् ॥ इयं स्थाली घृतस्य पूर्णाच्छिन्नपयाः शत-
धार उत्सः । मावतेन शर्मणा दैव्येनेत्याज्यस्थालीम् । २ ।
सर्वत्र माद्यमानमनुमन्त्रयत इति श्रेयः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

तृप्तिरसि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेजसा ब्रह्मवर्चसेन
तृप्तिरसि वैष्टुभं छन्दस्तर्पय मौजसा वीर्येण तृप्तिरसि
जागर्तं छन्दस्तर्पय मा प्रजया पशुभिरिति पुरोडाशा-
नज्यमानान् । १ ।

मतिश्चविराट्त्तिर्मन्त्रस्य तृप्तिरणीत्येकवचनात् अज्यमानानिति वर्त-
माननिर्देशाच्च ॥

यज्ञो ऽसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ-
यतां शतं मे सन्त्राशिपः सहस्रं मे सन्तु स्रुवता इरा-

वतोः पशुमतीः प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां
भूतं भविष्यच्छ्रयतां शतं मे सन्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु
सून्तता इरावतीः पशुमतीरित्याग्नेयं पुरोडाशमासन्न-
मभिमृशति सर्वाणि वा हवींषि । २ ।

यदा सर्वाणि तदावृत्तिर्मन्त्रस्य यज्ञो ऽसीति पुरोडाशाभिधानादे-
कवचनाच्च । सर्वाणि हवींषीति च येवामासादनमुक्तमाध्ययवे चतु-
र्होवा प्रौढमास्यामित्यादिना तेषामेव ग्रहणं न त्याज्यानामपि ।
कुतः । स्यातात् आसन्नान्यभिमृशतीति वचनात् सर्वेषां हविषामुत्त-
रार्धात्सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडामित्यादौ तथादर्शनाच्च । तेनोपसदादाव-
भिमर्शननिष्ठतिराज्यस्य ॥

इदमिन्द्रियममृतं वीर्यमनेनेन्द्राय पशवो चिकि-
त्सन् । तेन देवा अवतोप मामिहेयमूर्जं यज्ञः सह
ओजः सनेयं शृतं मयि श्रयतामिति प्रातर्दोहम् ।
यत्पृथिवीमचरत्प्रविष्टं येनासिच्चदलमिन्द्रे प्रजापतिः ।
इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवद्येनोपरिष्ठादधिनेनामहेन्द्र'
दधि मां धिनेत्विति दधि । ३ ।

आसन्नमभिमृशतीत्यन्वयः ॥

अयं यज्ञः समसद्विष्मानृचा साम्ना यजुषा देव-
ताभिः । तेन लोकान्स्वर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सत्यममृत-
त्वमश्यामिति सर्वाणि हवींषि । ४ ।

हविष्मानयं यज्ञ इति यज्ञाभिधानात् नातृभिर्मन्त्रैः । तथा च भारद्वाजः सर्वाणि समस्तान्यभिमृशति ममाग्रे वर्चो विहवेष्टित्यनुवाकेनायं यज्ञः सममदद्भुविष्मानिति चेति ॥

यो नः कनीय इह कामयाता अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मद्यम् । अप तमिन्द्राग्नी भुवनानुदेतामहं प्रजां वीरवतीं विदेयेत्यैन्द्राग्रम् । ५ ।

ऊहेनाभिमर्शनं वैमृधस्यापि ॥

ममाग्रे वर्चो विहवेष्टित्यनुवाकेन सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभिमृशेद्दृष्टाभिर्वा । ६ ।

शाख्यातः पूर्वतरेण ॥

चतुर्होत्रा पौर्णमास्यां हवींष्यासन्नान्यभिमृशेत्प्रजाकामः पञ्चहोत्रामावास्यायां स्वर्गकामो नित्यवदेके समामनन्ति । ७ ।

गतौ ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

दशहोतारं वदेत्पुरस्तात्सामिधेनीनाम् । १ ।

गतः ॥

अङ्गिरसो मास्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकैरवन्विति
सामिधेनीनां प्रतिपदि जपति । २ ।

प्रतिपदि प्रथमायाष्ट्यारम्भे वा ॥

अनूच्यमानासु दशहोतारं व्याख्यायेच्छुषो अग्न
इति समिध्यमानम् । समिद्धो अग्निराहुतः स्वाहाहतः
पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य इदं नम इति समिद्धम् । ३ ।

अनुमन्त्रयत इति शेषः उपतिष्ठत इति वा ॥

मनो ऽसि प्राजापत्यमिति सौवमाधार्यमाणम् । ४ ।

आधारमनुमन्त्रयत इति शेषः ॥

सुच्यमन्वारभ्य वागस्यैन्द्रीत्यनुमन्त्रयते । ५ ।

आधारयितुमन्वारम् एवाधारान्वारम् । अनुमन्त्रसुवचनमन्वार-
मार्थं ऽयं मन्त्र इति मा शङ्क्येति ॥

देवाः पितरः पितरो देवा यो ऽहमस्मि स सन्त्यजे
यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं म इष्टं स्वं दत्तं स्वं पूर्तं स्वं
आन्तं स्वं हुतम् । तस्य मे ऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोता-
दित्यो ऽनुस्थाता द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापति-

वन्धुर्यं एवास्मि स सन्यज इति होतृप्रवरे ऽध्वर्युप्रवरे
च प्रव्रियमाणे । ६ ।

जपतीति शेषः । प्रवरस्थानापसे ऽपि मीद होतरित्यत्र गोचर्षिभं-
वन्धाकीर्तनास्त्रायं जपः यो ऽहमस्मि स सन्यजे यस्याग्निं न तमन्ता-
रेमीति सिद्धानुरोधात् ॥

चतुर्होतारं व्याख्याय वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्येतैः
प्रतिमन्त्रं प्रयाजान्हुतं हुतम् । ७ ।

अनुमन्त्रयत इति शेषः । सर्वप्रयाजशेषश्चतुर्होता । अतो न प्रतिप्रया-
जमावर्तते ॥

एको ममैका तस्य यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मो
द्वौ मम द्वे तस्य त्रयो मम तिस्रस्तस्य चत्वारो मम
चतस्रस्तस्य पञ्च मम न तस्य किञ्चन यो ऽस्मान्देष्टि यं
च वयं द्विष्म द्रव्येतैश्च प्रतिमन्त्रम् । ८ ।

ऊतं ऊतमनुमन्त्रयत इत्यन्वयः । यो ऽस्मानित्यादेः सर्वचानुपङ्गः ॥

अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्या-
ज्यभागौ । ९ ।

ऊतावनुमन्त्रयत इति शेषः ॥

विह्वतानुमन्त्रणौ वा । १० ।

विहृतं व्यस्तमनुमन्त्रणं यथोक्तौ तथोक्तौ ॥

अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेरहं देवयज्यया चक्षुष्मा-
भूयासम् । सोमेन यज्ञश्चक्षुष्मां सोमस्याहं देवयज्यया
चक्षुष्मान्भूयासमिति विहृतौ । ११ ।

यदा विहृतौ तदाभ्यां पृथगनुमन्त्रयितव्यौ ॥

पञ्चहोतारं वदेत्पुरस्ताद्विरवदानस्य । १२ ।

सर्वहविरयः पञ्चहोता न तु प्रत्येकमावर्तते वीक्षाभावात् ॥

अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याग्नेयं हुतमनु-
मन्त्रयते दधिरसीत्युपांशुयाजमग्नीषोमयोरित्यग्नीषो-
मीयमिन्द्राग्नियोरित्यैन्द्राग्नमिन्द्रस्येत्यैन्द्रं सांनाय्यं महे-
न्द्रस्येति माहेन्द्रमग्नेः स्विष्टकृत इति सौविष्टकृतम् । १३ ।

अग्नीषोमीये ऽणुपांशुयाजे दधिरसीत्येव मन्त्रः दधिरसीत्युपांशु-
याजमिति वचनात् । न च छिन्नविरोधः यागाभिधानात् ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृतो ऽन्यदेवतान्येके समामनन्ति । १४ ।

प्राकृते ङतानुमन्त्रणसमाधये स्विष्टकृतमन्त्रात्पूर्वं प्राकृतौभ्यो ऽन्यदे-
वतान्यपि वक्ष्यमाणानि यजूर्थेके शाखिनः समामनन्ति किं घात-
शानि ॥ प्रकृतावसंभवात्प्रकरणं माधित्वा तस्मिन्नानुरोधेन विहृ-
तिषु निषेधयितव्यानीत्याह ॥

इति नवमी कण्डिका ।

इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्ययासपत्नो वीर्यवान्भूया-
समिन्द्रस्य चातुरहं देवयज्यया चातो भूयासं द्यावापृ-
थिव्योरहं देवयज्ययोभयोर्लोकयोर्ऋध्यासं । भूमानं
प्रतिष्ठां गमेयमित्येके । पूष्णो ऽहं देवयज्यया प्रजनि-
षीय प्रजया पशुभिः सरस्वत्या अहं देवयज्यया वाच-
मन्नाद्यं पुषेयं विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राणैः
सायुज्यं गमेयमर्यम्णो ऽहं देवयज्यया स्वर्गं लोकं गमे-
यमदित्या अहं देवयज्यया प्र प्रजया च पशुभिश्च
जनिषीयेन्द्रस्येन्द्रियावतो ऽहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो
भूयासमिति यथालिङ्गं वैकृतीः । १ ।

एतैर्यथालिङ्गं वैकृतीर्देवता इष्टा अनुमन्त्रयत इत्यर्थः । एवं तैषां
प्रत्यक्षमात्रानात्सर्वेष्वप्येतद्देवत्येषु हविःषु हविःसामान्यविरोधे ऽप्येता-
न्येवानुमन्त्रणानि भवन्ति न प्राकृतान्युच्यन्ते ॥

अग्निर्मा दुरिष्ठात्पात्विति प्राश्निचमवदीयमानम् । २ ।

हविर्गणादवदाने ऽपि सकृदेव मन्त्रः । यथा चैवं तथा ब्रह्मत्वे
व्याख्यातम् ॥

सुरूपवर्षवर्णं एहीतीडाम् । ३ ।

अवदीयमानामित्यनुषङ्गः । सकृदत्रापि मन्त्रः पूर्ववत् ॥

भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि चित्त एहि दधिप
एहीड एहि सृन्त एहीतीडाया उपांशूपहवे सप्त देव-

गवोर्जपति । चिदसि मनासि धीरसि रन्ती रमतिः
 सूनुः सूनरोत्युच्चैरुपहवे सप्त मनुष्यगवीः । देवोर्देवैरभि
 मा निवर्तध्वं स्योनाः स्योनेन घृतेन मा समुक्षत नम
 इदमुदं भिपयुपिर्ब्रह्मा यद्दे समुद्रादुदचन्निव सुचा
 वागग्रे विप्रस्य तिष्ठति शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशन्निति च । ४ ।
 देवगण्यभिधायिनो मन्त्रा देवगण्य इत्युच्यन्ते । तथा मनुष्यगण्यः ॥

उपह्वयमानायां वायविडा ते मातेति होतारमीक्ष-
 माणो वायुं मनसा ध्यायेत् । ५ ।

वायविडा ते माता वायो ते वसभूतस्तेडा मातेति ध्यानप्रकार-
 विधिर्न तु मन्त्रस्तथा ब्राह्मणे व्यक्तास्तथा वायुर्वत्स इति प्रत्यक्षोक्तं
 वायुं 'मनसा ध्यायेन्नाचे वसमुपावसृजतीति ॥

सा मे सत्याशीरित्याशिःपु । आशीर्म जर्जमिति च
 । ६ ।

जपतीति शेषः । अर्थ च जपः शोभेष्टियपि भवत्येवैकस्मा आश्विनो
 विद्यमानत्वात् । तत्र तस्मास्त्रिंश इत्यादि निवर्तयति ॥

इडाया अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्युपह्व-
 ताम् ॥ इडा धेनुः सहवत्सा न आगादूर्जं दुहाना
 पयसा प्रपीना । सा नो अन्नेन हविषोत गोभिरिडा-
 भ्यस्मा आगादिति भक्षयाह्नियमाणाम् । ७ ।

अभयत्रानुमन्त्रयत इति श्रेयः ॥

उक्त इडाभक्षो मार्जनी च । ८ ।

भक्षो भक्षणम् । मार्जनीशब्देन मार्जनं लक्ष्यते । तदुभयमुक्तमाध्व-
र्यं एव यजमानस्यापि तन्नेदानीं प्रसार्तव्यामिति भावः ॥

ब्रध्म पिन्वस्व इदतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोषद्-
सहिशां कृत्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशो
दैवीष्व मानुषीष्वहोरात्रे मे कल्पेतामर्धमासा मे
कल्पन्तां मासा मे कल्पन्तामृतवो मे कल्पन्तां संवत्सरो
मे कल्पतां कृत्तिरसि कल्पतां म इति बर्हिषि पुरोडा-
शमासन्नमभिमृशति । ९ ।

चतुर्धा शक्वा सहनिक्षिप्तं पुरोडाशं तन्नेषामभिमृशति ॥

इति दशमौ कण्डिका ।

अथैनं प्रतिदिशं व्यूहत्याशानां त्वाशापान्तेभ्यश्चतुर्भ्यो
अमृतेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो विधेम हविषा वयम् ॥
ब्रह्मपा हि भजतां भागी भागं माभागो भक्त निरभागं
भजामः । अपस्विन्वौषधीर्जिन्व द्विपात्याहि चतुष्पादव

दिवो वृष्टिमेरय ॥ ब्राह्मणानामिदं हविः सोम्यानां
सोमपीथिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्या-
स्तीति । १ ।

यूहति विभज्य गमयति सप्तदुक्तेन मन्त्रेण ॥

उपहृतो द्यौः पिताप मां द्यौः पिता ह्वयतामग्निरा-
ग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्यायोपहृता पृथिवी
माताप मां माता पृथिवी ह्वयतामग्निराग्नीध्रादायुषे
वर्चसे जीवात्वै पुण्यायेत्याग्नीध्रभागस्य वैशेषिकम् । २ ।

यूहनमिति विपरिणामेन संबन्धः । पूर्वं तु यूहनं चतुर्णां भागानां
साधारणमिदं चाग्नीध्रभागस्य वैशेषिकमित्यर्थः । तत्ताग्नीध्रभागेत्येति
वचनादिदं वक्ष्येण इत्यादिषु व्यादिष्टेषु भागेष्विति द्रष्टव्यम् ॥

ब्रध्म पितृस्वेत्यन्तर्वैद्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशति ॥
इयं स्थाल्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार उत्सो अक्षीयमाणः ।
स दाधार पृथिवीमन्तरिधं दिवं च तेनौदनेनातितरा-
णि मृत्युमिति च । ३ ।

प्रथममन्त्रस्य सर्वत्राधिकारो भागाभिधानात् । द्वितीये त्वादितः
षट्चतुष्टयस्यौदनम्याल्यभिधायिनो ऽन्यत्र तदभावे स्तोत्रः । सहस्र-
धाराक्षीयमाणशब्दयोश्च सिद्ध्याधिकारः उत्सविशेषणत्वात् । शेषस्तु
यथार्थमूहः ॥

उक्तः संप्रैषो ऽन्वाहार्यस्य च दानम् । ४ ।

उक्त इडाभव इतिवद्वाख्या । संप्रैष इति च दक्षिणत एतोत्तरतः
परीतेति द्वयोरपि संप्रैषयोर्यद्वहं तथा तत्र दर्शितत्वात् ॥

एषा ते अग्ने समिदित्यानूयाजिकीं समिधमाधीय-
मानाम् ॥ यं ते अग्न आहृश्याम्यहं वा क्षिपितश्चरन् ।
प्रजां च तस्य मूलं च नीचैर्देवा निरुश्वत ॥ अग्ने यो
नो ऽभिदासति समानो यश्च निष्ठः । इधस्येव प्रक्षा-
यतो मा तस्योच्छेपि किञ्चन ॥ यो मां द्वेष्टि जातवेदो
यं चाहं द्वेप्मि यश्च माम् । सर्वास्तानग्ने संदह यांश्चाहं
द्वेप्मि ये च मामित्याहितायामग्निम् । ५ ।

गतौ ॥

वेदिर्वर्हिः शृतं हविरिधः परिधयः सुचः । आज्यं
यज्ञ ऋचो यजुर्याज्याश्च वषट्काराः । सं मे संनतयो
नमन्तामिधसंनहने हुत इति संमार्गान्हुतान् । ६ ।

संमार्गा इधसंनहनानि तेषां च वज्रत्वनिर्देश इधसंनहने जत इति
पैतदम्बु जतमिति च मन्त्रानुकरणाद्गृह्यः ॥

सप्तहोतारं वदेत्पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठाद्वा । ७ ।

सप्तहोतारनूयाजाङ्गत्वादननूयाज उदयनीये न भवति ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

बर्हिषो ऽहं देवयज्यया प्रजावान्मूयासमित्येतैः
प्रतिमन्त्रमनूयाजान्कुनङ्कुतम् । १ ।

गतः ॥

उभौ वाजवत्यौ जपतः । २ ।

उभयोरपि याजमानाभ्यर्चयकाष्ठयोः पाठादिति भावः ॥

वसून्देवान्यज्ञेनापिमेँ रुद्रान्देवान्यज्ञेनापिमेमादि-
त्यान्देवान्यज्ञेनापिमेमिति प्रतिमन्त्रं परिधीनज्यमा-
नान् ॥ समङ्गां बर्हिर्हविषा एतेन समादित्यैर्वसुभिः
सं मरुद्भिः । समिन्द्रेण विद्येभिर्देवेभिरङ्गां दिव्यं नभो
गच्छतु यत्स्वाहेति प्रस्तरमज्यमानम् । ३ ।

गमौ ॥

अमेरहमुज्जितिमनूज्जैपमिति यथालिङ्गं सूक्तवाक-
देवताः । ४ ।

सूक्तवाके कीर्तिता देवताः सूक्तवाकदेवतास्यसिद्धाभिर्हज्जितिभि-
रुपतिष्ठते ऽनुमन्त्रयते वा । यथालिङ्गमिति समाधायसिद्धानां
मन्त्राणां लिङ्गवशेन विनियोगादनाघाताया उपोऽशुयाजदेवताया
आज्यपानां च भोजित्योपम्यानम् ॥ अथवा तन्मन्त्रयोरपि शाखान्त-
रीयः पाठोऽनुमीयते निर्वापादिष्वेवैन्द्राग्रमन्त्रस्य । कुतः । सूक्तवाक-
देवता इत्यविशेषवचनात् सूक्तवाके होता यांयां देवतासभिव्याहरति
तांतां यजमानो ऽनुमन्त्रयत इति शक्यापवादवचनाच्च ॥

यदा चास्य होता नाम यज्जुयादथ ब्रूयादेमा
अगमन्नाशिपो दोहकामा इति । ५ ।

शोमेष्टियाशिप एकत्वादेयमगन्नाशीर्दोहकामेकूहः ॥

सा मे सत्याशीर्देवान्गम्याज्जुष्टाज्जुष्टतरा पण्यात्य-
ण्यतरारेडता मनसा देवान्गम्याद्यज्ञो देवान्गच्छत्वदो
म आगच्छत्विति सूक्तवाकस्याशिःपु यत्कामयते तस्य
नाम यज्जुति । ६ ।

अविशत एवायं मन्त्रः शोमेष्टिपु ॥

रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयत्वित्येतीः प्रतिमन्त्रम-
ग्नीधा प्रस्तरं प्रह्रियमाणम् । ७ ।

गतः ॥

दिवः खीलो ऽवततः पृथिव्या अधुत्थितः । तेना
सहस्रकाण्डेन द्विपन्तं शोचयामसि । द्विपन्ते बहु शोच-
त्वोपधे मो अहं शुचमिति प्रस्तरवृत्ते प्रह्रियमाणे । ८ ।
जपतीति शेषः ॥

वि ते मुञ्चामीति परिधिपु विमुच्यमानेषु । ९ ।

परिधिपु ततस्ततो देगादिमुच्यमानेषु प्रह्रियमानेष्विति यावत् ।
विमुच्यमानेष्विति वचनमेव वा अग्नेर्विमोक इति ब्राह्मणव्याचिख्या-
मया परिधियोमे पूर्वं युनज्मि नेति युक्तव्याग्नेरिदानीं परिधिविमोके
वि ते मुञ्चामीति विमोकाभिर्बन्धानमेव विमोक इति ॥

विष्णोः शंयोरिति शंयुवाके । यज्ञ नमस्ते यज्ञ नमो
 नमश्च ते यज्ञ शिवेन मे संतिष्ठस्व स्योनेन मे संतिष्ठस्व
 सुभूतेन मे संतिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्य-
 र्क्षिमन्तु संतिष्ठस्वोप ते यज्ञ नम उप ते नम उप ते
 नम इति च ॥ इष्टो यज्ञो भृगुभिर्द्रविणोदा यतिभिरा-
 शीर्दा वसुभिराशीर्षान् । अथर्वभिस्तस्य मेष्टस्य वीतस्य
 द्रविणेहागमेरिति संस्वारं हुतम् । १० ।

गताः ॥

इति द्वादशौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

सौमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिपीयेति यथा-
 स्तिङ्गं पत्नीसंयाजान्हुनंहुतम् । १ ।

देवपत्नीनां ग्रहपतेषु धागान्तरथवाये ऽपि समानमनुमन्त्रणं
 मन्त्रस्तिङ्गान् ॥

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासं सिनी-
 वाल्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासं कुक्षा अहं
 देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भूयासमिति काम्याः । २ ।

काम्यग्रहणेन काम्यदेवता उपलक्षयति न तु नित्या व्यावर्तयति ।
 तेनाविशिष्टमनुमन्त्रणं नित्यत्वे ऽपि ॥

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावती भूयासं सिनी-
 वाल्या अहं देवयज्यया पशुमती भूयासं कुक्षा अहं
 देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूयासमिति पत्यनुम-
 न्नयते । ३ ।

गतः ॥

द्रडास्माननु वस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।
 वैश्वानरी शकरी वारुधानोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवीत्या-
 ज्येडाम् । ४ ।

घृतेनेत्युदकाभिधानान्मांसेडायामप्यनूहः । तथा च ब्राह्मणं दृष्टिर्वा
 दृष्टा दृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः मंजीवन्तीः पियन्तीति ॥

अन्तर्वेदि वेदं निधायाभिमृशति वेदो ऽसीति । ५ ।

गतः ॥

पुरा विदेयेति यद्यद्वातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम
 गृहीयात् । तदेवास्य सर्वं दृक् इति विज्ञायते । ६ ।

तत्र विदेयेत्येतच्छब्दात्पूर्वं वातृव्यस्य स्वं यद्यत् गोहिरण्मादि अभि-
 ध्यायेत् इदं मे स्यादिति तस्य नाम गृहीयात् यथा देवदत्तस्य गां
 विदेयेति । तत्सर्वमेवास्यापादत्त इत्याह श्रुतिः । अयमिति तु कामे
 ययाध्यातो मन्त्रः ॥

या सरस्वती विशोभनीना तस्यां मे रास्व तस्यास्ते

भक्तिवानो भूयास्तेति फलीकरणहोमे हुते मुखं
विमृष्टे । ७ ।

मुखविमर्गो ऽयं फलीकरणहोमसंयोगान्तदङ्गमतो ऽनौषधनन्नासु
निवर्तते ॥

वसुर्यज्ञो वसुमान्यज्ञस्तस्य मा यज्ञस्य वसोर्वसुमतो
वस्वागच्छत्वदो म आगच्छत्विति समिष्टयजुर्हुतमनुम-
न्त्रयते । यत्कामयते तस्य नाम यच्छाति । ८ ।

गतः ॥

सं यज्ञपतिराश्रियेति यजमानभागं प्राश्नाति । ९ ।

इति चयोदशी कण्डिका ।

दधिक्राव्णे अकारियमिति सायंदोहम् । इदं हवि-
रिति प्रातर्दोहम् । १ ।

इदं हविरिति शौचामणीपठितः स्वाहान्तो मन्त्रः ॥

नाब्राह्मणः सांनार्यं प्राश्नीयात् । २ ।

अत्रियवैश्वौ न सांनार्येणायजमानभागौ प्राश्नीतः ॥

अन्तर्वेदि प्रणीतास्वध्वर्युः संततामुदकधारां साव-
यति । सदसि सन्ने भूया इत्यानीयमानायां जपति । ३ ।

गतः ॥

प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्येतैर्यथा-
 लिङ्गं व्युत्तिच्य समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपिग-
 च्छत । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परासेचि मत्पय
 इत्यन्तर्वेदि शेषं निनीय यदप्सु ते सरस्वति गोघ्नश्चेपु
 यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति मुखमङ्गिध सरस्वति ।
 या सरस्वती वैशम्बल्या* तस्यां मे रास्व तस्यास्ते
 भक्षीय तस्यास्ते भूयिष्ठभानो भूयास्मेति मुखं विमृष्टे । ४।
 ययालिङ्गं व्युत्तिच्य तत्तन्मन्त्रप्रकाशितायां दिशि तेनतेन मन्त्रेणो-
 ध्वंसयः सिद्धा ॥

उभौ कपालविमोचनं जपतः । ५ ।

उभयोरप्याध्वर्यव्याजमानकाण्डयोः पाठादिति भावः ॥

विष्णोः क्रमो ऽसीति दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणेन पदा
 चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं ज्यायांसम-
 नतिहरन्सव्यम् । ६ ।

विष्णुक्रमा नाम तच्चिह्नमन्त्रविशिष्टाः पदविधेयाः तान्दक्षिणे वेदि-
 सीधे क्रामति । तेषु चोत्तरोत्तरं क्रममधिकान्तरालं क्रामति न
 कदाचित्सर्वं पार्श्वं पुरस्तात्प्रयति ॥

* Thus according to the best MS., the others. read वैशम्बल्या
 and वैशम्बल्या like Taittirīya Brāhmaṇa 2. 5. 8. 6.

नाहवनीयमतिक्रामति । ७ ।

यत्रायाहवनीयसीधः परतो वेदिः सोमपशुचातुर्मास्येषु तत्रापि न तमतिक्रामति ॥

अवस्थाय चतुर्थं जपति । ८ ।

चतुर्थं तु क्रमं दृष्ट्वा कान्त्वावस्थाय ततो मन्त्रं जपति न तु मन्त्रान्ते क्रामतीत्यर्थः । अथवा द्वितीयक्रमं कान्त्वा तत्रैवावस्थाय चतुर्थं मन्त्रं जपति न तु तेन क्रामतीत्यर्थः । चतुरो विष्णुक्रमानिति तु मन्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । कस्मात् । विष्णोः क्रमत्वेनैषा क्रमाणां स्तवनात्तस्य चतुर्थक्रमाभावात् अक्षवचनाच्च घौधायनादिभिः यथा द्वितीये चतुर्थमनुवर्तयति न चतुर्थ्याय प्रक्रामतीत्यादि ॥ उक्तः स्वशाखास्तो विष्णुक्रमकल्पः अथापरौ शाखान्तरीक्षौ विकल्पौ दर्शयति ॥

विष्णुक्रमांश्चिष्यति क्रमानतीमोक्षानिति व्यतिपत्तानेके समामनन्ति । विनिरूढानेके । ९ ।

अयमर्थः । प्राकृते याजमानकाण्डे चीनेतानेके ऽधीयते व्यतिपत्तांश्च तान्यथा प्रथमं विष्णुक्रमपर्यायमुक्त्वा च विष्णुतिक्रमातीमोक्षाणां मादौ पर्यायौ ततो द्वितीयमुक्त्वा तेषामपि द्वितीयावित्यादि । अन्ये तु चीनेतानधीयाना विनिरूढानन्योन्यममंकीर्णानधीयते यथा समाप्य विष्णुक्रमांस्ततो विष्णुतिक्रमांस्ततो ऽतीमोक्षानिति । तदेवमेते पूर्वेण केवलविष्णुक्रमकल्पेन सह चयः कस्या उक्ता भवन्ति ॥ केचित्तु विष्णुक्रमवद्विष्णुतिक्रमातीमोक्षानपि नित्यानिष्टा तेषां

व्यतिषङ्गाव्यतिषङ्गमात्रविकल्पमेनमिच्छन्ति । तदयुक्तं विष्णुक्रमवत्तेषां स्वरूपस्यान्यतो सिद्धेः । न तावदेषां श्रुतितः सिद्धिः दर्शपूर्णमासमन्वनाह्मणप्रकरणयोः केवलविष्णुक्रमाणांमाधानात् सूत्रे ऽपि न एवानन्तरं नित्यवदिहिता अनुदिताश्च प्रदेशान्तरेषु यथा पूर्णपात्रं निनयति विष्णुक्रमान्क्रामतीत्यादि । कल्पान्तरेष्वनुपात्ता एव विष्णुतिक्रमादय इति न कुतश्चिदेषां स्वरूपसिद्धिं पश्यामः । तस्माद्व्यतिषङ्गादिविभिन्नस्वरूपमेवैवामच विकल्पत इति सूक्तमिति । अस्मिन् केवलो विष्णुक्रमकल्प इति ॥

अग्निना देवेन घृतना जयामीति विष्णुतिक्रमाः ।
ये देवा यज्ञेन द्रव्यतीमांसाः । १० ।

शतः ॥

अगन्तु सुवः सुवरगन्तेत्यादित्यमुपतिष्ठते । ११ ।

इति चतुर्दशौ कण्डिका ।

उद्यन्नद्य मित्रमहः सपत्नान्मो अनीनशः । दिवैमान्विद्युता जहि निमोचन्नधरान्छधि ॥ उद्यन्नद्य वि नो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो देहि सूर्य ॥ उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दधसि । अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं निदधसि ॥ उद्गादयमादित्यो

विश्वेन सहसा सह । दिपन्तं मम रन्ध्रयन्मो अहं द्विषतो
 रधम् ॥ यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् ।
 उघाश्च तस्मै निम्नुक्च सर्वं पापं समूहतामिति च । १ ।
 व्याख्यातः पूर्वणादित्योपन्यानेन ॥

ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्त इति प्रदक्षिणमावर्तते । २ ।

गतः ॥

यद्यभिचरेदिदमहममुष्यामुष्यायणस्य प्राणं निवेष्ट-
 यामीति दक्षिणस्य पदः पाण्यां निमृद्रीयात् । ३ ।

आमुष्यायणस्येति गोचनिर्देशः यथा देवदत्तस्य गौतमस्येत्यादि ।
 बबरः प्राडाहणिरित्यादिवत्पितृनिर्देश इत्यन्ये ॥ निमृद्रीयात् भाव्यं
 वीक्ष्यमाणं बुद्ध्या पाण्यां भूमिं निपीडयेत् ॥

पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः पापीरि-
 त्युक्ता समहं प्रजया सं मया प्रजेति पुनरुपावर्तते । ४ ।

स्वसि पुनरागच्छतीत्यादिवत्पतिनिवृत्तिवचनः पुनःशब्दः । पुनरुपा-
 वर्तते प्रसव्य आवर्तत इत्यर्थः । तथोदक् पर्यावर्तते समहं प्रजयेति
 बौधायनः ॥

समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यास-
 मित्याहवनीयमुपसमिद्धे । वसुमान्यज्ञो वसीयान्भू-
 यासुमित्युपतिष्ठते । ५ ।

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

यो नः सपत्नो यो ऽरणो मर्तो ऽभिदासति देवाः ।
इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेपि किंचनेति च । १ ।
गतः ॥

अग्न आर्युं पि पवस इत्याग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमु-
पतिष्ठते । अग्ने गृहपत इति च । २ ।

अग्ने गृहपत इति मन्त्रः शतं हिमा इत्यन्तः । गतः जेषः ॥

पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाग्निपमाशासे तन्तव
इत्यजातस्य । अमुष्मा इति जातस्य । ३ ।

दे एते यजुषी जाताजातयोः पुत्रयोर्नामयक्षणार्थं । तयोः प्रथमेन
प्रथममजातस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति तन्तव इति परोक्षनाम्ना ।
तच्च तज्जन्मार्थं तेजस्येवास्य ब्रह्मवर्चसो पुत्रो जायत इति श्रुतेः ॥
अथ द्वितीयेन यजुषा जातस्य नाम गृह्णाति अमुष्मा इति तदीय-
नाम्ना । तच्च तत्समृद्धार्थं तेज एवासिन्ब्रह्मवर्चसं दधातीति श्रुतेः ॥
तेन जातस्यापि मृतस्य पुत्रस्य न नाम गृह्णाति । तदेवं पुत्रवतो
नामयक्षणद्वयं भवति तद्यथा तामाग्निपमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं
तामाग्निपमाशासे देवदत्ताय ज्योतिष्मतीमिति । अपुत्रस्य ॥ प्रथम-
मेव द्वितीयस्यासंभवात् । पुत्रवतो ऽपि द्वितीयमेव न प्रथममिति
केचित् । तदयुक्तं तन्तव इत्यजातस्येत्यविशेषोक्ते भविष्यत्पुत्रार्थं पुत्रवतो
ऽपि तदनिवारणात् अजातपुत्रस्येत्यवचनाच्च ॥ व्यकोक्तञ्च समुच्चयो
बोधायनेन तामाग्निपमाशासे ऽमुष्माअमुष्मा इति यावन्तो ऽस्य पुत्रा

जाता भवन्ति तन्त्रव इत्यन्तत इति ॥ बह्वपुत्रत्वे तु स्त्रस्यानविरुद्धा
 नास्तीं यस्यां न लभ्यादृष्ट्या यथोक्तं सत्यापादेन बह्वपुत्रः सर्वेषां
 पुत्राणां नामान्यनुद्भूत्य ज्योतिष्मतीमित्यन्ततो ऽवदधातीति यस्या
 तामाग्निमाग्नाये रुद्राय सूर्याय विष्णवे ज्योतिष्मतीमिति ॥
 अतस्तन्त्रस्तु नक्षत्रनाम याज्ञम् । नैव याज्ञं पुत्र्याः पुत्रस्येति
 वचनात् ॥

ज्योतिषे तन्त्रवे त्वामावतु मा तन्वच्छिन्नो दैव्यस्त-
 न्तुर्मा मनुष्यच्छेदि दिव्याश्चान्नो मा छिस्ति मा
 मानुषादिति प्रियस्य पुत्रस्य नाम यज्ञाति । ४ ।

अत्राविति संमुद्रा नामगणम् । प्रियपुत्रस्येति वचनात् जाताजात-
 विभागवचनाच्चामियपुत्रस्यापुत्रस्य च कृत्स्नमन्त्रस्य लोपः । बह्वपुत्रस्य
 चाभ्यावृत्तिः अनु मा तन्वच्छिन्न इत्येकवचनात् अक्षप्रतिषेधाच्च ॥

अग्ने बह्वे स्वदितं नस्तनये पितुं पच । शं तोकाय
 तनुवे स्योन इति दक्षिणाग्निम् । ५ ।

उपतिष्ठत इति शेषः ॥

ज्योतिषे तन्त्रवे त्वेत्यन्तर्वेद्युपविशति । पूर्ववन्नामग्र-
 हणम् । ६ ।

धातुतन्त्रः पूर्वतरेण ॥

ज्योतिरसि तन्त्रव इत्युपविश्य जपति । ७ ।

उपविष्टः अपस्यापि लोपोऽपुत्रस्य मध्यमपुरुषविरोधात् ॥

वेदमुपस्थ आधायान्तर्वेद्यासीनेऽतीमोक्षाञ्जपति
। ८ ।

वेदाधाममुपरिष्ठाद्वेदस्तरणपक्षाभयणेनोक्तं अन्यत्र स्त्रीर्णत्वाद्देदस्य
आश्रयायनेन तु पूर्वैव स्तरण उक्तं शोधं निधायेति । सत्यायाह-
स्वाह वेददृष्टान्युपस्थ आधायेति ॥

अत्र वेदस्तरणं यजमानभागस्य च प्राशनमेकै समा-
मनन्ति । ९ ।

पदा त्व तदा सहैवोभयोस्तत्कर्षो नान्यतरस्य ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति
। १० ।

मन्त्रोच्चारणमेव विमोक्तः ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिणमिति व्रतं विस्तृजते । ११ ।

धैर्यजुर्मिः प्राग्गतमुपेतं तैरेव विस्तृजते । विकारमात्रेण विशेषः ॥

यज्ञा बभूवेति यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति । १२ ।

विकृतावपि यच्च पुनःक्रियेष्टा तत्रैव पुनरालम्भस्य जपोऽन्वर्थजा-
यथा पश्चाद्ययणादिषु ॥

गोमानिति प्राङ्मुदेत्य गोमतीं जपति । १३ ।

सर्वेष्टिपशुपु नित्यो गोमतीजपः ॥ -

अत्र वा यजमानभागं प्राश्नीयात् । १४ ।

गतः ॥

यज्ञं शं च म उप च म आयुय मे बलं च मे यज्ञं
शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञं स्वष्टो मे संतिष्ठस्व यज्ञारिष्टो
मे संतिष्ठस्वेति दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमेन पशुना वेद्वा
जपति । १५ ।

अधिकारादेव सिद्धेः पुनर्दर्शपूर्णमासपक्षं तदिकारेषु मा भविति ॥

वृष्टिरसि वृश्च मे पाश्चान्नमृतात्सत्यमुपागामितोद्वाप
उपस्पृशति । तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पृशनं भवति । १६ ।

अथो ऽयं विदुदसीत्यादिना व्याख्यातः ॥

ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा इति संप्रेष्यति । १७ ।

अलिङ्गः संनिधानात्तांस्तर्पयित्वै तर्पयत भोजनादिभिः । तेषां च
तर्पणं यज्ञमष्टद्वयं यज्ञमेव तर्पयतीति वाजसनेयिष्युतेः ॥

प्रवसन्काले विहारमभिमुखो याजमानं जपति
। १८ ।

प्रवसन्देष्टान्तरे वसन् स्वस्वे काले उपवस्ये ऽहनि यजनीये च विहा-
रदेष्टमभिमुखो याजमानाध्वर्यवकाण्डोक्तान्मन्त्रानपि याजमानमन्त्रा-
जपति । तदीयानि तु कर्माण्यध्वर्युः करोति । तथा च भारद्वाजा-

इयः यानि संस्पृश कर्माण्यध्वर्युस्तानि कुर्यादिति । यानि तु संभवन्ति
तानि स्वयमेव तत्र कुर्यात् यथायामुपस्यर्जनमादित्योपम्यागमि-
त्यादि ॥

प्राचो विष्णुक्रमान्क्रामति । १८ ।

दक्षिण्येक्षन्तालाभाया लोपिपत विष्णुक्रमाः । प्राश्चः विहाराभि-
मुखाः क्रमिष्यन्त इत्यारम्भः ॥

प्राङ्मुदेत्य गोमतीं जपति जपति । २० ।

प्राङ्मुदेत्य ततो विहाराभिमुख एव स्थितो जपति ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति श्रीमद्वरुदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रस्य सूत्रदीपिकायां
चतुर्थः पटलः ।

इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

एवं दर्शपूर्णमासौ व्याख्यायानन्तरं सर्वश्रौतकाण्डोपकारकं सर्वप्रथ-
मभावि चाग्न्याधेयमारभते ॥

अग्न्याधेयं व्याख्यास्यामः । १ ।

अग्नेराधेयमग्न्याधेयम् । कृत्यक्षुटो बज्रक्षमिति भावे यः द्रष्टव्यः ।
अग्निराधेयो ऽस्मिन्कर्मणीति वा बज्रक्षीदिः ॥ तद्योपनयनाविदा-
वयवकं पुरुषस्य । कुतः । क्षणक्षेत्रो ऽग्नीनादधीतेति श्रुतेः स्मृतिव्य-
यग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावित्यावयवकेषु पुरुषसंस्कारेषु पाठात्

अवयवं च ब्राह्मणो ऽग्निमादधीतेति वशिष्ठवचनात् आचार्येणाप्यशु-
द्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्मा-
णीति द्विजातीनां वर्णधर्मत्वेनानुक्रमणात् मनुचाप्यनाहिताग्निता
स्त्रीणमिति तदक्रियायामुपपातकत्वेन स्मरणाच्च । तस्मात्सिद्धमावयव-
कमग्न्याधेयमिति ॥ अथाह वैधावनः अग्नीनाधास्तमानः प्राज्यमा-
त्मानं कुर्वीत येनास्य कुञ्जं स्यात्तेन कुञ्जं कुर्वीतेति । तयोक्त-
मात्मनः पुरस्सरणमिति च ॥

यो अश्वत्थः शमीगर्भ आहरोह त्वे सचा । तं ते
हरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति शमीगर्भस्या-
श्वत्थस्यारणी आहरति । २ ।

अत्र यजमान आगुरते अग्नीनाधास्य इति । न विद्युदभीत्यपासु-
पस्पर्शनं अयज्ञत्वात् । अथाध्वर्युररणी पूर्वादिते अपि मन्त्रेण युग-
पदाहरति ॥ शमीगर्भस्येति षष्ठीसमासः इयं वै शमी तस्या एष गर्भो
यदश्वत्य इति श्रुतेः यो अश्वत्यः शमीगर्भो भूमिं मूलेन स्पृष्ट इति
भारद्वाजवचनाच्च ॥ अरणीप्रमाणं चानुक्तत्वादर्थसङ्गणं भवति ।
चतुरङ्गुलमुसेधां द्वादशाङ्गुलं विस्तीर्णां षोडशाङ्गुलमायतानिति
बौधायनः । चतुर्विंशत्यङ्गुला चेति कात्यायनीयाः । तथा वैष्णव-
पुंगव उक्तं अरणीं च कारयेत्प्रमाणं चाङ्गुलैः कुर्वन् गायत्रीं पठेत्पठ-
तथाक्षरसंख्यान्वेवाङ्गुलान्यरण्या भवन्तीति ॥

अप्यशमीगर्भस्येति वाजसनेयकम् । ३ ।

अशमीगर्भे ऽपि मन्त्रानिवृत्तिः अश्वत्यमाचस्यैव शमीगर्भस्तवगात् ।
ययोक्तं हिरण्यकेशिना इयं वै शमी तस्या एष गर्भो यदश्वत्य इति वि-
शायत इति । बौधायनस्याह अथो खलु य एवाश्वत्यः शमीगर्भ इति ॥

अश्वत्याश्चव्यवाहाश्चि जातामग्नेस्तनूं यज्ञियां संभ-
रामि । शान्तयोनिं शमीगर्भमग्नये प्रजनयितवे । आ-
युर्मयि धेह्यायुर्यजमान इत्यरणी अभिमन्थ्य सप्त पार्थि-
वान्संभारानाहरति । एवं वानस्पत्यान् । पञ्चपञ्च वा । ४ ।
गती ॥

भूयसो वा पार्थिवान् । ५ ।

अष्टौ पार्थिवा वक्ष्यन्ते ते सर्वे भवन्ति सप्तत्रिं वानस्पत्यानाम् ।
पञ्चत्रिं तु सप्ताष्ट वा स्युः ॥

न संभारान्संभरेदिति वाजसनेयकम् । ६ ।

गतः ॥

वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्त्रसा । स्योनमाविशन्तु
न इति सिकताः ॥ यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः
संजज्ञाने रोदसो संवभ्रवतुः । ऊपान्कृष्णमवतु कृष्ण-
मूपा इहोभयोर्यज्ञियमागमिष्ठा इत्यूपान् ॥ उतीः कुर्वा-
णो यत्पृथिवीमचरो गूहाकारमाखुरूपं प्रतीत्य । तत्ते
न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः सुवीरा इत्या-
खुरीयम् ॥ ऊर्जं पृथिव्या रसमाभरन्तः शतं जीवेम
शरदः पुरुचीः । वस्रोभिरनुवित्तं गुहासु श्रोत्रं न
उर्ध्ववधिरा भवाम इति बल्मीकवपाम् ॥ प्रजापतिसृ-
ष्टानां प्रजानां क्षुधो ऽपहत्यै सुषितं नो अस्तु । उपग्र-
भिन्नमियमूर्जं प्रजाभ्यः स्तदं गृहेभ्यो रसमाभरामीति
स्तदम् ॥ यस्य रूपं विश्वदिमामविन्दद्गुहा प्रविष्टां सरि-
रस्य मध्ये । तस्यैदं विहतमाभरन्तो ऽच्छस्वद्वारमस्थां
विधेमेति वराहविहतम् । ७ ।

इति मथगार कण्डिका ।

याभिरदृष्टं हज्जगतः प्रतिष्ठामुर्वीमिमां विश्वजनस्य
भवीमि । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वा इति
शर्कराः ॥ अग्रे रेतश्चन्द्रं हिरण्यमद्भ्यः संभूतममृतं
प्रजासु । तत्संभरन्नुत्तरतो निधायतिप्रयच्छन्दुरिति
तरेयमिति हिरण्यम् । १ ।

सर्वत्राहरतीति संप्रत्यः ॥ आखुकरीयमारुत्करः । वस्त्रौकस्य मृद-
स्त्रीकवपा । सुदो जलाशयस्य मृदशोयस्य । तथा वाह यौधायनः
धो ऽगुपदासी सुदः स्यात्तत आहारयेत् सुदे ऽविद्यमाने सुनीरु-
पिरादाधारयेदिति । अथो हिरण्यमकला भवन्ति पञ्चपद्माग्नेः । केचित्तु
कल्पान्तरवृद्ध्या हिरण्यस्यासंभारत्वं मन्यन्ते । तदयुक्तं संभारानाहर-
तीति प्रकृत्य हिरण्यमयुक्ता तत ऊर्ध्वमिति पार्थिवा इति निगम-
नाम् तत्संभरन्निति मन्त्रनिष्ठाश्च । तस्मादसंभारपदे हिरण्यमपि
निवर्तते ॥

इति पार्थिवाः । २ ।

संभारा इति शेषः ॥

यदि पञ्चौदुम्बराणि सोदशकलानि पञ्चमो भवति
। ३ ।

उदुम्बरं तासम् । पञ्चसंभारपदे तासमयानि सोदशकलानि पञ्चमः
संभारो भवति । तेषां दूष्णीं संभरणम् ॥

अथो रूपं कृत्वा यदश्वत्ये ऽतिष्ठः संवत्सरं देवेभ्यो
निलाय । तन्ने न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः

सुवीरा इत्यश्वत्थम् ॥ ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितो ऽसि
वनस्पते शतवल्शो विरोह । त्वया वयमिषमूर्जं मदन्तो
रायस्योपेण समिषा मदेमेत्युदुम्बरम् ॥ गायत्रिया
ह्रियमाणस्य यत्ते पर्णमपतत्तृतीयस्यै दिवो ऽधि । सो
ऽयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातस्ततो हरामि सोमपीथ-
स्यावरुद्धौ ॥ देवानां ब्रह्मवाद्ं वदतां यदुपाशृणोः
सुश्रवा वै श्रुतो ऽसि । ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं
तत्संभरंस्तदवरुन्धीय साक्षादित्येताभ्यां पर्णम् ॥ यथा
ते सृष्टस्याग्नेर्हेतिमशमयत्प्रजापतिः । तानिमामप्रदा-
हाय शमीं शान्त्यै हराम्यहमिति शमीम् ॥ यत्ते सृष्टस्य
यतो विकृङ्कतं भा आर्क्षज्जातवेदः । तथा भासा संमित
उरुं नो लोकमनुप्रभाहीति विकृङ्कतम् ॥ यत्ते तान्तस्य
हृदयमाच्छिन्दज्जातवेदो मरुतो अद्भिस्तमयित्वा ।
एतत्ते तदशनेः संभरामि सात्मा अग्ने सहृदयो भवेहे-
त्यशनिहतस्य दृष्टस्य ॥ यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्य उर्वी-
मपश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम् । तत्पुष्करस्वायतनाद्धि जातं
पर्णं पृथिव्याः प्रथनं हरामीति पुष्करपर्णम् ॥ इति
वानस्पत्याः । ४ ।

पूर्ववदोजना । तचाश्वत्यादयः शब्दास्तदवयवपरा द्रष्टव्याः । अशनिह-
ताभावे शीतहतं वातहतं चेति बोधायनः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

यं त्वा समभरं जातवेदो यथा शरीरं भूतेषु न्यक्तम् ।
स संभृतः सीद शिवः प्रजाभ्य उरुं नो लोकमनुनेपि
विद्वानिति संभृत्य निदधाति । १ ।

संभृत्य एवमाहृत्य तान्संभारानेकम्यान्कृत्वा निदधातीत्यर्थः । अथवा
आहरणमेव संभरणम् । एवं सर्वानाहृत्य समुदितमनेन निदधाती-
त्यर्थः नारण्यारनेन निधामं संभारलिङ्गत्वात् । अथ आहूमाह धो-
धायनः ॥

अथ नष्टचाणि । २ ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

क्षत्तिकासु ब्राह्मण आदधीत मुखो ब्रह्मवर्चसी
भवति । ३ ।

मुखो ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्मवर्चसिनां प्रथम इत्यर्थः ॥

गृह्णास्तस्याग्निर्दाहुको भवति । ४ ।

दाहुकः दहनशील इति । इमं दोषमनुजानतो ऽयं कास इति
भावः ॥

रोहिण्यामाधाय सर्वान्रोहान्रोहति । ५ ।

सर्वानुच्छायान्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

मृगशीर्षे ब्रह्मवर्चसकामो यज्ञकामो वा । ६ ।

आरधीतेति शेषः ॥

यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्स्यान्पुनर्वस्वोः । ७ ।

भद्रो वसमान् पापीयान्दरिद्रः । पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते भद्रो भवतीति सिद्धात् ॥

पूर्वयोः फल्गुन्योर्यः कामयेत दानकामा मे प्रजा स्युरिति । ८ ।

मह्यं दातुमिच्छन्तु प्रजा इति कामः ॥

उत्तरयोर्यः कामयेत भग्यन्नादः स्यामिति । ९ ।

भगी धञ्जयौः । अन्नादो भोजनयक्तः ॥

एतदेवैके विपरीतम् । १० ।

एतदेव पूर्वोत्तरयोः फल्गुन्योर्यः कामद्वयं विपर्यस्तमेके समामनन्ति ॥

अथापरम् । पूर्वयोराराधाय पापीयान्भवत्युत्तरयोर्य-
सीयान् । ११ ।

गतः ॥

हस्ते यः कामयेत प्र मे दीयेतेति । १२ ।

मह्यं दीयेत जनैरिति कामः ॥

चित्रायां राजन्यो आढव्यवान्वा । १३ ।

राजन्यस्य चित्रा नित्या ॥

विशाखयोः प्रजाकामो ऽनुराधेष्टृद्विकामः श्रवणे
पुष्टिकाम उत्तरेषु मोष्ठपदेषु प्रतिष्ठाकामः । १४ ।

गताः ॥

सर्वाणि नित्यवदेके समामनन्ति । १५ ।

मवाणेतानि काम्यतथोक्तानि नित्यवत् नित्यं यथा तथा कामोप-
न्यरक्षितानीत्यर्थः । अथ पर्वणोराधानं विधासंस्तु च फल्गुनीपूर्णा-
मास्याधाने विरोधं दर्शयति ॥

फल्गुनीपूर्णमास आदधीतेत्युक्ताह यत्फल्गुनीपूर्णा-
मास आदध्यात्संवत्सरस्यैनमासन्दध्याह्वहे पुरैकाहे
वा । १६ ।

फल्गुनीपूर्णमास आदधीतेति माह्वणं प्रथममुक्ता पुनरेवाह यदि
यजमानः फल्गुनीपूर्णमास आदध्यात् एनमग्निं संवत्सरस्यामन् आस्ये
आदध्यात् । आस्येति वाहः सवर्णदौर्ध्रपसो द्रष्टव्यः । आस्ये चित्रं
च भक्षितमित्यास्येपेणाग्निनाशो सद्यते । अतः पर्वणः प्राक् ह्यह
एकाहे वा काले वा आधेय इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ अथवा यदि
फल्गुनीपूर्णमास आदध्यात् अध्वर्युरेनं यजमानं संवत्सरस्यास्ये आद-
ध्यादिति योजना परमौपदेशित्याम् । अतः प्राक् ह्यह एकाहे वाधेय
इत्येव ॥ इयं च फल्गुनीपूर्णमासनिन्दा अनुदितहोमनिन्दाषदुत्तर-
विधिस्तत्पर्या न तु फल्गुनीपूर्णमासपरिहारार्था विधानार्थप्रसङ्गात् ।
तेन दात्रपि विधी विकल्पेते । भारद्वाजस्तु या पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यां
पूर्णमासी स्यात् तस्यामादधीतेत्याह ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाधेयः । १७ ।

अग्निरिति शेषः ॥

वसन्तो ब्राह्मणस्य श्रीष्मो राजन्यस्य हेमन्तो वा
शरद्वैश्यस्य वर्षा रथकारस्य । १८ ।

आधानकाल इति शेषः । किमत्र रथकार इति द्विजातिभ्यो ऽव-
जातीयस्यान्तरप्रभवस्य ग्रहणं नेत्याह ॥

ये चयाणां वर्षानामेतत्कर्म कुर्युस्तेषामेव कालः । १९ ।

त्रिषु वर्षेष्वन्तर्भूता एव स्रष्टृत्तिकर्माणां ये रथं कुर्वन्ति तेषामय-
माधानकालः ॥

शिशिरः सार्ववर्षिकः । २० ।

वर्षवयसाधारण इत्यर्थः ॥ अत्र वसन्ताद्युत्तुकृत्तिः सौर्येण वा चान्द्र-
मसेन वा उभययापि ज्ञान्तेषु प्रवृत्तेः । त्रैविचन्द्रमाः षड्विंशति स
षट्त्वंकल्पयतीति श्रुतेस्तान्द्रमसीमेवाहुः । तदयुक्तं इतरथापि अव-
यात् यथा देव सूर्यं सोमं क्रैय्याम षट्त्वंकल्पयेति । कालतन्त्रे तु
प्रायेण सौरमेवानुसृत्य षट्त्तुकृत्तिः प्रवर्तते । तत्र यदा मीनमेवयो-
रादित्यो ऽवतिष्ठते स सौरस्तावदसन्तः यद्योक्तं सूर्यकालविद्वद्भिः उद-
गयमे मकरादाद्यतवः शिशिरादयश्च सूर्यवशादिति । तथा वैष्णव-
पुराणं उक्तं शरदसन्तयोर्मध्ये विपुवं तु प्रवर्तत इति ॥ चान्द्रमसस्तृ-
त्याष्ट्रैर्मासैर्भवति । जेपादिगते सूर्ये चोद्यो दर्शं आगच्छेत्तत्तदन्ता-
श्चैवादयश्चान्द्रमसा मासाः । तत्र वैष्णवाङ्गुनी वसन्तः । कुतः । मुखं
वा एतद्वृत्तानां यदसन्तः मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फल्गुनीपूर्णमास
इति श्रुतेः । यच्च मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमास इति चैव

मुख्यत्वादिधानं तन्मुख्यत्वान्नगन्तव्यमिमांशं द्रष्टव्यं अन्ययोभयमुख-
 त्वायोगात् । न च विपर्ययः शक्य आस्यात् तदा फाल्गुन्याः
 पूर्वभाविन्याः षष्ठ्यन्तर्गत्यसंभवात् । वाजसनेयके चाश्वमेधं प्रकृत्या-
 त्वायते तस्मादसन्त एवारभ्य यजेत सा या फाल्गुनीभ्यां पौर्णमासी
 भवतीति । तस्मात्फाल्गुन्यादिर्युक्तो वसन्तः चैवादिरित्यन्ये । यथाहः
 मासैर्द्विसंख्यैर्मासाद्यैः क्रमात्पट्टवः स्यताः शिगिराद्यास्तिभिस्तैस्तु
 विधादयनमुत्तरमिति । छान्दोग्यकन्ये च पञ्चमारदीयं प्रकृत्योक्तं
 शरदि कार्त्तिके मासि यजेतेति तस्माद्देशाख्ये ऽपि चाग्नौ वसन्त
 इति ॥ तथोक्तानामृतुपर्वनवचाराणां सति संभवे समुच्चयो न्याय्यः ।
 यथोक्तमान्दलायनेन एतेषां कस्मिंश्चित्पर्वणि ब्राह्मण आदधीतेति ।
 यथायाद्वत्सवाह अमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षस्य वा
 पुष्टे नक्षत्रे यत्र शीणि संनिपतितान्युत्तर्गत्वं पर्वं च तत्सप्तद्वं
 विप्रतिपेधे षष्ठ्युत्तर्गत्वं वलीय इति । वाजसनेयके तु श्रूयते
 यथापिहितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रपिसेत्स जिह्वाः पुरः स्यादेवं
 तद्यो नक्षत्र आधत्ते तस्माच्च नक्षत्र आदधीतेति । तथा च
 यो ऽमावास्यायामग्नी आधत्ते यथा विवृतायां द्वारि द्वारा
 पुरं प्रपद्येतेति प्रशंसापुरःसरमुक्तं तस्मादमावास्यायामेवाग्नीनाद-
 धीतेति । तथा यामौ वैशाखस्यामावास्या तस्यामादधीत वा
 रोहिण्या संपद्यत इति च । तदिदं बोधायनेन व्याख्यातं
 या सा वैशाख्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादमावास्या सा सप्त-
 त्वंस्वरस्य रोहिण्या संपद्यते तस्यामादधीतेति । तथा यदैवेनं
 अङ्कोपमसेत्तदादधीतेति श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे तदेतदार्तस्यातिवेलं

अद्वायुक्तस्येति । भारद्वाजस्याह अथातः अद्धानस्यादधानस्य नतु
पृच्छेन्न नचत्रमिति ॥

सोमेन यक्ष्यमाणो नतु सूक्ष्मेन नक्षत्रम् । २१ ।

य आधानानन्तरं सर्वकर्मभ्यः प्राक् सोमाय दीक्ष्यते यो वा
दर्शपूर्णमासार्भ्यः प्रत्यपन्विज्यादिना कियताचिदित्यनेनापि सोम एव
पर्यवस्यति ॥ सोमकालानुरोधेनाधानं कर्तुमृतुं नचत्रं च न सूक्ष्मेन
नाद्रियेत चन्द्रियो ऽपि वसन्त आदधीत यत्र कापि नक्षत्रे । पर्व तु
सूक्ष्मेदेव । तत्र ॥ सोमपूर्वत्वे ऽपि पक्षापवर्गमासापवर्गाभ्यामाधान-
सोमयोः पूर्वोपपत्तिः ॥ अतुनचत्रग्रहणं प्रदर्शनार्थमित्यन्ये । केचित्पुनः
सोमकालस्याप्यनेन बाधं मन्यन्ते । तदयुक्तं मन्यन्ते प्रकरणादाधान-
कालस्यैवानेन बाधावगमात् नचत्रग्रहणात् । नहि सोमस्य किञ्चिन्न-
चत्रमुपदिष्टं येन तन्निषिध्येत तस्मादयुक्तः सोमकालबाधः ॥

उदवसाय शालीन आदधीतानुदवसाय याया-
वरः । २२ ।

शालीनः शालायां गृहे नियतवासी । स उदवसाय गृहाद्देशान्तरं
गत्वा तत्रादधीत । यायावरः यानग्रीसः यात्रायात्रा यत्र कचन
वासीति यावत्स तदा यत्र वसति तत्रैवादधीत ॥

एकाहं वा प्रयायात् । २३ ।

अथवा यायावरो ऽथेकाहप्रयाणेनोदवसायादधीत ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

उद्धन्यमानमस्या अमेध्यमप पाप्मानं यजमानस्य
हन्तु । शिवा नः सन्तु प्रदिशथतस्रः शं नो माता
पृथिवी लोकसातेति प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धत्य शं
नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्रवन्तु
न इत्यङ्गिरवोऽस्य तस्मिन्नुदीचीनवंशं शरणं करोति । १ ।

उदीचीनान्वंशान्निधाय गार्हपत्यशरणं करोति ॥

तस्याग्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति । २ ।

तस्य शरणस्य पृष्ठवंशादधत्तमं देवमघेण गार्हपत्यस्य स्थानं भवति ॥

तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याहवनीयाय-
तनम् । एकादशसु राजन्यस्य । द्वादशसु वैश्यस्य । ३ ।

अष्टासु प्रक्रमेष्वनीतेष्वहवनीयस्थानम् । प्रक्रमो द्विपदस्तिपदो वा ।
पदं पञ्चदशाङ्गुलमिति यौधायनः द्वादशाङ्गुलमिति कात्यायनः ॥

चतुर्विंशत्यामपरिमिते यावता वा चक्षुषा मन्यते
तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते । ४ ।

चतुर्विंशतिप्रक्रमेष्वाधेयः । अपरिमिते वा देशे अपरिमितमुक्तात्परि-
माणदूर्ध्वविषय इति प्रागेवोक्तम् । यावता वा चक्षुषेत्यादि तत्कार्यः
नाष्टप्रक्रमादिना रज्ज्वा मिमीते किं तु यावता देशेन यथोक्तान्प्रक-
मांश्चक्षुषा परिच्छिन्नन्ति यद्यौ प्रक्रमा यच्चतुर्विंशतिरिति । तस्मा-
न्नातिदूरं तस्यावधेरन्यन्तरे संनिकर्ष्य आधेय इति ॥ तथा च

ब्राह्मणं चतुर्निमित्त आदर्धीत इत्यद्वादश विक्रमांश्च इति परिमितं
 चैवापरिमितं चावहन्त इति । अत्याषाढस्याह चतुर्षा प्रक्रमान्प्रमि-
 नीतेति विज्ञायत इति ॥ तदेतदिधिवयं सर्वेषां वर्णानामविशेषेण
 श्रूयते । द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादर्धीतेति ब्राह्मणोक्तपक्षो ऽपि
 हिरण्यकेशिना सर्वार्थत्वेन दर्शितः द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादर्धीते-
 त्यनवयवेन श्रूयत इति ॥

दक्षिणतःपुरस्ताद्विद्वतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि
 दक्षिणाग्नेरायतनम् । ५ ।

गार्हपत्यस्य दक्षिणतःपुरस्ताद्विद्वतीयदेशे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा-
 लदेशस्य द्वितीयो ऽंशो विगतो पश्चाद्देशात् तथोक्तः ॥ गार्हपत्यस्य
 नेदीयसीति परमतनिरासार्थं बोधायनेन मध्यदेशवचनात् यथा
 दक्षिणतो विपुलायत्वाहार्यपचनस्येति । समीपसप्तमी चेयं विद्वतीय-
 देशस्य पश्चात् सोक्तान्तरे देश इत्यर्थः । तथा च स्वयं दर्शयिष्यति
 गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमिथादिना ॥

अन्यदाहवनीयागारमन्यद्गार्हपत्यस्य । ६ ।

गार्हपत्यागारात्पृथगेवाहवनीयस्याप्यागारं कर्तव्यमित्यर्थः । तथोरे-
 वान्यतरत्र दक्षिणाग्न्यायतनम् ॥

अग्नेणाहवनीयं सभायां सभ्यः । ७ ।

सभा दूनशाला । तत्र सभ्यो ऽग्निराधेयः ततश्च तत्राष्टायतनं
 स्यादिति भावः ॥

तं पूर्वणावसथं आवसथ्यः । ८ ।

आवसथो ऽतिथीनां वासभूमिः । शेषं पूर्ववत्

केशश्मश्रु वपते नखानि निरुन्तते स्नाति । एवं पत्नी
केशवर्जम् । ९ ।

वपते व्रापयते । शेषः सुगमः ॥

क्षौमे वसानौ जायापती अग्निमादधीयाताम् । १० ।

छात्रा क्षौमे वसीयातां न च ते प्रागाधानाञ्जद्वातामित्यर्थः ।
भारद्वाजस्त्राश्च पुरस्ताद्ब्राह्मौदनिकात्परिदधीयातामित्येकं पुरस्ता-
त्संभारनिवपनादित्यपरमिति ॥

ते दक्षिणाकाले ऽध्वर्यवे दत्तः । ११ ।

गतः । अत्राह बौधायनः अद्याभ्यां प्रतोपायनीयं पाचयति तस्याग्निर्नै-
भवतः घर्पिर्मिश्रस्य पथोमिश्रयेति । तथा दिवाभ्राति रात्रौ वीपा-
समयमिति कात्यायनः ॥

अपराह्णे ऽधिरक्षस्त्वर्थे वीपासनादग्निमाहृत्यापरेण
गार्हपत्यायतनं ब्राह्मौदनिकमादधाति । १२ ।

अध्वर्युरिति शेषः । कास्तविशेषो पिण्डपितृयज्ञे ध्यास्यातौ । ब्रह्मौ-
दनार्थे ऽग्निर्ब्राह्मौदनिकः ॥

वीपासनं वा सर्वम् । १३ ।

संबोधने तद्वर्तिकर्मणां प्रकार उपरिष्टाद्वक्ष्यते ॥

निर्मथ्यं वा । १४ ।

गतः ॥

यदि सर्वमौपासनमाहरेदपूपं यवमयं ब्रीहिमयं
चौदुम्बरपर्णीभ्यां संगृह्यायतन उपास्येद्यवमयं पञ्चा-
ब्रीहिमयं पुरस्तात्तस्मिन्नादध्यात् । १५ ।

संबोधने दावपूपौ पृथक् पर्णाभ्यां संगृह्य ब्राह्मीदनिकायतने निष्ठा
तस्मादिमादध्यात् ॥

सर्वमप्यौपासनमाहरन्नापूपावुपास्येदित्यपरम् । १६ ।

गतः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

अपरेण ब्राह्मीदनिकं लोहिते चर्मण्यानडुहे प्राची-
नग्रीव उत्तरलोम्नि पाजके वा निशायां ब्रह्मौदनं
चतुःशरावं निर्वपति । १ ।

पाजको नाम वैद्वं महानधोपकरणम् । निष्ठा चतुर्धाकृताया रात्रे-
र्द्वितीयो भागः । ब्राह्मणेभ्य ओदनो ब्रह्मौदनः प्राणेभ्य ओदनो वा
ब्रह्मणे प्राणायति लिङ्गात् । चतुःशरावं निर्वपति चतुर्भिः शराभिः

परिमितान्ब्रीहोन्यवान्वा निर्वपति । ब्रह्मोदनशब्दः कर्मनाम । एते-
नान्यत्रापि ब्रह्मोदनचोदनासु नात्र धर्मातिदेशः सिद्धो भवति ।
भवति चात्र लिङ्गं तस्मिन्ब्रह्मोदनं पक्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत्
चतुःशरात्रं बौदनमिति ॥

देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्य ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टं निर्वपामीति
प्रथममपानायेति द्वितीयं व्यानायेति तृतीयं ब्रह्मणे
जुष्टमिति चतुर्थम् । २ ।

द्वितीयद्वितीयधोरपि ब्रह्मण इत्यनुपन्नः ॥

तूष्णीं वा सर्वाणि । ३ ।

गतः ॥

चतुर्पूदपात्रेषु पचति । ४ ।

पात्रपरिमितमुदकं उदपात्रम् ॥

न प्रक्षालयति न प्रस्तावयति । ५ ।

तण्डुलानसु चिप्रा हस्तेन न शोधयति न चापस्त्राः स्तावयन्ति किं
॥ अनिर्निष्णानेव पचतीत्यर्थः ॥

क्षीरे भवतीत्येके । ६ ।

गतः ॥

जीवतण्डुलमिव अपयतीति विज्ञायते । ७ ।

रूपरसवस्तिव्रतण्डुलमित्यर्थः ॥

दर्या ब्रह्मौदनादुद्धृत्य प्र वेधसे कवये मेध्याय वषो
वन्दारु वृषभाय वृष्णे । यतो भयमभयं तन्नो अस्त्वव
देवान्यजेहेद्यानिति जुहोत्यभि वा मन्त्रयते । ८ ।

ब्रह्मौदनमुद्धृत्य ततो दर्या गृह्णीत्वा जुहोति तमभिमन्त्रयते वा ॥

चतुर्धा ब्रह्मौदनं व्युद्धृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिञ्च
कर्पन्ननुच्छिन्दंश्चतुर्ध आर्षेयेभ्य अस्तिग्भ्य उपोहति । ९ ।

व्युद्धृत्य पृथक् पात्रेषु निक्षिप्य । कर्षन् भूमेरनुक्षिप्य पात्राणि गम-
यन् । अनुच्छिन्दन् यावदुत्तिष्ठो गृह्णन्ति तावदनुत्सृजन् । आर्षेयेभ्यः
अर्घिर्वेदः तं ये विदुस्त आर्षेयाः वेदतदर्थयोः श्रुतवन्त इत्यर्थः एव
वै ब्राह्मण अषिरार्षेयो यः इत्युक्तवानिति सिद्धात् । कात्यायनमन्त्रा-
द्ये सप्त भूयः पक्षपुष्टं वा घोर्नि श्रुतवन्तः पितृवन्तः पैतृमत्या
आर्षेयास्ते धृष्टकुलीना आर्त्विजौना भवन्तीति ॥ व्युद्धरणादि
घातमानं चतुर्ध उपोहतीति वचनात् । अत एव वचनाभोक्तातुरंभः
सत्यपुद्गातरि । तथा च तासु ब्रह्मौदनं पचतीत्यत्र तं चतुर्ध आर्षे-
येभ्यो महर्त्विग्भ्य उपोहतीति तत्प्राप्त्यर्थं यत्नं करिष्यतीति ॥

अपात्ताः प्रथमे पिण्डा भवन्त्यप्रतिहताः पारण्यः ।
अथ ब्रह्मौदनश्रेयं संलप्य तस्मिन्नाज्यश्रेयमानीय तस्मिं-
श्चिवियस्याश्वत्थस्य तिस्रः समिध आर्द्राः सपलाशाः
प्रादेशमाव्यः स्तिभिगवत्यो विवर्तयति । १० ।

इति पञ्चमी कण्डिका ।

चित्रियादश्वत्थात्संभृता वृहत्यः शरीरमभिसंस्कृता
स्य । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्तिखस्त्रिवृद्धिर्मि-
थुनाः प्रजात्या इति । १ ।

अत्रिभिः प्रथमे घामा गृहीता भवन्ति । अप्रतिहताश्च पाणयः
पात्रेषु ॥ एवं म्रियते अध्वर्युः शेषसंकर्षणादि प्रतिपद्यते । पिण्डं मयेन
प्रियते सामर्थ्यात् ॥ संकर्षणं निष्कषणम् । चित्रियो लक्ष्मणः घाम-
तीर्थादिव्यपदेशक इत्यर्थः । क्षिभिगवत्यः फलवत्यः । त्रिवर्तयति
निलोडयति ॥

अथादधाति घृतवतीभिराग्नेयीभिर्गायत्रीभिर्ब्राह्मण-
स्य विष्टुग्भी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य । २ ।

उत्तरसूत्रेणैव मिद्धे घृतवतीभिरित्याद्यनुक्रमणं वैचित्र्यार्थं ब्राह्मण-
मुत्तरणार्थं वा ॥

समिधाग्निं दुवस्यतेत्येषा ॥ उप त्वाग्ने हविष्मतोर्घ-
ताचीर्यन्तु हर्यत । जुपस्व समिधो मम ॥ तं त्वा समि-
द्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । वृहच्छोचा यविद्येति
ब्राह्मणस्य ॥ समिध्यमानः प्रधमो नु धर्मः समक्तुभिर-
ज्यते विश्ववारः । शोचिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः सुयज्ञो
अग्निर्यजथाय देवान् ॥ घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निर्घृतैः
समिद्धो घृतमस्यान्नम् । घृतमुपस्त्वा सरितो वहन्ति
घृतं पिवन्सुयजा यष्टि देवान् ॥ आयुर्दा अन्न इति

राजन्यस्य ॥ त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ देवा दृतं चक्रिरे
 हव्यवाहम् । उरुज्वयसं दृतयोनिमाहुतं त्वेयं चक्षुर्दधिरे
 चोदयन्वति ॥ त्वामग्ने अदिव आहुतं दृतेन सुम्नायवः
 सुयमिधा समीधिरे । स वादधान आपधीभिरुक्षित
 उरु ज्वयांसि पार्थिवा वितिष्ठसे ॥ दृतप्रतीकं व कृतस्य
 धूर्पदमग्निं मित्रं न समिधान ऊज्जते । इन्धानो अक्नो
 विदयेषु दीद्यच्छुक्कवर्णामुदु नो यंसते धियमिति
 वैश्यस्य । ३ ।

गतः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

समित्सु तिलो वत्सतरीर्ददाति । १ ।

अध्वर्यवे इति श्रेयः । तथा च वक्ष्यत्युपोत्तरसु च वत्सतरीरतिक्रा-
 न्तवत्सभावा स्तनपानीपरता इति यावत् । नात्र प्रतिघट्टमन्त्राः
 अथश्रवाद्गदक्षिणात्वाच्च ॥

प्राश्नन्ति ब्राह्मणा आदनम् । २ ।

ब्राह्मणा कृत्विजः ॥

प्राशितवद्भ्यः समानं वरं ददाति । ३ ।

वरशब्दो व्याख्यास्यते । समानमिति वचनादन्ये वरा अध्वर्योरेव
 भवन्ति ॥

यस्मिन्नद्वये ऽग्निमाधास्यन्स्यात्तस्मिन्संवत्सरे पुरस्ता-
देताः समिध आदध्याद्वादशाहे द्वाहे त्वद् एकाहे
वा । ४ ।

यस्मिन्नद्वयाधास्यते ततः पुरस्तात्संवत्सरे यत्समानस्यानमहः तस्मि-
न्द्वादशाहादौ वारणाहरणादि कृत्वा समिध आदध्यात् ॥

आधेयास्त्वेवाग्निमादधानेन । ५ ।

प्रमादाद्विस्तृता अथाधेया एव प्राक् समारोपणात् न त्वपेक्षणीयाः ।
कस्मात् । अनादितस्तु स्याग्निरित्याहुः यः समिधो ऽनाधायाग्निमाधत्त
इति श्रुतेरिति भावः ॥

अथ व्रतं चरति न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति
नास्याग्निं गृहाहरन्ति नान्यत आहरन्ति । ६ ।

गताः ॥

ब्राह्मौदनिकेन संवत्सरमासीत् । ७ ।

संवत्सरप्रपणं द्वादशाहादीनामप्युपलक्षणं इतरथा तदधिधैर्य्यात् ॥

औपासनश्वेदाहित एतस्मिन्नस्याग्निकर्माणि क्रियन्ते
। ८ ।

औपासनश्वेदाहितः न औपासनादेकदेशः तदैतस्मिन्नेवाग्नौ नित्यनै-
मित्तिकानि कर्माणि क्रियन्ते । ऊर्ध्वं तन्वाधेयादित्यानि लुप्यन्ते ।
एषामर्याः औतरेवाप्यन्ते यथा नित्यहोमादीनाम् । नैमित्तिकान्य-

एकादीनि च लौकिके ऽग्नौ कियन्ते । एकदेशाधाने पुनरौपामन
 एवैतानि कियन्ते । प्रियते च सः तित्यो धार्य इति वचनात् ।
 होमसोदानां न लुप्यते प्रमयत्र जुहुयादौपामनमग्निहोत्रं चेति
 भारद्वाजवचनात् । यौधायनेनापि सर्वं वा ब्राह्मौदनिकमौपामनं
 कुर्वन्ति सो ऽत्रैव हि ह्यत इति सर्वाधानपक्षे ऽग्निहोत्रेणैवाह
 होमावाप्तिमभिदधानेन यजान्तरे दृश्यगुभयत्र होतव्यमित्युक्तं भव-
 तीति ॥

न प्रयायात् । ९ ।

यजमान इति शेषः । तथा यजमानाधिकारे न प्रयातीति सत्या-
 पाठः ॥

नानुगच्छेत् । १० ।

ब्राह्मौदनिक इति शेषः । तथा नैवो ऽग्निरनुगच्छेदिति भारद्वाजः ॥

यदि प्रयायादनु वा गच्छेद्ब्राह्मौदनं पक्वतयैवावृता
 समिध आदध्यात् । ११ ।

अनुगमन्य च ययायोभ्युत्पत्तिरौपामनसर्वाधाने । आवृत्तं प्रकारः ॥

यद्येनं संवत्सरे ऽग्न्याधेयं नोपनमेद्ब्राह्मौदनं पक्वा
 समिध आधाय यदै नमुपनमेदथादधीत । १२ ।

संवत्सरग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । तत्रतत्र काले ऽग्न्याधेयाग्नौ
 प्रायश्चित्तमेतत् । यदा शक्नुयात्तदादधीत । तत्र तु नववादेरग्न-
 नादर इति केचित् । पूर्वसूत्रे चात्र ब्राह्मौदनात्पृथक् समिधां ग्रहणात्

ब्रह्मौदनाङ्गत्वमासामेव बाधितं भवति आधेयास्वेवाग्निमादधानेनेति
वचनासाधानाङ्गत्वम् । तस्माद्ब्रह्मौदनान्तरेषु समिधो न भवन्ति ॥

तस्य याथाकामी भरणकल्पानाम् । १३ ।

तस्यानुपनताग्न्याधेयस्य यावदुपनामं ब्राह्मौदनिकोक्तभरणकल्पानां
याथाकामी । तद्भरणकालोक्तानि व्रतानि भवन्ति न वेत्यर्थः ॥

द्वादशाहं चरेदेकाहं वा । १४ ।

यदोपनतमग्न्याधेयं तदा पुनरपि द्वादशाहमेकाहं वा व्रतानि चरित्वा-
दधीत ॥

अथ आधास्यमानः पुनर्ब्रह्मौदनं पचति । १५ ।

अधिकारादयमप्यनुपनताग्न्याधेयस्य विधिः । अन्येषु मतम् । अथ
आधास्यमान इत्यविशेषवचनात् सर्वस्यायं नित्यः पुनर्ब्रह्मौदनः तेन
यो ऽप्येकाहव्रतकल्पेन अथ आधाता तस्याप्यावर्तनीय इति । तदुक्तं
बीधायनेन द्विर्ब्रह्मौदनमु द्वैके भुवत इति ॥

यो ऽस्याग्निमाधास्यन्स्यात्स एतां रात्रिं व्रतं चरति
न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति । १६ ।

अथ आधास्यन्नित्यध्वर्योरेव ग्रहणं सर्वर्न्विजानुपलक्षणं वा । तथा च
भारद्वाजः अध्वर्युरेव व्रतं चरेदित्येकं सर्वर्न्विज इत्यपरमिति ॥

प्रजा अग्ने संवासयाशाश्च पशुभिः सह । राध्राण्यस्मा

आधेहि यान्यासन्सवितुः सव इत्युत्तरेण ।
कल्माषमजं वध्नाति । १७ ।

कल्माषः कृष्णविन्दुः ॥

इति सप्तमौ कण्डिका ।

अथ यजमानो व्रतमुपैति वाचं च यच्छत्यन्वतास्त-
त्यमुपैमि मानुषादैव्यमुपैमि दैवीं वाचं यच्छामीति । १ ।

सत्यवचनसंकल्पेनाच व्रतोपायनमभिप्रेतं मन्त्रलिङ्गात् ब्राह्मोदनिक-
कालव्रतानां अर्वाग्बोयेतत्वाच्च ॥

वीणातूणवेनैनमेतां राचिं जागरयन्ति । २ ।

तूणवो वंशः ॥

अपि वा न जागर्ति न वाचं यच्छति । ३ ।

अस्मिन्पक्षे वाग्यमनमन्त्रस्य लोपो दैवीं वाचं यच्छामीति ॥

शल्कैरेतां राचिमेतमग्निमिन्धान आस्ते शल्कैरग्नि-
मिन्धान उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्ऋद्धा-
ति मृत्युं तराम्यहमित्येतया । ४ ।

शक्नौ शकलैः । जागरणपक्षे मन्त्रावृत्तिः विपर्यये तु मरुदेव महान्नि
काष्ठान्याधाय खपिति ॥

तस्मिन्नुपव्युपमरणी निष्ठपति जातवेदो भुवनस्य रेत

इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते । अभिमन्त्रत्वाद्धि हव्य-
बाहं शमीगर्भाज्जनयन्थो मयोभूः ॥ अयं ते योनिर्ह-
त्विय इत्येताभ्याम् । ५ ।

उपव्युषं उपःसमीपे । निष्टपमानन्तरमग्निमुदापयेत् भस्मापोक्षेत्युक्त-
एववचनात् अगुगमयत्येतमग्निमिति कल्पान्तरेषु व्यक्तवचनाच्च ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः
पावक ईश द्रव्यरणी अभिमन्त्र्य मही विशपत्नी सद्ने
कृतस्यार्वाची एतं धरुणे रयीणाम् । अन्तर्वत्नी जन्यं
जातयेदसमध्वराणां जनयथः पुरोगामित्वरणी आहि-
यमाणे यजमानः प्रतीक्षते । ६ ।

प्रथमं निष्टप्ते अभिमन्त्र्य तत आह्नियमाणे प्रतीक्षते ॥

दोह्या च ते दुग्धमृक्षोर्वरी ते ते भागयेयं प्रयच्छा-
मीति यजमानाय प्रयच्छति । ७ ।

गतः ॥

आरोहतं दशतं शक्ररोर्ममर्तेनाग्न आयुषा वर्चसा
सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तरां समां दर्शमहं पूर्ण-
भासं यज्ञं यथा यज्ञा इति प्रतिगृह्यत्वियवती स्यो
अग्निरेतसौ गर्भं दधाथां ते वामहं ददे । तत्सत्यं यद्दीरं
विष्टयो वीरं जनयिष्यथः ॥ ते मत्प्रातः प्रजनिष्येये ते

मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः । प्रजया च ३. १. १.
 सुवर्गे लोक इति प्रतिगृह्याभिमन्त्रयते यजमानः । ८
 पुनः प्रतिगृह्येति वचनमानन्तर्यार्थं मा भृदवशक्त्यै
 धवाय इति ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं शे नो अग्निः पितर इत्युभौ
 जयतः । अपेत वीतेति गार्हपत्यायतनमुद्धृत्य शं नो
 देवीरभिष्टय इत्यङ्गिरवोष्टति । १ ।

गतौ ॥

एवं दक्षिणाग्नेराहवनीयस्य सभ्यावसथ्ययोश्च । २ ।

एषानापतनान्यथेवमेवैकैकमुद्धृत्यापोचति ॥

एवमनुपूर्वाण्येवैष्टत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते । ३ ।

गतः ॥

सिक्तानामर्धं द्वैधं विभज्यार्धं गार्हपत्यायतने निव-
 पत्यर्धं दक्षिणाग्नेः । अर्धं त्रैधं विभज्य पूर्वेषु । ४ ।

पूर्वेषु आयतनेष्विति शेषः । यदा न सभ्यावसथ्यो तदार्धं सर्वमाहव-
 नीय एव ॥

एतेनैव कल्पेन सर्वान्पार्थिवान्निवपति । ५ ।

कन्यो विभागप्रकारः ॥

अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति । संज्ञानमित्यु-
पान् । ६ ।

गतः ॥

तान्निवपन्त्यददयन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा
ध्यायति । ७ ।

यदद इति चन्द्रसङ्ग्राह्यानप्रकारो ब्राह्मणानुमारादर्शितो न मन्त्र इति
द्रष्टव्यम् ॥

उदेक्ष्यमे अधि मातुः पृथिव्या विश आविश मक्षतः
सधस्यात् । आखुं त्वा ये दधिरे देवयन्तो हव्यवाहं
भुवनस्य गोपामित्याखुकरीयम् ॥ यत्पृथिव्या अनामृतं
संबभूव त्वे सचा । तदग्निरग्नये ऽददात्तस्मिन्नाधोयताम-
यमिति गार्हपत्यायतने वल्मीकवपां निवपति । ८ ।

गतौ ॥

यदन्तरिक्षस्येति दक्षिणाग्नेः । यद्विव द्रति पूर्वेषु । ९ ।
अनामृतमित्यादेरुभयवानुपज्ञः । इमौ ॥ मन्त्रौ तदायुरग्नये
ऽददात्तदादित्यो ऽग्नये ऽददादिति विज्ञतरूपौ पठितवान्बोधायनः ॥

उत्समुद्रान्मधुमां ऊर्मिरागात्साखाज्याय प्रतरां
दधानः । अमो च ये मघवानो वयं चेपमूर्जं मधमत्सं-

भरेमेति सूदम् । इयत्यग्र आसीरिति वराहविद्वत्म्
। १० ।

गतौ ॥

अदे। देवो द्रथमाना पृथग्यद्देवेन्दुता व्यसर्षे
महित्वा । अइं द्याः शर्कराभिस्त्रिविष्टप्यजयो लोका-
न्प्रदिशस्यतस्त इति शर्कराः । द्वेष्ट्यं च मनसा ध्यायति
। ११ ।

निवपन्देष्ट्यं मनसा ध्यायति । पञ्चसंभारपठे तावन्नकलानां तृष्णीं
निवपनम् ॥

इति नवमौ कण्डिका ।

चतुर्त्तृणामि पुरीषं पृथिव्यामृते ऽध्यग्निमादधे सत्ये
ऽध्यग्निमादध इत्यायतनेषु संभाराननुब्यूहति । १ ।

अनुब्यूहति प्रथयति ॥

सं या वः प्रियास्तनुव इत्येपा ॥ सं वः सृजामि
हृदयानि संसृष्टं मनो अस्तु वः । संसृष्टः प्राणो अस्तु
व इति चानस्पत्यान्संसृष्ट्य सिकतावन्निवपतीतः प्रथम
जज्ञे अभिरित्येतया । २ ।

सिकतावदर्थं परयोर्दधा चेधा चार्धं पूर्वेष्वित्यर्थः ॥

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्षे दिवि
याः पृथिव्याम् । ताभिः संभूय सगणः सजोपा हिरण्य-
योनिर्वह हव्यमग्न इति गार्हपत्यायतने सौवर्णं हिरण्य-
शकलमुत्तरतः संभारेपूपास्थिति । ३ ।

हिरण्यस्य पार्थिवसंभारत्वे ऽपि वचनादुत्कर्षः । तत्संभाराणामुपर्युक्त-
रभागे न्यस्यति ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरित्वचं वैश्वानरमप्सुपदं सुव-
र्विदम् । विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास्त
ब्रह्म सुश्रियं दधुरित्युपास्तमभिमन्त्रयते । द्वेष्ट्याय रजतं
प्रयच्छति । ४ ।

गती ॥

यदि द्वेष्ट्यं नाधिगच्छेद्यां दिशं द्वेष्ट्यः स्यात्तेन निर-
स्येत् । ५ ।

षो दिशं प्रति द्वेष्ट्यः स्थितः स्यात्तेन दिग्भागेन गिरस्येत् । रजतं
उपलाय वाजाताय वातिप्रयच्छतीति बोधायनः ॥

एवं सर्वेपूपास्य करोति । ६ ।

आयतनान्तरेष्वप्येवं हिरण्यमुपास्य श्रेयमपि तत्रतत्र करोतीत्यर्थः ॥

ब्राह्मौदनिकाद्ब्रह्मापोऽह्य तस्मिञ्छमीगर्भादग्निं मन्य-
ति । ७ ।

भ्रातृदैनिकादिति पथ्यर्थं पञ्चमी । तथा ब्राह्मौदनिकस्येव भार-
दाजः । तस्य भक्ष्यापनीय तन्निन्देने मन्यति ॥

उद्यत्सु रश्मिषु दशहोचारणी समवदधाति । ८ ।

उद्यत्पूर्वभाविनो ये रश्मयस्तेषूद्यत्सु प्राच्यां दिशि जातप्रकाशाया-
मित्यर्थः अन्यथाधोदिते सूर्य आहवनीयमित्यनेन निरोधात् नक्ष-
त्रार्हपत्यमादधातीति श्रुतेः । समवदधाति अधरम्यामुत्तरां स्थाप-
यति । तत्र प्रतीचीनप्रजननामरणिं निधायेति बौधायनः ॥

सहस्रे ऽग्निना जायस्व सह रय्या सह पुष्ट्या सह
प्रजया सह यशुभिः सह ब्रह्मवर्चसेनेत्युपतिष्ठत्यश्वे
ऽग्निं मन्यति । ९ ।

उपतिष्ठति षष्ठीपत्ये ॥

श्वेतो ऽश्वो ऽविक्लिन्नाश्वो भवति रोहितो वासित-
जानुरपि वा य एव कथित्साण्डः । १० ।

अविक्लिन्नाच्चः अस्त्रिष्वनेचः ॥

मथ्यमाने शक्तेः सांलतेः साम गायति । धूमे जाते
गायिनः कौशिकस्य । अरण्योर्निहितो जातवेदा इति
च । ११ ।

शक्तिना वृष्टं धाम शक्तेः धाम ॥

उपावरोह जातवेद इति निर्वर्त्यमानमभिमन्त्र-
यते । १२ ।

नेर्तुत्तमात्रमित्यर्थः ॥

इति दशमी कण्डिका ॥

अत्र चतुर्होतृन्यजमानं वाचयति । १ ।

षितिः सुगित्यादि पञ्चानुवाकाश्चतुर्होतारः ॥

अजन्मभिः पूर्वः पूर्वेभ्यः पवमानः शुचिः पावक
ईद्य इति जातमभिमन्त्रयते । २ ।

गतः ॥

जाते यजमानो वरं ददाति । ३ ।

पूर्ववदध्वर्यव एव । वरस्य रूपमाह ॥

गौर्वै वरो ऽतिवरो ऽन्यो धेनुर्वरो ऽतिवरो ऽन्यो
ऽनञ्जान्वरो ऽतिवरो ऽन्यः पशौही वरो ऽतिवरो
ऽन्यः । ४ ।

वरो वरयितव्यः स च गौः । कुतः । तस्या एव जात्यन्तरेभ्यो षड्र-
फलत्वेन वरयितव्यत्वात् । अन्यस्त्वजाद्यादिजातिरतिवरः वरजातीय-
मतीत्य वर्तते न वर इत्यर्थः । गोभृत्यर्थं चैतत् यथा पशवो वा
अन्ये गोअश्वेभ्य इति । ततश्च वरचोदनासु गौरेव देयेत्यर्थः । गोष्वपि

संभवे धेनुर्देया सद्यःफलत्वात् । अनद्धान्देयः उदहनकर्षणादिभिः
प्रष्टष्टफलत्वात् । षष्ठौही गर्भिणी दैर्घ्याच्च प्रकर्षः । अतिवरो ऽन
इति पुनःपुनरनुक्रमणं च तत्तत्प्रशंसार्थमेव ॥

जातं यजमानो ऽभिप्राणिति प्रजापतेस्त्वा प्राणेना-
भिप्राणिमि पूष्णः पोषेण मद्वां दीर्घायुत्वाय शतशर-
दाय शतं शरद्वा आयुषे वर्चसे जीवात्वे पुण्यायेति । ५ ।
अभिप्राणिति अग्रेरुपच्युच्छ्रमिति ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासो ऽस्त्रेमाणं तरणिं वीडुजम्भम् ।
दश स्वसारो अयुवः समीचीः पुमांसं जातमभिसंरभ-
न्तामिति जातमञ्जलिनाभिगृह्य सप्ताडसि विराडसि
सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामन्नादं त्वान्नपृत्यायेत्युप-
समिध्यायैनं प्राञ्चमुडृत्यासीनः सर्वेषां मन्त्राणामन्तेन
रयंतरे गीयमाने यज्ञायज्ञीये च यद्यर्थाधानेन प्रथमया
व्याहृत्या द्वाभ्यां वा प्रथमाभ्यां च सर्पराक्षोभ्यां प्रथमेन
च धर्मशिरसा । ६ ।

संभारेषु निदधातीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अभिपदणमाध्वर्यवम् ।
अभिगृह्य न्यद्यमञ्जलिमग्रेरुपरि कृत्वा । उडृत्योर्ध्वाञ्जलिना गृहीत्वा ।
आसीनः सम्यगासीनः दक्षिणाग्रावूर्ध्वङ्गुरासीन इति विशेषणात् ।
यदा दक्षिणाग्राविवोर्ध्वङ्गुवादिनियमो नास्तीत्यर्थः । अथ समाख्या-
भिरुपदिष्टानि यथार्थाधानादीनि स्वरूपेण दर्शयति ॥

भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति भार्ग-
वस्यादध्यात् । अङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाद-
धामीति यो ब्राह्मण आङ्गिरसः स्यात् । आदित्यानां
त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीत्यन्यासां ब्राह्मणीनां
प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनादधामीति
राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते व्रतेनादधामीति
राजन्यस्य । मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतपते व्रतेनादधामीति
वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति
रथकारस्येति यथर्थाधानानि । ७ ।

राजा अभिषिक्तः । राजन्यः क्षत्रियः । रथकारो व्याख्यातः ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

भूर्भुवः सुवरिति व्याहृत्यः । भूमिर्भूमेति सर्पराज्ञियः ।
घर्मः शिरस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् । हृदिस्तो-
काय तनयाय यच्छ ॥ वातः प्राणस्तदयमग्निः संप्रियः
पशुभिर्भुवत् । स्वदिर्न तोकाय तनयाय पितुं पच ॥
अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् ।
यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः शुक्रं ज्योतिरजसं तेन
मे दीदिहि तेन त्वादधे ऽग्निनाग्ने ब्रह्मणेति घर्मशि-
रांसि । १ ।

चतस्रः मार्पराश्व इति सत्यापाठः । औणि घर्मशिरांसि । स्तौषं
घर्मशिरो ब्रह्मणेत्यन्तं भवति ॥

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष
पार्थिवीर्याः । ताभिः संभूय सगणः सजाया हिरण्ययो
निर्वह हव्यमग्ने ॥ प्राणं त्वानृत . . . १५५ .
घाय गोप्तारं गुप्तैः । दिवस्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिम्ना-
न्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां तेजसा सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने
गृहपते ऽहे बुध्य परिपद्य दिवः पृथिव्याः पर्यन्त-
रिक्षाक्षोकं विन्द यजमानाय । पृथिव्यात्त्वा मूर्धन्सा-
दयामि यज्ञिये लोके । यो नो अग्ने निष्ठो यो ऽनिष्ठो
ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभिनिदधामीति संभारेषु नि-
दधाति । २ ।

सःम् ॥

सुगार्हपत्यो विदहन्वरातीरुपसः श्रेयसीःश्रेयसीर्द-
धत् । अग्ने सपत्न्या अपवाधमानो रायस्पोपमिपमूर्जम-
स्मासु धेहीत्याधीयमानमभिमन्वयते यजमानो घर्म-
शिरांसि चैनमध्वर्युर्वाचयति । ३

गतः ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

अर्धोदिते सूर्य आहवनीयमादधाति । १ ।

अर्धोदिते ऽग्नेः प्रतिष्ठापनं यथा स्यात्तथा प्रारम्भः कार्यः ॥

उदिते ब्रह्मवर्चसकामस्य । २ ।

नन गार्हपत्यस्याप्युदिताधानमाह सत्यापाढः भर्गानुदिते ब्रह्मवर्चस-
कामस्येति ॥

गार्हपत्ये प्रणयनीयमाश्वत्यमिधमादीपयति सिक्-
ताद्योपयमनीरूपकल्पयते । ३ ।

प्रणयनीयं प्रणयनार्थमिन्धनम् । उपकल्पयते पात्रेण गृह्णाति ॥

तमुद्यच्छत्योजसे बलाय त्वाद्यच्छे दृपणे शुष्मायायुषे
वर्चसे । सपत्नतूरसि दृचतूः ॥ यस्ते देवेषु महिमा
सुवर्गो यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः । पुष्टिर्या ते मनुष्येषु
पप्रथे तथा नो अग्ने जुपमाण एहि ॥ दिवः पृथिव्याः
पर्यन्तरिक्षाद्वातात्पशुभ्यो अर्धोपधीभ्यः । यच्चयच्च जात-
वेदः संबभूय ततो नो अग्ने जुपमाण एहि ॥ उदु त्वा
विश्वे देवा इत्येताभिश्चतसृभिः । ४ ।

तमादीप्तमिधमुद्धरति ॥

उपरीवाग्निमुद्यच्छति । ५ ।

इषेष्टर्थे । अग्निमुद्धरन्किंचिदुद्धृष्टातीत्यर्थः । उपरीवाग्निमुद्धृष्टीया-
दुद्धरन्निति हि आह्वयम् ॥

उद्यतमुपयतं धारयति । ६ ।

उपयतं दिकताभिरुपगृहीतम् ॥

अथाश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमग्निं पूर्वं ।

या वाजिन्नग्रेः पशुषु पवमाना प्रिया तनूस्ता ।

या वाजिन्नग्रेरसु पावका प्रिया तनूस्तामावह

वाजिन्नग्रेः सूर्ये शुचिः प्रिया तनूस्तामावहेति । धार

यत्येवाम्निम् । ७ ।

अश्वस्य दक्षिणे कर्णे वदन्यजमानं वाचयति । धारयत्येव किञ्चिच्छा-
नं निदधाति ॥

अथाग्नीध्रो लौकिकमग्निमाहृत्य मथित्वा वोर्ध्वं जु-
रासीने दक्षिणमग्निमादधाति यज्ञायज्ञीये गोयम-
यथर्थाधानेन द्वितीयया व्याहृत्या तिसृभिः सर्पराज्ञी-
भिर्द्वितीयेन च घर्मशिरसा ॥ यास्ते शिवास्तनुवो जात-
वेदो या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । ताभिः संभूय-
सगणः सजोपा हिरण्ययेनिर्वह हव्यमग्ने ॥ व्यान-
त्वामृत आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय गोप्तरं गुप्त्यै । दिव-
स्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिम्नान्तरिक्षस्य पोषेण पशूना-
न्तेजसा सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने इन्द्रपा मयोभुव सुशेव-
दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाल्लोकं विन्द यजमानाय
पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञीये लोके । यो ने-

अग्ने निध्वो यो ऽनिध्वो ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभि-
निदधामीति संभारेषु निदधाति । ८ ।

गतौ ॥

इति त्रयोदशौ कण्डिका ।

यो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रो वासुर इव बहुपुष्टः
स्यात्तस्य गृहादाहत्यादध्यात्पुष्टिकामस्य । १ ।

बहुपुष्टः स्त्रीतश्रीः असुरनिर्दर्शनं च पोषातिशयदर्शनार्थम् । स हि
शृङ्गो बलिष्ठश्च यन् पुंसःपुंसो धनमादाय स्त्रीततरो भवति ॥

गृहे त्वस्य ततो नाश्रीयात् । २ ।

अस्य बहुपुष्टश्च गृहे ततः परं नाश्रीयाद्यजमानः ॥

अम्बरीषादन्नकामस्य दृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चस-
कामस्य । ३ ।

अम्बरीषं भ्रातृम् । अत्र बोधायनः अपि वा गार्हपत्यादेवान्पादार्थपच-
नमादधातीति । लिङ्गं चात्र प्रदर्शितं तस्य चेधा महिमानं व्योहदि-
ति । विट्कुलाद्विज्वतो वैक्योनय इत्येक इत्याश्वलायनः ॥

वामदेव्यमभिगायत आहवनीय उद्भ्रियमाणे । ४ ।

गतः ॥

प्राचीमनु प्रदिशमित्येषा ॥ विक्रमस्व महं अति
वेदिपन्नानुपेभ्यः । त्रिषु लोकेषु जायहि प्रजया च धनेन
च ॥ इमा उ मामुपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरिह
संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी मध्ये वसोर्दी-
दिहि जातवेद इति प्राञ्चो ऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति
। ५ ।

अथयजमानापेक्षया बडवचनम् । तेन गमनमन्त्रा यजमानस्यापि
भवन्ति ॥

दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा वर्तयति यावच्चक्रं
त्रिः परिवर्तते । ६ ।

दक्षिणतो विहारश्च गमयति चक्रं तदावत्तिः परिवर्तते ॥

षट्क्षत्रो द्वेष्टस्य । ७ ।

षट्क्षत्रो यावत्परिवर्तत इत्यनुषङ्गः ॥

जानुदघ्ने धारयमाणस्तृतीयमध्वनौ ऽग्निं हरति
नाभिदघ्ने तृतीयमास्यदघ्ने तृतीयम् । न कर्णदघ्नमत्यु-
द्गच्छति । ८ ।

गताः ॥

यद्युद्गच्छ निरुह्णीयान्मुखेन संमायादध्यात् । ९ ।

यदि जान्वादिप्रमाणान्नाम्नादिप्रमाणे ऽग्निसुद्गच्छ ततः प्रमाणात्पु-

नर्नैर्द्विर्लक्ष्यात् तदेनं सुखेन संमाय सुखतुल्यं धारयित्वादध्यात् ।
तदेवाच प्रायश्चित्तमिति भावः ॥

नाग्निमादित्यं च व्यवेयात् । १० ।

आग्न्यागारं नानामयमन्तरागमनप्रतिषेधः ॥

दक्षिणतः परिष्टह्य हरति । ११ ।

आग्नौ दक्षिणतः प्रसारिताभ्यां हस्ताभ्यां धारयन् हरति ॥

अर्धाध्वे यजमानो वरं ददाति । १२ ।

गतः ॥

अर्धाध्वे द्विरण्यं निधाय नाक्तो ऽसिं ब्रध्नः प्रतिष्ठा
संक्रमण इत्यतिक्रामति । १३ ।

अध्वर्युरिति शेषः ॥

प्राञ्चमश्वमभ्यस्यादिश्वो इति दक्षिणेन पदोत्तरतः
संभारानाक्रमयति यथाहितस्याग्नेरङ्गाराः पदमभ्यवव-
र्तेरन्निति । १४ ।

उत्तरतः उत्तरेण पार्श्वेन पार्श्वत आक्रमयेदिति श्रुतेः । इतिः
प्रकारार्थः । तथा नाम संभारानाक्रमयति यथा तेखाहितस्याग्नेरङ्गारा-
रामृतपदमभ्यववर्तेरन् । तनैव स्वयमेव पतियन्त्रित्यर्थः ॥

प्रदक्षिणभावर्तयित्वा यदकन्द इति पुनरेवाक्रमय-
ति । १५ ।

अरण्येऽनुवाक्याश्च घोरान्त्वो ऽव प्रयोक्तव्या भवन्तीत्यर्थः । ताव
यास्ते अग्ने धिक् चेत्यनुवाकौ ॥

यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः संविदाने रोदसी
संबभूवतुः । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः शंभूः प्रजा-
भ्यस्तनुवे स्योन इत्यभिमन्थ्य पुरस्तात्प्रत्यङ् तिष्ठन्नाह-
वनीयमादधाति । ५ ।

तिष्ठन्नेवादधाति । प्रकृतिवृत्तिरिति तु भारद्वाजः ॥

बृहति गीयमाने श्यैतवारवन्तीययोर्यज्ञायज्ञीये च
यथर्थाधानेन सर्वाभिर्व्याहृतीभिः सर्वाभिः सर्पराज्ञी-
भिस्तृतीयेन च घर्मशिरसा यास्ते शिवास्तनुवो जात-
वेदो या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । ताभिः संभूय
सगणः सजोपा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने ॥ अपानं
त्वामृत आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय गोप्तारं गुह्यै । दिव-
त्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिम्नान्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां
तेजसा सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने सखाऽजैकपादाहवनीय
दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षालोकं विन्द यजमानाय ।
पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञिये लोके । यो नो
अग्ने निध्वो यो ऽनिध्वो ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभि-
निदधामीति संभारेषु निदधाति । ६ ।

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे । अहं त्वदस्मि
मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव येनिरस्मि । ममैव
सन्वद्ध हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोकहज्जातवेद इत्याधी-
यमानमभिमन्त्रयते यजमानः । १ ।

गतौ ॥

व्याहृतीः सर्पराज्ञीर्धर्मशिरांसीति सर्वेष्वाधानेषु
यजमानो ऽनुवर्तयते येनयेनादधाति । २ ।

एतस्मिंश्चये येनयेन मन्त्रेणाध्युराग्नीध्रो वाग्निमादधाति तंतं मन्त्रं
तेनतेन सह पठति यजमानः ॥

नादितमनभिहुतमग्निमुपस्पृशति । आज्येनौपधी-
भिश्च शमयितव्यः । ३ ।

नौक्ष्ण्यं इवायमेतर्हमग्निर्नाश्रमितः स्पृष्टव्यः । अतः शमयितव्यो ऽमावा-
ज्यौपधीभिः । ततश्च

या ते अग्ने पशुषु पवमाना प्रिया तनूर्या पृथिव्यां
याग्नौ या रथन्तरे या गायत्रे छन्दसि तां त एतेनाव-
यजे स्वाहा । या ते अग्ने ऽप्सु पावका प्रिया तनूर्यान्त-
रिक्षे या वायौ या वामदेव्ये या चैष्टुभे छन्दसि तां त
एतेनावयजे स्वाहा । या ते अग्ने सूर्ये शुचिः प्रिया

तनूर्या दिवि यादित्ये या वृहति या जागते ह्यन्दसि तां
त एतेनावयजे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमाज्यमोषधीश्च
जुहोति । ४ ।

समानो ऽयं विधिः सर्वाग्नीनां नास्तिमनभिज्ञतमग्निमुपसृष्वतीति
सामान्यनिर्दिष्टात् पूर्वोत्तरयोरेपि विध्योः सामान्याधिकारत्वात् व्याह-
तीभिरग्नीश्वरमयित्वेति बोधायनीये व्यक्तत्वाच्च । विकल्पं चाह भार-
द्वाजः आधानादभ्यन्तरं सर्वमग्नैरेकैकं प्रमयेदाहवनीयं नेति ॥

समिध आदधातीत्येके । ५ ।

गतः ॥

ब्रह्माग्न्याधेये सामानि गायति । ६ ।

इन्द्रो गार्गां तु ब्रह्मोद्गावेर्विकल्पः ॥

प्रतिपिबान्येकेषाम् । ७ ।

गतः ॥

व्याहृतीभिरेवोद्गीतं भवतीति वाजसनेयकम् । ८ ।

अद्गीयमुद्गागम् ॥

इति व्याहृती कण्डिका ।

इति पदार्थः पटलः ॥

ततः सभ्यावसथ्यावादधाति लौकिकमग्निमाहृत्य
मथित्वाहवनीयाद्वा यथर्थाधानेन । १ ।

यथर्थाधानमेवानयोराधानमन्तः । नित्यमाधानं सभ्यावसथ्ययोः सूत्र-
कारमतात् । वैकल्पिकं शास्त्रः सूत्रान्तरकाराः । सत्यापाठस्तावन्म-
तिप्रिद्धौ सभ्यावसथ्यायेकेषामिति । बौधायनस्याह सभ्यावसथ्ययोः
करण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति ब्राह्मीकिरिति ।
तथा ■ भारद्वाजेनाप्युक्तं जयो वा अग्नयो न पचेति विज्ञायते
षो ऽयं कर्मप्रतिषेध इत्याग्नरथो ऽग्न्योरप्रतिषेध इत्यालेखन इति ॥
श्रुत्यापि तयोराधानविकल्पो ऽवसीयते उभयथापि सिद्धोपलभ्यात् ।
आधाने तावत् तस्मादेतावन्तो ऽग्नय आधीयन्ते पाङ्क्तं वा इदं
सर्वमिति । विपर्यये च यन्नेधाग्निराधीयत इति । तथा च्याणामा-
धानमुक्त्वा अनन्तरमिष्टिविधानं चाग्निचित्रं सिद्धम् । आचार्येणापि
क्वचिदग्नित्रयाणामनुक्रमणमितरस्योरनित्यत्वाभिप्रायमित्येके यथा मन्थे-
द्गार्धपत्यं वा प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः समोष्येतरावित्यादौ । तस्मादिकम्पो
युक्तः । बौधायनस्त्वत्रानुग्रहमुक्तवान् आहवनीये वा सभ्यावसथ्ययोः
संकल्प इति । भारद्वाजस्याह अथ सभ्यावसथ्यौ न श्रुत्याद्यो नित्य-
स्तम्भिकमन्त्रप्रयोग इति ॥

अग्न आयूंषि पवसे ऽग्नो पवस्व स्वपाः । अग्निर्देहिः
पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महाग-
यमिति तिस्र आश्वन्थ्यः समिध एकैकमिन्नादधाति
। २ ।

तिस्रस्त्रिंश आश्वत्थीरेकैकस्त्रिंशभिः प्रत्युचमेकैकस्मिन्नादधातौत्यर्थः ॥

आहवनीये वा तिस्रः । ३ ।

गतः ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारदुर्पांशुना सममृतत्वमा-
नद् । एतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिज्ञा देवानाममृतस्य
नाभिः ॥ वयं नाम प्रव्रवामा एतेनास्मिन्धन्ने धारयामा
ममोभिः । उप ब्रह्मा ऋणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमी-
ज्ञौर एतत् ॥ चत्वारि शृङ्गा चयो अस्य यादा द्वे शीर्षे
सप्त क्षस्तासो अस्य । विधा बहो वृषसो रोरवीति महे
देवो मर्त्याः आविवेशेति शमीमय्यो एतान्वक्तास्त्रिंश-
भिस्त्रिंश एकैकस्मिन्नादधाति । आहवनीये वा तिस्रः
। ४ ।

अश्वक्ता आनुपूर्व्येण सर्वाक्ताः ॥

एवं नानादृशीयाः । ग्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो न
इत्यौदुम्बरीं समिधमादधाति । विधेम ते परमे जन्म-
न्म इति वैकङ्कतीम् । तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति
शमीमयीम् । ५ ।

एवमिति पूर्वम् । घृतान्वक्तास्त्रिंशस्त्रिंश एकैकस्मिन्नादधातिः ॥

ततस्तूष्णीमग्निहोत्रं जुहोति । ६ ।

पूर्वाहुतिरेव द्वितीयं सर्वमन्यत्समन्वकं सर्वं द्वितीयं क्रियेतेति कचिद्य-
त्तदर्शनात् प्रातर्होमधर्मकं च कालसामान्यात् अथवापूर्वमाहुती
जुहुयादिति लिङ्गाच्च । प्रातरग्निहोत्रस्यावृत्तेत्येव सत्यापाढभारद्वाजौ ।
बौधायनमतान्तु सर्वं द्वितीयसुभयधर्मकं च यथा सर्वं द्वितीयमनुक्रा-
मन्नुच मार्याव च मार्याति तथा उभे एवैते सायंप्रातरग्निहोत्रे
प्रतिजुहुन्मन्यत इति च ॥ पयसाच होमः । काम्यत्वाद्द्रव्यान्तराणा-
माज्येन चेति तु बौधायनः ॥

अपि वा द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा प्रजापतिं
मनसा ध्यायज्जुहोति । साग्निहोत्रस्य स्थाने भवति । ७ ।

सा आहुतिः साङ्गसाग्निहोत्रकर्मणः स्थाने भवति ॥

यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति यजमा-
नो द्विष्याय प्रक्षिणोति ताभिरेमं नितमयति । अरण्ये-
ऽनुवाक्या भवन्ति । ८ ।

नितमयति स्तपयति । श्रेयं पूर्ववत् ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने
समिधः सप्त जिह्वा इति सप्तवत्या पूर्णाहुतिं

जुहोति । हुतायां यजमानो वरं दत्त्वा शिवा अपति ।
 ये अग्नयो दिवो ये पृथिव्याः समागच्छन्तीषमूर्जं
 दुहानाः । ते अस्मा अग्नयो द्रविणं दत्त्वेष्टाः प्रीता
 आहुतिभाजो भूत्वा यथाशौकं पुनरस्तं परेत स्वाहेति
 जुहोति । १ ।

गताः ॥

अथ विराट्कर्मैर्यजमान उपतिष्ठते ऽथर्वं पितुं
 मे गोपायार्त्नं प्राणिन समितम् । त्वया गुप्ता इयमूर्जं
 मदन्तो रायस्योपेण समिपा मदमेत्यन्वाहार्यपच-
 नम् ॥ नर्यं प्रजां मे गोपाय मूर्खं लोकस्य संततिम् ।
 आत्मनो हृदयाविर्मितां तां ते परिददाम्यहमिति
 गार्हपत्यम् ॥ शंस्य पशून्मे गोपाय विश्वरूपं धनं
 वसु । गृहाणां पुष्टिमानन्दं तांस्ते परिददाम्यहमि-
 त्याहवनीयम् ॥ सप्रथ सभां मे गोपायेन्द्रियं भूतिव-
 र्धनम् । विश्वजनस्य व्वायां तां ते परिददाम्यहमिति
 सभ्यम् ॥ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय श्रियं च
 यशसा सह । अहये बुध्नियाय मन्त्रं श्रियं यशः परि-
 ददाम्यहमित्यावसथ्यम् ॥ ५।३१.१

प्रजापतेः । ऊर्ध्वारोहद्रोहिणी योनिरग्नेः प्रतिष्ठिति-
रिति सर्वान् । २ ।

पञ्चमेवान्तो मन्त्रस्त्रित्वे ऽप्यग्नीनां विराडभिधानात् ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

आग्नेयस्थाष्टाकपालस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

तैत्वेवामिषु तन्त्रं प्रक्रमयति तच्च पौर्णमासं तन्त्रं तत्रैव प्रयोगतो
सुख्यत्वात् । तथा तमेव हेतुमुक्त्वाह भारद्वाजः तस्मान्निरुद्धमप्याग्नेयं
पौर्णमासविकारं स्थादिति । तन्त्रं प्रक्रमयतीति च व्याख्यातं प्राक् ॥

निरुप्तं हविरुपसन्नममोक्षितं भवति । अथ सभाया
मध्ये ऽधिदेवनमुद्रत्यावेष्ट्याश्चान्युप्याक्षेषु हिरण्यं नि-
धाय समूह्य, व्यूह्य प्रथयित्वा निपसाद् धृतव्रत इति
मध्ये ऽधिदेवने राजन्यस्य जुहोति । २ ।

उपसादनवचनेनैव सिद्धे निरुप्तवचनमप्रोचितवचनं च उपसादनस्य
निर्वापाङ्गत्वस्यापनार्थं प्रोचणस्याङ्गत्वस्यापनार्थं च । तेन साको
ह्येणोद्यता निर्वपतीत्यादावुपसादनान्तं क्रियते । वैचित्र्यार्थं वा ॥
एव दीयन्ति तदधिदेवनम् । अथाः विभौतकाः । समूह्य संहृत्य ।
बृहन् वियुज्य । प्रथयित्वा प्रसार्य । राजन्यगृह्णान्न वर्णान्तरस्याथ
शेमः ॥

आवसथे परिपदो मध्ये हिरण्यं निधाय मन्त्रवत्
हिरण्ये जुहोति प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थम्
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि
चक्रि र इति । ३ ।

परिपदो मध्ये आधानप्रेक्षितो जनस्य मध्ये ॥

उत नो ऽहिर्बुध्नयः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः
विश्वे देवा अतावधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्त
अवन्तु न इत्युक्ता शतमक्षान्यजमानाय प्रयच्छन्ना
त्रीहिभ्यो गां दीव्यताहिंसन्तः परुषि विशस्तेति । ४ ।
अतान्प्रयच्छन्सप्रेष्यति कितवान् त्रीहिभ्यो हेतुभ्यः त्रीदीग्मेतु मूल्यवे
गां दीव्यत तां पशुं कृता दीव्यत । तस्याः पर्वण्यहिंसन्तस्तं विश्रमन् ।
विश्रमन्मध्येन तत्कार्यं विभागो सद्यते । जीवन्त्या एव शौरज्ञानि
तथेदं ममेदमिति विभजतेत्यर्थः ॥

संप्रैयवत्कुर्वन्ति । ५ ।

गतः ॥

इत्येवैनविंशौ कण्डिका ।

कृतं यजमानो विजिनाति । १ ।

कृतचेतादापरकलिनामानो धूतप्रकारा ये कृतमयानामिति आताव
रदाख्यायन्ते । न्युत्प्रेष्येषु चतुष्कर्मो विभज्यमानेषु यत्र सर्वं भागं

इमा भवन्ति तद्धतं नाम अथ यवान्ततस्त्वयो ऽवशिष्यन्ते सा त्रेता
यत्र द्वौ स दापरः एकैकः स कलिः । तथा च श्रुतिः ये वै चत्वार
सीमाः हतं तत् अथ ये पञ्च कलिः स इति ॥ तत्राचार्या शतत्वात्
हतेन प्रकारेण यजमानो विजिनाति विजयते ॥

तथा यज्जयन्ति तदन्नं संस्कृत्य सभासङ्ग उपहर-
न्ति । २ ।

तथा भवा प्रीतान्यायतो प्रीहीषभन्ते ते कित्वाः तैः सर्वैरन्नसं-
स्कारैर्न्न संस्कृत्य सभासङ्गः हते आवसथे उपहरन्ति यदावसथे ऽन्नं
हरन्तीति लिङ्गात् तत्र भोजनविधानाच्च ॥

आवसथे भुञ्जते । ३ ।

सभा इति शेषः । अधिदेवनेद्रुनगादि भोजनार्थं कर्म मन्वावसथ-
चोरभावे नेष्यते तत्सभायां विजयन्ते यदावसथे हरन्तीति लिङ्गात् ।
शेधिपुनरन्वापि राजन्यस्येत्यनुवर्तयन्ति अधिदेवनसंस्कारस्य राजन्य-
संयोगात् तस्य च देवनार्थत्वात् राजसूयान्नमेधादिषु देवनस्यापि रा-
जन्ययजमानसंयोगित्वाच्च ॥

कृत्तिसामनसीभ्यामग्नीन्यजमान उपतिष्ठते कल्पेतां
द्यावापृथिवी ये ऽग्नयः समनस इति । ४ ।

तत्र यद्यर्हपतिष्ठत इति मत्यापाढः । तद्यथा मामनस्यां वाधन्ति-
काष्टत्वं वीष्नाच्छत्वं इत्यादि ॥

प्रेक्षादि कर्म प्रतिपद्यते । ५ ।

प्रातःप्रातःकृत्वाप्योदणौ संस्कारो ऽप्यत्रैव क्रियते ॥

आग्नेयस्य दक्षिणाकाले दक्षिणा ददाति । ६ ।

आग्नेयस्य दक्षिणाकाले ऽग्न्याधेयस्य दक्षिणां ददाति । अतो नैष्टिकावाहार्यधर्मा भवन्ति न चाग्नेयस्यावाहार्यस्थामासेव प्रसङ्गात् ।
बौधायनीयमतान्तु नित्यो ऽग्न्याहार्यः सर्वेष्टीनाम् ॥

अजं पूर्णपाचमुपवर्हणं सार्वभूतमिति प्रोथे । ७ ।

पूर्णपाचो नाम पुष्कलचतुष्टयसंमितो मौद्धादिः पुष्कलमिति च चा-
चिधन्मुष्टिर्भूमिर्द्रव्यमिष्ट्याचलते । उपवर्हणमुपधानं तच्च सार्वभूतं
सर्ववर्णैः सूर्यैः क्षातं भवति ॥

वह्निमश्च ब्रह्मणो ऽध्वर्यवे वा । ८ ।

वहनमर्घ्यो वही । तस्य च विभवे सत्यदातुर्दोषः स्मर्यते यथा
मनुः प्राजापत्यमदत्त्वाश्चमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् । अनादिताग्निर्भवति
प्राङ्मुखा विभवे स्मर्यते ॥

आहवनीयदेशे ऽनवाहमध्वर्यवे । ९ ।

तच्च स्मितायेत्यर्थः ॥

अपरेण गार्हपत्यं धेनुं होत्रे । १० ।

धेनुर्दानाय चोद्यमाना वक्ष्यमथाकर्षते तेन विना धेनूपकाराभिदेः ।
भवति चात्र सिद्धं यथा धेन्वा सह नव ऋयद्रव्याणि विधाद्य निम-
मयति श्रुतिः दश संपद्यन्ते इति ॥

वासो मियुनौ गावौ नवं च रथं ददाति । तानि
साधारणानि सर्वेषाम् । ११ ।

गतः ॥

आ द्वादशभ्यो ददातीत्युक्ताह काममूर्ध्वं देयमपरि-
मितस्यावरुद्धा इति विज्ञायते । १२ ।

एता दक्षिणा दत्त्वा भूयस्तावतीर्णा ददाति यावतीभिः पूर्वा द्वादश
पूर्यन्त इत्युक्ता पुनराह ब्राह्मणं काममूर्ध्वं देयमिति । एतदुक्तं भवति
द्वादश तावदेता नियताः तत ऊर्ध्वमपि शक्तियद्वयोः सद्योर्यथाकामं
ददातीति ॥ आहेति विज्ञायत इति चोभयवचनमादरार्थं भवति ।
हेति ॥ पदच्छेदः ॥

ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति षड् देया द्वादश
देयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति । १३ ।

एतास दक्षिणा देया इति वदति ब्राह्मणम् । तास द्वादशभ्य आ-
दिष्टदक्षिणाभ्यो ऽधिका नित्याः न च ताभिर्यतिकीर्यन्ते न च ता-
भिर्विकल्पन्त इत्यर्थः । केचित्तु सुत्रकृता विपरीतं मन्यन्त इति
तन्निरासार्था श्रुतिव्याख्या । काममूर्ध्वं देयमित्यनियमे प्राप्ते षडादि-
संख्यानियमः ख्याप्यत इत्येके ॥

ता विकल्पन्ते । १४ ।

तास्वेताः संख्या मियो विकल्पन्ते समुच्ये षडादिसंख्याविलयप्रसङ्गान्
वाच्यत्वादिर्देया इति कल्प्यत्वाच्च ॥

येषां पशूनां पुष्टिं मूयसीं कामयेत तेषां वयस्ताम्
। १५ ।

एकदायनप्रसूत्या पञ्चदायनेभ्यो वयांसीति वक्ष्यति । यद्वयोऽवम्बानां
पशूनां दृष्टिमिच्छेन्नदनन्देषु वयःसु वडाद्या गावो देया इत्यर्थः ॥

दित्यौहीं दद्यादित्यवाहं च मुष्करम् । १६ ।

दित्यौही दिवर्षा । तथा दित्यवाह । मुष्करः माण्डः । तौ च देयेषु
वयःसन्तर्भावावित्यर्थः । अधिकावेतौ नित्यौ च वडादिकल्पेऽस्त्वित्येते ॥

वर्धमानां दक्षिणां ददाति । १७ ।

सर्वापि दक्षिणा वर्धमानैव दातव्या न चौयमाणा ॥

यद्यनाद्यो ऽग्नीनादधीत काममेवैकां गां दद्यात्सा
गवां प्रत्यान्नायो भवतीति विज्ञायते । १८ ।

गवां प्रत्यान्नाय इति वचनात् गौरन्यत्सर्वं दातव्यम् । अङ्गदक्षिणाश्च,
न निवर्तन्ते अयमागकान्वादयमानार्थत्वाच्च । बोधायनेन तत्रानुग्रहः
उक्तः प्रसिद्धा अम्वाधेयदक्षिणा ददाति तार्येष्वाधिनश्चेत् पाशोऽयेता-
वन्ति मन्वाश्चैदनाश्चैतावतो दद्यादिति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । १९ ।

यथा प्रवृत्तौ सिद्धं तथा समाप्यत इत्यर्थः ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

पवमानहवींषि सद्यो निर्वपेत् । १ ।

पवमानहवींषि नाम चीष्मन्तरं वक्ष्यमाणानि तानि सद्यः समाने
ऽहनि यस्मिन्नाधानं तस्मिन्नेव निर्वपेत् ॥

द्वादशाहे द्वाहे त्र्यहे चतुरहे ऽर्धमासे मास्यृतौ
संवत्सरे वा । २ ।

सर्वं प्रातीत इति श्रेयः । द्वादशसु व्युत्थासित्येव बौधायनः ॥

न सोमेनायक्ष्यमाणः पुरा संवत्सरान्निर्वपेत् । ३ ।

संवत्सरकल्प एवासोमपूर्वं आधान इत्यर्थः ॥

निर्वपेदित्येके । ४ ।

गतः ॥

यदि निर्वपेदग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये
शुचय इति तिस्र आज्याहुतीः सोमदेवताभ्यो वा
हुत्वा निर्वपेत् । ५ ।

यदापि सोमदेवताभ्यश्चापि तिस्र एवाज्याहुतयस्तिष्ठभ्यः सवनदेव-
ताभ्यो होतव्याः तामामेवावाचनात् ॥

समानतन्त्राणि नानातन्त्राणि वामेयेन वा समान-
तन्त्राणि । ६ ।

गताः ॥

यं कामयेत पापीयान्स्यादिति तस्यैकमेकमेतानि
हवींषि निर्वपेत् । न वसीयान्न पापीयानिति तस्य
साकं सर्वाणि । यं कामयेतोत्तरं वसीयाञ्छेद्यान्स्यादिति
तस्याग्नये पवमानाय निरुप्य पावकाशुचिभ्यां समान-
वर्हिषी निर्वपेत् । ७ ।

अथ पूर्वधोः कल्पयोर्निम्नोत्तरविधिप्रसङ्गात् न तु पूर्वनिवृत्तार्था ।
तथोत्पन्नभस्मेव विहितत्वादतत्त्वयोऽग्नौ कन्या विकल्पन्ते । समान-
वर्हिषी समानतन्त्रे इत्यर्थः ॥

शतमानं हिरण्यं दक्षिणा । ८ ।

शतं मानानि यस्य तच्छतमानम् ॥

पूर्वयोर्हविषोर्द्वे त्रिंशन्माने उत्तरस्त्रिंशत्वारिंशन्मा-
नम् । ८ ।

यदा नानातन्त्राणि तदैवं विभज्य ददाति । यदाप्याग्नेयेन समान-
तन्त्राणि तदापि समुच्चयः शतमानस्य । तच्च च विद्धं वाचः ध्यानादे-
व शुष्करो दक्षिणेत्यादि ॥

येन हिरण्यं मिमते तेन भीत्वा ददाति । १० ।

येन धनमानादिना हिरण्यं मिमते वक्षिजः परिष्विन्दन्मि तेन
भीत्वा ददाति । यत्तेन मानपरिमाणमपि वक्षिजमसिद्धनुसारतीति
दर्शितं भवति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ११ ।

गतः ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालमनुनिर्वपत्यादित्यं च दृते
चरुम् । १ ।

संख्याय पवमाणद्वयोऽपि तन्निष्पेवाहनि तन्निष्पेवाग्रावगुनिर्वपेत् ।
आदित्यमित्यदितेऽदितो नादित्यात् इयं वा अदितिरिति वाक्य-
शेषात् ॥

सप्तदश सामिधेन्यः । २ ।

गतः । आमावास्यां तन्मं श्रम्याः ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वात् चरुषु विशेषाय
दर्शपूर्णमासयोरेव दर्शिताः ॥

चतुर्धाकरणकाल आदित्यं ब्रह्मणे परिहरति । ३ ।

अतुर्धाकरणकाले, प्राप्ते, आदित्यमतिभक्तं, ब्रह्मणे, प्रत्यक्षति, १।

तं चत्वार आर्येयाः प्राश्रन्ति । ४ ।

तं ततो विभज्य भक्षयन्ति चत्वार इति तथेति । ब्रह्माण्यैव भक्ष-
यति न तु संख्यते ॥

प्राशितवद्वाः समानं वरं ददाति । धेन्वनदुहोर्दान-
मेके समामनन्ति । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ५ ।

शतः ॥

आग्रावैष्णवमेकादशकपालमनुनिर्वपत्यग्रीषोमीय-
मेकादशकपालं विष्णवे शिपिविष्टाय द्यूद्धौ घृते चरम्
। ६ ।

वीष्टि पर्वणि यथाः भ्यान्त्याः सा द्यूद्धिः । संत्यावाहस्तेतामिष्टिं
पूर्वस्थां सहेकतप्तानुक्त्वाम् । कमन्तु हविषामन्यो ऽभिहितः सवाग्री-
षोमीयमेकादशकपालमनुनिर्वपेदाग्रावैष्णवमेकादशकपालमैन्द्राग्रमेका-
दशकपालमदित्यै घृते चरं विष्णवे शिपिविष्टाय द्यूद्धौ घृते चरं
सप्तदश सामिधेय्य इति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

शतः ॥

आदित्यं घृते चरं सप्तदशसामिधेनीकं
सर्वेषामनुनिर्वाप्याणां स्थाने वाजसनेयिनः समाम-
नन्ति । ८ ।

परमानहविर्भिः अथाः 'कालो व्याख्यातः तस्यानापत्तेः । पूर्वादिष्व-
धर्मास्तु न भवन्ति सप्तदशसामिधेनौक्त्वस्य पुनर्विधानात् ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ९ ।

मतः ॥ एवमग्न्याधेयं व्याख्यायानन्तरं कालप्राप्तस्याग्निप्रकारमाह ॥

अग्निहोचमारुह्यमानो दशहोतारं मनसानुद्रुत्या-
हवनीये सग्रहं हुत्वाथ सायमग्निहोचं जुहोति । १० ।

पवमानहविषामुत्कर्षे ऽग्निहोचादेरणुत्कर्षं, अग्न्याधेयस्यापरिसमाप्त-
त्वात् सर्वेष्वन्ते विधानाच्च । अतो यस्मिन्नहनि सैष्टिकमग्न्याधेयं
मंतिष्ठते तस्मिन्नहव्यग्निहोचकालः तस्मिन्नेवाथपदिके ऽग्नावध्वर्युणा
दशहोतरि ऊते सायमग्निहोचं जुहोति यजमानः । यथा चैतदेवं
तथोपनिष्ठाद्भक्तं भविष्यति । सग्रहमिति च आहवनीय इति च विस्फ-
टार्थं प्राज्ञानुकरणार्थं वा ॥

व्याहृतीभिरुपसादयेत् । ११ ।

तस्मिन्मायमग्निहोचे व्याहृतीभिर्हविरुपसादयेत् । नित्यस्वरूपसादन-
मन्ते निवर्तते ॥

संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेत् । १२ ।

तत आरभ्य संवत्सरे ऽतीते यदनन्तरं सायमग्निहोचहोमं, तथाप्ये-
वमुपसादयेत् ॥ अथाग्नीनाहितवतेः ऽग्न्याधेयानन्तरभावि द्वादशा-
हमार्थं मतमाह ॥

द्वादशाहमजस्रेष्वग्निषु यजमानः स्वयमग्निहोचं
जुहुयादप्रवसन्नहतं वासो विभर्ति । १३ ।

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

यां प्रथमामग्निहोत्राय दोग्धि तां दक्षिणां ददा-
ति । १ ।

अजस्रेषु धार्यमाणेष्वग्निषु यजमानः स्वयं जुहोति नाम्बः । कस्या-
न्तरेषु तृकं अन्यो वा जुहुयात्स्वयं च योदर्शो जुहुयादिति । तथा-
ज्येनेति क्वचित् चीरेणेति क्वचित् । अत्रवमन् यामान्तरे राचिमन्-
धन् । अहतं अक्रावहतं अनुपयुक्तं वा । दक्षिणां ददाति अता-
मनदक्षिणां ददानि यस्या दृच्छति ॥ अतस्तु द्वादशाष्टाशक्तान्मुक्त-
उक्तः कात्यायनेन यथा चीरहोम्यग्निमुपशयीत द्वादशरात्रं बहु-
चिराचमन्नात इति । तत्र चाजस्रेषु जुहुयादिति होमानुवादेनाज-
स्रविधिः होमस्थान्यतः गृह्णित्वात् । तथाधानाद्द्वादशराचमजसा इत्ये-
वाश्वलायनः । तेन होमपूर्वाधाने ऽप्याधानादारभ्य सह होमदिवसै-
र्द्वादशाष्टेनाजसापवर्गः । होमस्तु होमात्परेषु यावत्संभवं क्रियत इति
विद्धं भवति । भारद्वाजस्तथाह होमाधानेनाजसान्कुर्यादिति ॥ अथ
दर्शपूर्णमाभारम्भं विधासंस्तचैनावसरे शाखान्तरीयौ के ॥
रभप्रकारविकल्पौ दर्शयति ॥

अथैकेषाम् । अग्नीनाधायः हस्ताववनिज्य संवत्सर-
मग्निहोत्रं हुत्वाश्च दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्स-
रमिद्धा सोमेन पशुना वा यजते तत ऊर्ध्वमन्यानि
कर्माणि कुरुते । २ ।

आधानानन्तरं तृष्णीं हस्ताववनेनेति तावद्यजमानः । ततो यथोक्तेन
विधिनाग्निहोत्रमारभ्य संवत्सरमग्निहोत्रमेव जुहोति न

वारभते । ततः पूर्णं संवत्सरे तावारभ्य ताभ्यामेव संवत्सरं यजते नान्ये-
 छिपश्चादिना । अग्निहोत्रं तु क्रियत एव प्रथमत एव प्रारब्धस्यावि-
 श्वेद्यत्वात् । आश्वयणमप्यविरुद्धैरनुकल्पैश्च भयस्मिन्संवत्सरे क्रियते ।
 ततस्तृतीये संवत्सरे ऽग्निष्टोमेन निरुद्धपशुबन्धेन वा यजेत । ततः
 परस्ताद्ययोपपादमन्यानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कर्माणि कुरुत
 इत्ययमेकशाखानुगतः पद्यः । अथापरं दर्शयति ॥

चयोदशरात्रमहतवासा यजमानः स्वयमग्निहोत्रं
 जुहुयादप्रवसन्नचैव सोमेन पशुना वेध्याग्नीनुत्सृजति
 यथा सुयवसान्कृत्वा प्राज्यात्तादृक्तदिति शान्ध्यायनि-
 ब्राह्मणं भवति । ३ ।

आधायाग्नीनग्निहोत्रमारभ्य द्वादशाक्षतविधिना चयोदशरात्रमग्नि-
 होत्रं कृतवानन्तरमभैवान्याधेयिकेभ्यस्त्वग्निष्वेवाग्निष्टोमेन निरुद्धपशुब-
 न्धेन वेष्ट्वा तदन्ते ज्वलतस्तानुत्सृजति भाजस्तान्धारयतीत्यर्थः ॥ द्वाद-
 शरात्रमजस्त्वैव्याज्येन स्वयमग्निहोत्रं जुहोति अहतं वासो वक्षे काम-
 मन्यो जुहुयाद्भूतचारी त्वेव स्यात्स्वयं चयोदशी जुहोति यां प्रथमा-
 मग्निहोत्राय दुहन्ति साग्निहोत्रस्य दक्षिणेति हिरण्यकेशिसूत्रे ॥
 यथा हि शाकटिको ऽनबुद्धः सुयवसान् सुभक्षितघासान् कृत्वा प्राज्या
 दहनाय प्रेरयेत् तथायं यजमानो ऽप्यग्नीन्प्रथममेव सोमेन पशुना
 वा सुवृक्षान्कृत्वा हविर्वहनाय प्रेरयति । तस्मात्प्रथममेवं कृत्वा ततो
 यथाकालमिष्टिपशुसोमैर्यजेतेत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकौ कर्मणामारम्भ-
 विकल्पावुक्त्वा प्रकृतमेवारम्भप्रकारमनुसरति ॥

पूर्णं पश्चाच्च ते देवा अदधुरिति सारस्वतौ हेमौ
हुत्वान्वारम्भाणीयामिष्टिं निर्वपति । ४ ।

अन्वारभ्यते ऽनयेत्यन्वारम्भाणीया सा च दर्शपूर्णमासारम्भशेषः । तथा
सारस्वतौ हेमौ दर्शपूर्णमासावारभमाण इति प्रकृत्य वयणामावा-
नात् । दर्शपूर्णमासयोश्च पूर्णमासः पूर्वं इति स्थास्रति । तेन संक्षिते
वेष्टिके ऽन्याधेये यानन्तरा पौर्णमासी तस्यां सारस्वतौ जलान्वार-
म्भाणीयो निर्वपेत् । पूर्वस्य पर्यण श्रौयस्वस्ये ऽहनीति श्रुत्यावाह-
प्रातरन्याधानं पौर्णमासस्य सा बाधोदिति तस्याभिप्रायः । पौष्-
यनन्दु सारस्वतादि पौर्णमासान्तं सर्वमपि यजनीये ऽहनि विहित-
तवान् यथा सर्वमेवैतद्विद्यहनि कुर्यादित्यौपमन्यवी पुत्र इति न
अथ सारस्वतयुगलस्यान्वारम्भाणीयायास्योभयोरपि दर्शपूर्णमासारम्भेण
निमित्तेन प्रवर्तमानयोः स्वतन्त्रत्वात्पृथगग्रेः प्रणयनमिच्छते न चाद्य
पौर्णमासेन समानाग्री भवतः सर्वप्रयोगाहृत्वात् । नच च सिद्धं
पञ्चहोषवैश्वानरपार्जन्याभ्यां पृथग्वैश्वदेवप्रणयनानुवादः यथा पश्य-
न्ववद्गार्हपत्यादग्निं प्रणयन्निति । किं च यान्यत्र क्रतुश्रौतान्तगतान्य-
ज्ञानि तेषामेवाङ्गिनां समानाग्निमिष्टं न ॥ बह्विस्तन्ववर्तिनामपि
यथा पञ्च पशवः बीजान्पुदवसानीया संभारयजूंषि सावित्राणीत्या-
दौनाम् । अत एव पश्चाद्वाग्नावैष्णवान्ते ऽग्रेत्यागं सिद्धं कृत्वा वक्ष्यति
धारयत्याहवनीयमिति । तस्मात्सिद्धं पृथगग्रीत्येव सारस्वतादीनीति ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं सरस्वत्यै चरुं सरस्वते
द्वादशकपालम् । ५ ।

उक्तः ॥

अग्नये भगिने ऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्नादः
स्यामिति । ६ ।

भग्यन्नाद इति व्याख्यातः प्राक् ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ७ ।

मतः ॥

नानातन्त्रमेके । ८ ।

नित्यस्य काम्यस्य च नानातन्त्रत्वविकल्पः ॥

त्वद्धिश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न
वयाः । श्रुष्टी रयिर्वाजो वृचतूर्ये दिवो वृष्टिरीडो रीति-
रपाम् ॥ त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि
दत्तवर्षाः । अग्ने मित्रो न वृद्धत ऋतस्यासि क्षत्ता
वामस्य देव भूरेरिति याज्यानुवाक्ये । ९ ।

भगिन इति श्रेयः ॥

इति त्रयोविंशी कण्डिका ।

चित्तं च चित्तिश्चेति पुरस्तात्स्विष्टकृतो जयाञ्जु-
हेति । १ ।

उपहोमकालादेव सिद्धेः पुरस्तात्स्विष्टकृत इति पुनर्विधानं प्राङ्ना-
रिष्ठेभ्यो मा भूवन्प्राग्वा समिष्टयजुष इति ॥

चित्ताय स्वाहा चिन्धै स्वाहेत्येके समामनन्ति । २ ।

गतः ॥

प्रजापतिर्जयानिति चयोदशोम् । ३ ।

आहुतिं जुहोतीति शेषः । प्रजापतिर्जयानित्यादेरेकमन्त्रलक्षं स्थाप-
नायं वचनं चतुर्थान्तप्रयोगे ऽप्यधिकारायं च ॥

अग्ने बलद सह भोजः क्रममाणाय मे दाः । अभि-
शस्तिरुते ऽनभिश्स्तेन्यायास्यै जनतायै अश्वायेति
चतुर्दशीं यः कामयेत चिचं जनतायां स्यामिति ।
चिचं भवति शबलं त्वस्य मुखे जायते । ४ ।

यः कामयेत जनतायां जनसमाजेषु चिचं स्या अहो अयमित्यंभृत
इति विषयनिमित्तं स्यामिति च एतामाहुतिं जुहोति । च तु
काममेव चिचं भवति दोषस्तन्यः शबलं यिचमस्य मुखे जायते ।
तस्मिन् दोषमनुजानतो ऽयं विधिरिति भावः ॥

मिथुनौ गावौ दक्षिणा । ५ ।

स्त्रीपुंशौ मिथुनौ । अग्निस्य जानातन्ने ऽग्नाहार्यौ दक्षिणा तदित
राण्येवाधिष्ठत्य मिथुनाच्चानात् ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ६ ।

॥

दर्शपूर्णमासावारण्यमानश्चतुर्होतारं

इवनीये सग्रहं हुत्वाय दर्शपूर्णमासावारभते ।

सारस्वतान्वारम्भणीयानामप्यारम्भार्थत्वाविशेषे दर्शपूर्णमासावारप्रथमा-
न इत्यथ वचनं चतुर्द्वादपौर्णमास्योरर्थक्यैरप्यव्यायार्थमिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ दर्शपूर्णमासावारमत इति दर्शग्रहस्थान्याचनरत्वात्पूर्वनिपातः ।
प्रयोगस्तु पूर्णमास्यैव प्रथमं भवति यत्पौर्णमासीं पूर्वमासभेतेति
लिङ्गात् प्रयोगविधिषु तस्यैव प्रथमोद्देशाच्च ययोदित आदित्ये
पौर्णमास्या अग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमास्यामित्यादि । तथा अयेमौ
दर्शपूर्णमासौ पौर्णमास्युपक्रमामावास्यासंन्यावित्येव वीधायकः ॥ तत्र
चतुर्द्वादपुरिप्रथक् सारस्वताभ्यां व्याख्यातम् । भारद्वाजस्तु सर्वपा-
मेव चतुर्द्वादृणां ततस्ततः श्रेयिणो ऽग्निप्रथक् प्रतिषेधति । तथा
प्राणा वा एते यच्चतुर्द्वादारे यच्चतुर्द्वादन्तुवाग्निमपनयेद्यजमानस्य
प्राणान्विच्छिन्द्यादिति विज्ञायत इति ॥

व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयेत्संवत्सरे पर्यागत एता-
भिरेवासादयेत् । ८ ।

व्याख्यातः । उक्त प्रागमावास्यायां पौर्णमास्यां वाधेय इति ।
तयोक्तभयकालिकयोराधानयोक्तभयया दर्शपूर्णमासारम्भं निषेच्छति ॥

अमावास्यायामादधानस्यैतत् । पौर्णमास्यां तु पूर्व-
स्मिन्पर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमाधानमपवृज्य । ९ ।

इति चतुर्विंशी कण्डिका ।

श्रौतभूते पौर्णमासेन यजते । १ ।

यदेतन्महाप्रकरणेनाधानाङ्घ्रिकालं दर्शपूर्णमासारम्भणमुक्तं यथा पठे

पवमान्यारीनामिष्टीनामुत्कर्षः संख्यितास्त्रिष्टिष्वामामिषौर्णमास्याम्-
 न्वारम्भणीया ततः पौर्णमास्याग इति तदमावास्यायामादधानम् ।
 पौर्णमास्यां त्वादधानः सद्य एव महेष्टिमिरन्वारम्भणीयवा चाग्न्याधे-
 यमपटव्य तदानीमेवाग्नीन्वाधाय शोभते पौर्णमासेन यजते ॥
 पूर्वं पर्वति पौर्णमास्यप्रोच्यते न तु चतुर्दशी अन्यथामावास्यायां
 पौर्णमास्यां वाधेय इत्यनेन शोभते पौर्णमासेन यजत इत्यनेन च
 विरोधात् । चतुर्दश्येव वा पूर्वं पर्वं चातुर्मास्येषु तद्यादर्शनात् न च
 पौर्णमास्यामाधेय इत्यनेन विरोधः तस्यैव प्रकारविधित्वात् । पौर्णमा-
 सेन यजत इत्यस्य च यष्टुं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यथोक्तं हिरण्यकेशिना
 पौर्णमास्यास्तु पूर्वस्य पर्वण श्रीपवस्यो ऽह्न्यग्नीनाधाय सेह्यपटव्य
 तदानीमेव चतुर्दशतारं भारस्तत्तन्वारम्भणीयां च कुर्वते शोभते
 पौर्णमासीं यजत इति ॥ यत्नव्यक्तवाग्निहोचरस्थार्थं द्योतावादि
 द्वादशाहमतं ॥ तासर्तनुभयचैव भवत्यविशेषात् । अन्ये तु व्याचक्षते
 यदेतद्वादशाहमतं तदमावास्यायामादधानम् न पौर्णमास्यामिति ।
 तदयुक्तं महाप्रकरणमध्यगतस्थानान्तरस्य च तस्यैकस्यैतच्छब्देन निष्कृष्य
 परामर्शमशक्यत्वात् तथैवपुनर्विशेषविशिष्टदर्शपूर्णमासारम्भविधादि-
 न्युत्तरवाक्ये तुशब्देन तत्प्रतियोगिन एव प्रकारस्थानन्तरोक्तस्य व्याच-
 र्त्तनीयत्वाच्च । यत्नोक्तं सैतद्धिरण्यकेशिना तेन ह्येवमेव पवमानह-
 विहत्कर्पादि दर्शपूर्णमासारम्भानां कर्म द्वादशाहमतवर्जमाध्वर्ध्ववक्तव्ये
 अभिधायानन्तरमुक्तं अमावास्यायामादधानस्यैतदिति । द्वादशाहमतं
 ॥ ततो ऽन्यत्र याजमानकाण्डे सामान्यतद्योदितं तदूरं निवारित
 एवानयो, भकर इति । किं चात एवाविशेषवचनान्ननुत्वाधानवचनाच्च

सिद्धनक्षत्राधाने ऽप्यभिमतसेवास्त्रैतद्गतमिति । तथाश्रुत्वायनेनाय-
विशेषेणोक्तं आधानाद्वादशरात्रमजसा इति । तस्माद्यथोक्त एव
युक्तः सूत्रार्थः ॥ सर्वाणि त्वेतान्यारम्भार्थानि दशहोत्रादीनि
द्वितीयाद्याधानादिषु नेष्यन्ते । कस्मात् । यस्माद्यावज्जीविकस्यापि
प्रयोगस्वीकृत एवारम्भः । तत्र च स्निग्धं वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोत्रा च
नाभ्यावर्ततेकोपक्रमत्वादिति । द्वादशाहव्रतमपि यां प्रथमामग्निहो-
त्राय दोग्धौति प्रथमाग्निहोत्रसंयोगादारम्भार्थः सद्यः पठितत्वाच्च
प्रथमाधान एवेच्छन्ति ॥

अनन्तरमाधानादाहिताग्निव्रतानि । २ ।

अपाहिताग्नेर्यावज्जीविकानि मतान्युच्यन्ते । तानि चानन्तरमाधाना-
दिति वधनादिव्युत्कर्षे ऽपि नोक्तव्यन्ते ॥

नान्तरं वदेत् । ३ ।

सूतिप्राप्तस्यानृतवदनस्याहिताग्निव्रतलक्ष्यापनार्थः पुनरुपन्यासः । तस्य
चातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषः । प्रयोजनं वक्ष्यति अग्नये व्रतपतये
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नवत्यमिव चरेदिति ॥

नास्य ब्राह्मणो ऽनाश्वान्मृदे वसेत् । ४ ।

अनाश्वान् अनश्रितवान् । बुभुक्षितयेदयेत्तं भोजयेदित्यर्थः ॥

सूर्योढमतिथिं वसत्यै नापरुन्धीत । ५ ।

ऊढः अयोढः अस्तमितः सूर्यो यस्य स सूर्योढः । तं निवासायागतं
निवासयेत् ॥

नर्वीसपक्षस्याश्रीयात् । ६ ।

धन्तिरोहितस्याग्नेरुष्णया पक्वं न प्रत्यचाग्निना तद्दृवीषणं तन्वा-
श्रीयात् ॥

क्लिन्नं दाह नादध्यात् । ७ ।

उदकक्लिन्नं दार्वशी नादध्यात् ॥

अन्तर्नाव्यपां नाश्रीयात् । ८ ।

अन्तर्नावि खितः सन्नपो नाश्रीयात् । अन्तर्नावि या आपसा इति
वा । तथा या अन्तर्नाया आप इति कल्पाभिराणि ॥

स्वस्त इरिखे नावस्येत् । ९ ।

स्वभावत ऊषरे रेष्ठे न निवसेत् ॥

पुण्यः स्यात् । १० ।

पुण्यकर्मा मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् ॥

हिङ्गृत्य वाग्यतः स्त्रियमुपेयात् । ११ ।

चतुर्गमने हिङ्गारमुक्ता वाच्यमो भवेत् ॥

व्याहरेद्वा । १२ ।

गतः ॥

न सायमाहुतावहुतायामश्रीयात् । १३ ।

सायमित्युभयत्र संबध्यते सायमाहुतावहुतायां न सायमाद्यं कुर्या-
दित्यर्थः ॥

एवं प्रातः । १४ ।

गतः ॥

आहिताग्नेर्गृहे न सायमहुते भोक्तव्यं तथा प्रात-
रित्यन्येषां व्रतम् । १५ ।

अन्येषामप्याहिताग्निगृहवासिनां व्रतमेतत् ॥

नक्तं नान्यदन्नादद्यात् । १६ ।

अन्नादन्यत् गोहिरण्यमौष्णादि नक्तं न दद्यात् ॥

दद्यादित्येके । १७ ।

गतः ॥

अन्नं तु ददन्नदयीत । १८ ।

ददन्निति दद्रूपम् । ददन्नपन्नमदयीत आदयेत् न तु विधान्तरेण
दद्यादित्यर्थः ॥

नैतस्मिन्संवत्सरे पशुनानिष्ट्वा मांसं भक्षयेत् । १९ ।

एतस्मिन्नाधानसंवत्सरे पशूना निरुद्धेनाहुभूतेन यानिष्ट्वा पूर्वमग्निभ्यः
स्वयं न मांसं भक्षयेत् ॥

मनसाग्निभ्यः प्रहिणोमि भक्षं मम वाचा तं सह
भक्षयन्तु । अप्रमाद्यन्नप्रमत्तश्चरामि शिवेन मनसा
सह भक्षयतेति यद्यादिष्टो भक्षयेदेतं मन्त्रमुक्त्वा
भक्षयेत् । २० ।

यदि वृत्तिकर्तितः आर्त्विज्यं कुर्वन् दडामांसमादिष्टो भक्षयेत्तदा
भक्षप्रायश्चित्तार्थमेतं मन्त्रं जपित्वा ततो भक्षणमन्त्रेण भक्षयेदित्यर्थः ।

एतेनान्विज्यादागतं मांसमवतणं नातीव दोषवदित्युक्तं भवति ॥

इति पञ्चविंशो कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

पुनराधेयं व्याख्यास्यामः । १ ।

आहिता अग्नयः पुनर्विधानान्तरेषाधीयन्ते यस्मिन्कर्मणि तत्पुनराधेयं नामान्याधेयस्यैव गुणविकारः ॥

तस्याग्न्याधेयवत्कल्पः । २ ।

गतः ॥

अग्नीनाधायैतस्मिन्संवत्सरे यो नर्भयात्स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ज्यान्यां पुत्रमर्त्यायां स्वेधारुध्यमानेषु यदा वाक्त्रेण विधुरतां नीयात् । ३ ।

यो नर्भयादिति प्रजापत्यादिहान्या व्युद्भिनिमित्तमुच्यते नर्भभावमात्रं प्रजां पश्यत्यजमानस्योपदोद्भावेति लिङ्गात् आधानाद्ययामयागी यदि वायां यथैरन्विताश्चलायनवचनाच्च । ज्यानिर्व्याधादिभिर्बाधः । पुत्रमर्त्यां पुत्रमृतिः । स्वेधु शान्तिध्वारुध्यमानेषु वत्सवद्भिः परैर्मिश्रकृमाणेषु । यदा वाक्त्रेण हृष्टपादादिना विधुरतां नीयात् विकलतां गच्छेत् । एतस्मिन्संवत्सरे एतेषु निमित्तेषु कामेषु वा संजातेषु पुनरादधीत ॥ चेचित्त्वन्र्थं निमित्तं यदा वेति अविशेषात्सर्वकालिकं मन्यते । अन्ये ॥ प्रजाकामप्रमृतेतस्मिन्संवत्सरे इति नाशुवर्तयन्ति । तदुभयमप्ययुक्तं सर्वदावुपासक्य कान्तस्य सर्वान्प्रत्यविधेयान् यदा

वेति च निमित्तनिर्देशप्रकारत्वाच्च । अहं चाह सत्याषाढः य
एतस्मिन्संवत्सरे ज्यानिं पुत्रमर्त्यां वाग्धेति स्वेन बाङ्गेन बृध्धेत
न वर्ध्नाति स पुनराधेयं कुर्वीतेति । तथा च बौधायनः अग्नीनाधाय
पापीयानभूवमज्यामिषि पुत्रो मृत इत्येतस्मिन्नेव संवत्सरे इष्टं भव-
तीति ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं
वातुणं दशकपालमग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं मैत्रं चरुम-
ग्निमुद्दासयिष्यन् । ४ ।

केवलवैश्वानरचोदनासु वैश्वानर एव देवता न तु तद्गुणको ऽग्निस्त-
स्याश्रवणादिति केचित् । तत्तु मन्दफलं ब्रह्ममन्त्रब्राह्मणकल्पविरोधात्
इतरथाप्यश्रवणोपपत्तेस्तु । तथा हि मन्त्रास्तावद्यान्यानुवाक्यादयस्त-
द्गुणामिलिङ्गा एव यथा वैश्वानरो अजीजनत् पृथो द्वितीयादयः ।
ब्राह्मणे ऽपि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधाय संवत्सरो
वा अग्निर्वैश्वानर इति वाक्यशेष आख्यातः । सूचकारो ऽपि वायव्यप-
श्चावग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्युक्त्वा
तमेवाप्यत्रापि विकल्पयन्नाह यः कथनाग्नौ पशुरालभ्यते वैश्वानर
एवाय द्वादशकपालः पशुपुरोडाशो भवतीत्येक इति तथा यदस्य
पारे रजम इति वैश्वानराग्निलिङ्गामृतं विनियुक्ते वैश्वानर्या परिपि-
ष्येति । बौधायनेनाप्युक्तं वैश्वानरमत्रदायाद्याग्नये वैश्वानरायानुब्रूहीति ।
भारद्वाजेनापि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति । अनुवाक्या-
तान्वैश्वानरान्व्याचक्षाणेनाग्नौ अग्नये वैश्वानराय पुरोडाशं द्वादशकपालं
निर्वपतीति ॥ यत्तु अग्नेरश्रवणमुक्तं तदपि तद्विषयवृत्तित्वादुपपन्नम् ।

यत्र तु सगुणदेवतासंबन्धस्तद्वितृप्त्या विवक्षितस्तत्र
 क्रियते गुणी तद्व्युत्पत्तिः अपि वाक्यशेषादिनावधीयत इति पन्थाः
 वैमृधो मृहमेधीयः पाथिकदित्यादौ । तस्माद्विद्धं
 इनास्त्वपि अग्निर्वैश्वानरो देवतेति ॥ उद्वासयिष्यन्निति वक्ष्यमाणका-
 लादुद्वासनात्पूर्वस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्देशान्तं
 दादमकपालमग्निमुद्वासयिष्यन्निति कास्तेष्टिष्वाप्ताताया द्विविधौ
 ऽप्यौष्टेरमथा विन्यस्यन्निष्कन्ति ता अग्नयव्याख्याता इति तस्मा
 अयुपसंप्रदात् ॥

या ते अग्न उत्सीदतः पवमाना प्रिया तनूः । तया
 सह पृथिवीमाविश रथंतरेण साम्ना गायत्रेण च
 छन्दसा ॥ या ते अग्ने पावका या मनसा मेयसी प्रिया
 तनूः । तया सहान्तरिक्षमाविश वामदेव्येन साम्ना
 वैष्टुमेन च छन्दसा । ततो न ऊर्जमा कृधि मृहमेधं
 च वर्धय ॥ या ते अग्ने सूर्ये शुचिः प्रिया तनूः शुक्लै
 ऽध्यधि संभृता । तया सह दिवमाविश ब्रह्मता साम्ना
 जागतेन च छन्दसा ततो नो दृष्ट्यावत ॥ यास्ते
 कामदुधा विभक्तोरनुसंभृताः । ताभिर्नः कामान्यु ॥
 प्रजां पुष्टिमथो धनम् ॥ यास्ते अग्ने ॥
 सूकर आभरत् । तासु शोचिषु सोदेह भस्म
 यत् । ५ ।

इति षड्विंशो कण्डिका ।

ये ते अग्ने वानस्पत्याः संभाराः संभृताः सह ।
 तेभिर्गच्छ वनस्पतीन्स्वां योनिं यथायथम् ॥ अगन्नग्नि-
 र्यथालोकमसदत्सदने स्वे । अवीरहत्यं देवेपूपाणां
 मनसा सहेति पुरस्तात्स्विष्टकृतः सप्ताहुतीर्जुहोति । १ ।

जयवद्वाण्या ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २ ।

गतः ॥

पौर्णमासीमिष्ट्वा ज्वलतो ऽग्नीनुत्सृजति । ३ ।

निमित्तकानयोः सतीरागामिना पौर्णमासेनेष्टानन्तरमुत्सर्गार्थमिष्टिं
 निरूप्य तदन्ते ज्वलतस्तानग्नीनुत्सृजति बुद्धोपेक्षते न रत्ततीत्यर्थः ।
 ज्वलत इति वचनान्न निर्वापयति । तच्च परमतेन प्रसक्तं निवार्यते
 यथाह बौधायनः अद्भिरग्नीन्समुप्स्येति । केचित्तु पूर्वद्युत्सर्गेष्टिं निरूप्य
 पौर्णमासानन्तरमुत्सर्गमिच्छन्ति । तद्युक्तं अग्निहोत्रमारक्ष्यमान इत्या-
 दिवपुद्गासयिष्यन्नित्यनेनात्सर्गेष्टेत्सर्गादप्रथक्कालत्वावभायात् उत्सर्गे-
 ष्णो वाग्नीनामदृष्टतिरोधानेनाकर्माद्भवात् विपर्ययस्यैव सत्यापा-
 दादिभिर्यत्रवचनाच्च ॥ अथैषाच मौमांसा । पुनराधाननिमित्ते
 संजाते यदि स्वयमग्नयो विच्छिद्येरन्विच्छिद्येपु वाग्निषु निमित्तं जायेत
 तदा किं पुनराधानमात्रं कर्तव्यमाहे खिदुत्पाद्याग्नीनुत्सृज्य पुनरा-
 धातव्यमिति । प्रथमः कल्प इति ब्रूयात् । कुतः । धार्यमाणानामग्नीनां
 धनार्थत्वादुत्सर्गविधानस्य । नक्षुदासनापेक्षायां स्वयमुदासितानां

प्रसभमनुत्सर्गो दोषाय प्रत्युत गुणायैव ।
पुनराधानमात्रमेव कार्यं न पुनस्तुत्सर्ग इति ॥

संवत्सरं परार्थमुत्सृष्टाग्निर्भवति । ४ ।

परार्थशब्दः षड्वरार्थानित्यचावरार्थशब्देन व्याख्यातः । संवत्सर
एवोत्सर्गस्य परावधिः । अतो ऽर्वागेव संवत्सरादाधानमनित्यर्थः ।
तेन संवत्सरातिक्रमे ऽग्निष्टोत्राद्यतिक्रमप्रायश्चित्तानि भवन्ति । बौधा-
यनमतात्तु सत्यपि निमित्ते यावत्पुनराधेयकालमाहिता काष्ठे
ऽग्नीनुत्सृज्य सद्य एवाधानं भवति यद्योत्सर्गश्चनन्तरमाह तदानीमे-
वाङ्गिः प्रौंसमुत्सृज्य ब्रह्मोदनं अपधित्वोपवसतीति । कात्यायनस्याह
चिराचावरमग्नीनुत्सृज्य सद्यो वेति । सत्याद्याहस्त्वाह यावद्वर्षपूर्णमा-
सावशिष्टितौ तावच्चिरमवत्सृष्टाग्निर्भवति संवत्सरं द्वादशाहं वेति ॥

रोहिणी पुनर्वसु अनुराधा इति नक्षत्राणि । ५ ।

नक्षत्रान्तरपरिसंख्यानार्थं वचनं नित्यत्वख्यापनार्थं चैवाम् । तेन पूर्व-
विप्रतिषेधे ऽपि नक्षत्रमेवाद्विष्यते ॥

वर्षासु शरदि वादधोत । ६ ।

एतावेवर्तु सर्ववर्णानां भवतः । बौधायनस्त्वत्राह येयमावाद्याः ।
मास्याः पुरस्तादमावाद्या भवति सा सद्यस्त्वत्सरस्य पुनर्वसुर्भा
संपत्स्यते तस्यामादधोतेति ॥

कृताकृताः संभारा यजूंषि च भवन्ति । ७ ।

आग्न्याधेयिकाः संभाराः पक्षे कृताः पक्षे श्रुतास्तु ब्राह्मणे भवन्ति ।
तथाधानयजूंषि च । यथर्थाधानादीनीत्यर्थः ॥ तथा ॥ ब्राह्मणं न
संभृत्याः संभारा न यजुः कर्तव्यमित्ययो खलु संभृत्या एव संभाराः
कर्तव्यं यजुरिति । तेषां चोभयेषां सद्यश्चित्वात्सह प्रवृत्तिः सह वा
निरवृत्तिर्भवति ॥

अपि वा पञ्च पार्थिवान्संभारानाहरति एवं वान-
स्पत्यान् । ८ ।

पूर्वपक्षे द्वौ कल्पानुक्तौ । मग्नकादिषु संभारकल्पेन नियमेनान्यतमः
कल्पः स्यादित्येको न कश्चिदिति द्वितीयस्तृतीयस्त्वयं कल्पो नियमेन
पञ्चकल्पः स्यान्नान्य इति ॥

आयतनेषु पुराणान्दर्भान्संस्तीर्य भूमिर्भूमेति सर्प-
राज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति । ९ ।

अथारण्याहरणादि समानमा गार्हपत्याधानात् । तत्र संभारकाले
पुराणानपि दर्भान्संभृत्य निवपनकाले संभाराणामुपरि तानपिस्तु-
णाति । तानेव त्र्यसंभारपक्षे ॥ ततो गार्हपत्याधानकाले सर्वाग्न्याधे-
यिकमन्त्रान्ते चतसृभिरपि सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति । सर्पराज्ञी-
भिरेव त्र्ययजुःपक्षे । ता अपि यजमानो ऽनुवर्तयते येनयेनादधाती-
त्यविशेषवचनात् ॥

मध्यंदिन इतरान् । १० ।

अहो नवधाकृतस्य पञ्चमे भागे मध्यंदिनः तथा हृदयतेर्मध्यंदिन
इत्यत्र विवेचनात् । तत्र सर्वान्मध्यंदिन इति कल्पान्तरकाराः ॥

उपोलवैर्दभैः परुत्कैः सं . . . ॥ ११ ॥

ज्वलन्तमुद्धरति । ११ ।

उपोलधा इत्याखवेभ्य उत्थिता वक्ष्यन्ते । परुत्काः परुत्का एव
वन्तो वा । संवत्सरप्रवाताः संवत्सामुपगृह्णाः । ते प्रलङ्घनीकेष्वक्ष
म्याने भवन्ति ॥

यत्ना क्रुद्धः परोवपेति दक्षिणाम्निम् । यत्नं मन्थप-
रोत्तस्येतीतरान् । १२ ।

आदधीतेति शेषः ॥

मनो ज्योतिर्जुपतामिति दृढस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते
। १३ ।

अग्नीनिति शेषः । तथाहितमाहितमुपतिष्ठत इति भारद्वाजः ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहो-
ति । १४ ।

अगदेवाच पूर्वाहुतिः न त्वष्णीम् । नापि दादग्यहीतमग्निहोत्रस्य
स्यान् भवति मन्त्रवर्णात्त्वमिदं देवता । प्रातर्होमविकारत्वं च पूर्ववत् ॥

इति मन्त्रविंशी कण्डिका ।

आग्नेयं पञ्चकपालं निर्वपत्यष्टाकपालं वा । १ ।

गतः ॥

यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये ।
पङ्क्त्यौ । २ ।

यस्याजुपदिद्या हि त इति गायत्र्यौ । पठ्युतौ स्वयमेव दर्शयिष्यति ॥

सर्वमाग्नेयं भवति । ३ ।

यदभ्यामिष्टौ हविर्देवतासंयुक्तं तत्सर्वमाग्नेयं भवति । विकारास्वयमेव
तत्र कर्तव्यान्वक्ष्यति ॥

पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्यः । ४ ।

गतः ॥

सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजत्योत्तमादनूयाजादुच्चैः
स्विष्टकृतम् । ५ ।

यजतिरथ प्रकरणार्थः उच्चैरुत्तमं संप्रेष्यतीति सिद्धात् तेनोपांशु
प्रचरतीति श्रुतेः । तेनाध्वर्युर्निगदा अशुपांशवे भवन्ति ॥ अथ
याजुर्वेदिकधीचार्थं याज्यानुषाक्यासु द्योतुर्विकारानाह ॥

अग्नौ अग्नौ अग्निनाम्ने अग्निमग्न इति चतुर्षु
प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्द्धाति । ६ ।

अनेनादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु आग्नाग्नानामाग्नेयशब्दानां पुरस्तादा-
वापिकास्त्रिभक्त्यग्निशब्दान्विधाय पाठः प्रदर्शते । तद्यथा समिधो
अग्नौ अन्यस्य विद्यन्तु तनूनपादग्नौ अन्यस्य वेवित्यादि ।
अग्नौ विधि संयुक्ते रूपं द्रष्टव्यम् ॥

नोत्तमे । ७ ।

प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यादित्यविशेषश्रुतेः पूर्वसूत्रेण प्रयाज-
चतुष्टये विभक्तिचतुष्टयनियमाच्च पञ्चमेऽपि अनियमेन न्यायात्का-
चिद्विभक्तिः कार्येति भ्रमो मा भूदित्यारम्भः ॥

विभक्तिमुक्ता प्रयाजेन वषट्करोति । ८ ।

अथवा विभक्तिमुक्ता प्रयाजयाज्यया वषट्करोति । वाज्यायाः पुर-
स्तादा विभक्तिं दधातीत्यर्थः । तद्यथा अग्रा समिधो ऽग्न आज्यस्य
अग्नौ तनूनपादस्य आज्यस्य वेनित्यादि ॥

यं कामयेतर्भुयादिति तस्योपरिष्टाद्येयजामहादिभ-
क्तिं दध्यात्पुरा वा वषट्कारात् । ९ ।

काम्याविमावपरौ कल्पौ । येयजामहादुपरिष्टाद्याहतिभ्यश्च पुरस्ता-
दिभक्तिरित्येकः कल्पः । तद्यथा ये यजामहे ऽग्रा भर्भुवः स्वः समिधो
ऽग्न आज्यस्य ये यजामहे ऽग्नो भर्भुवः स्वः तनूनपादित्यादि । पुरा
वषट्कारादिति द्वितीयः । तत्र जुतिश्च विभक्तावेव भवति तद्यथा
वियन्वमा इ वौषडित्यादि ॥

अग्निं स्तोमेन बोधयेत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनु-
वाक्या भवति । अग्न आयूंषि पवस इति सौम्यस्य । १० ।

अत्र देवतानिगमेषु सोमस्य ज्वाने ऽग्निं पवमानं दिगमधेयुः पथाग्नवे
पवमानायामुब्रूहीत्यादि ॥

अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्य कुर्यात् । ११ ।

अग्निंस्तु पथे अग्निमेव केवलं निगदेयुरिति शेषः ॥

प्रजाकामपशुकामस्य प्रजाव्यूहपशुव्यूहस्य वा । १२ ।

प्रजया व्यूहो नष्टप्रजः तथा पशुव्यूहः । एषामप्यग्निर्मूर्धेति
कुर्यात् ॥

अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचो भवन्ति । १३ ।

याः पत्नीसंयाजानामृचो याज्यानुवाक्याः ता अग्निन्यक्ताः निपिताग्नि-
शब्दा भवन्ति । तासृचु देवताण्डेभ्यः परं तत्समानया विभक्त्याग्निशब्दः
प्रज्ञेय इत्यर्थः यथा विद्यतः सोमाग्ने दृष्टियमित्यादिनोक्तः पत्नी-
संयाजो विक्रियते तस्य स्वयमनाग्नेयत्वात् सर्वाग्नेयार्थत्वाच्च विकारश्च ।
तथा च ब्राह्मणं अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचः स्युः तेनाग्नेयं सर्वं
भवतीति ॥ अत्र च इति वचनाच्च नाध्वर्युनिगमेषु विकारः । आज्य-
भागानन्तरं व्युत्क्रमेण पत्नीसंयाजवचनमुत्तरसूत्रे सहोभयेषां विद्वत्प-
विधानार्थं ब्राह्मणानुमारायं च ॥

अपि वा यथापूर्वमाज्यभागावेवं पत्नीसंयाजाः । १४ ।

यथापूर्वं यथाप्रकृतौत्यर्थः ॥

अग्ने तमद्याश्वमित्यक्षरपङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भव-
न्ति । द्वे आग्नेयस्य द्वे स्विष्टकृतः । १५ ।

आदितो द्वे प्रधानस्य परतो द्वे स्विष्टकृतो ऽष्टकपालपत्रे यदि षड्-
कपालो गातव्यौ संयाज्ये यद्यष्टकपालः षड्त्वयाविति नियमात् ॥

पुनरूर्जा सह रथ्येत्यभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहोति
। १६ ।

अभितः पुरोडाशं पुरोडाशेज्यायाः पुरस्तादेकामुपरिष्टादन्यामित्यर्थः ।
पुरोडाशस्योपरि अध्येति केचित् । तदयुक्तं उत्तर्गविकल्पानौचित्यात्
अभितो वर्षां जुहोतीति श्रुतेः सुषथतैवान्यथा व्याख्यानाच्च ॥

पुनरुजति वा पुरस्ताद्वयाजानां सह रथ्येषुपरि-
ष्टादनूयाजानाम् । १७ ।

गती ॥

एतद्वा विपरीतम् । १८ ।

उपरिष्टात्पूयाजानां पुरस्तादनूयाजानामित्यर्थः ॥

उभयोर्दक्षिणा ददाति । १९ ।

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

आग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृता रथ
इत्येताः श्रतमानं च हिरण्यम् । १ ।

पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृता रथ इत्येता इत्यन्वयः । उक्ता श्रौता
ब्राह्मणे पुनर्निष्कृता रथो दक्षिणा पुनरुत्सूतं वासः पुनरुत्सृष्टो
ऽनङ्गानिति ॥ तत्र पुनर्निष्कृतः पुनः संस्कारेण नवीकृतः । पुनरु-
त्सूतं उतं दाढ्यायं सूत्रैरुत्सूतम् । पुनरुत्सृष्टः श्वमुच्चो गौः ॥ तथा
बौधायनः पुनर्निष्कृता रथो दक्षिणेति पुनःसंस्कृत एव भवति
पुनरुत्सूतं वास इति पुनःसंस्कृतमेवेतद्वदति पुनरुत्सृष्टो ऽनङ्गानिति
श्वश्रीर्धमश्च एवैव उक्तो भवतीति ॥ श्रतमानं हिरण्यमित्युक्तं तत्र
रजतस्यापि हिरण्यस्य दानं लभ्यते नेत्याह ॥

तस्माद्रजतं हिरण्यमित्युक्तम् । २ ।

ब्राह्मणे तस्माद्रजतं हिरण्यमित्यारभ्य तस्माद्द्विर्द्विष न देयः , ,
तप्त, स्वर्णमेव देयमिति भावः ॥

पुनरभिहितो रथः पुनरुत्स्यूतं स्यामूलं पुनःकाम-
स्यास्या इत्येकेषाम् । ३ ।

पुनरभिहितः पुनःसंछतः । स्यामूलं वामोविशेषः यथा स्यामूलेन
द्यौमेण वायं मंजपयन्तीत्यादौ । विकल्पते चैतद्बुधं पुनर्निष्कृतादिभिः ।
पुनः काम्यत इति पुनःकामः पुनराधेयफलम् ॥

यदीतराणि न विद्येरन्नप्यनद्याहमेव दद्यात् । अन-
दुहि ह वा एते च कामा अतश्च भूयांस इति पैङ्गाय-
निब्राह्मणं भवति । ४ ।

अगङ्गानिति पुनरुत्स्यूत एव गृह्यते यदीतराणि न विद्येरन्नितीतरश-
ब्दमामर्थ्यात् । स चान्याधेयिकीरपि निवर्तयति अनद्याहमेवेत्यवधा-
रणम् ॥

देवे अग्नौ देवो अग्निरिति द्वयोरनूयाजयोर्विभक्ती
दधाति । ५ ।

तद्यथा देवे अग्नौ यद्भिः देवो अग्निर्नराग्रम इति ॥

नोत्तमे । ६ ।

व्याख्यात उत्तमप्रयागेन ॥

उच्चैरुत्तमं संप्रेष्यति । ७ ।

संप्रेष्यतीति प्रदर्शनार्थम् । याज्याप्युच्चैरेव यथोक्तमुपांगु यजत्योत्त-
मादनूयाजादिति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ८ ।

गतः ॥

आग्निवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वपति सर्वेषामनु-
निर्वाप्याणां स्थाने द्विदेवत्यानां वा । ९ ।

द्वितीयमिन्पते पवमानहविषामन्ते आग्निवारुणः तदन्त आदित्यः
तदन्ते वैष्णव इति क्रमः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । संतिष्ठते पुनराधेयम् । १० ।

गतौ । तथाग्निहोत्रादीनि प्राप्ते काले भवन्ति । नन्वारम्भार्था दश-
होत्रादय इति प्रागेव दर्शितम् ॥

यस्मृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयाल्लोकः सल्लोकः
सुल्लोक इति । ११ ।

अथ तृतीयाधाने कश्चिद्विशेष उच्यते तत्र यः पगचीवं पुनराधेया-
दग्निमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयादिति श्रुत्यनुरोधात् । यः प्रथम-
मग्नीनाधाय ततो द्वितीयं पुनराधेयं कृत्वा पुनस्तृतीयमाधत्ते विशेष-
वचनात् तस्मैते होमा भवन्ति । यथा कथञ्चिद्वा तृतीयाधाने विशेष-
वचनात् तथान्यथ मीमांसा किं तृतीये पुनराधाने एते होमा
आहो खिदन्वाधेये उत्तोभयमिष्टिति । प्रकरणात्पुनराधेय इति
केचित् । अग्निमादधीतेति श्रुतेरन्वाधेय इत्यन्ये । उभयमिष्टित्ये
सूत्रकाराभिप्रायः यस्मृतीयमादधीतेत्यविशेषवचनादेव । तथा होम-
यमाह धौधावनः अथेदं तृतीयाधेयं कतरन्नु खन्विदमुपनिष्यन्ति

ग्याधेयं पुनराधेयं वेद्यग्याधेयमेवेति ब्रूयादिति । तथा पुनराधेय-
विधानानन्तरमाह द्वितीयमादधान आग्नेयस्य षड्भक्तपालस्य पुरस्ता-
त्स्मिष्टकृतः सुवाक्यतीरुपजुहोति लेकः सलेकः सुलेक इति ॥ एते-
नैवाग्याधेयकल्पेनैषां होमकालो ख्याख्यातः । अथ प्रायश्चित्तं पुन-
राधानमपि प्रसङ्गाद्वैवोपदिशति ॥

यद्वरण्योः समारूढो नश्येत् । १२ ।

पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तच्च समारूढेष्वग्नि-
व्यवर्णिनाशो ऽग्निनाशः यथोक्तमाश्रयायनेन समारूढेषु चारणीनांश्च
इति । ॥ चारणिनाशो द्विविधः शक्तिनाशः स्वरूपनाशश्च । तच्च
शक्तिनाशो मन्यनामामर्थं स्वरूपनाशस्त्वपहरणदाहदूषणादिनानेक-
विधः । दूषणं मूत्रपुरीषाद्युपहतिः चामधिरुत्य स्मर्यत उपहताणा-
मुत्सर्ग इति । तदेवमरण्योरुभयविधनाशे पुनराधेयम् ॥ तच्च शक्तिनाशे
ऽगुपहमाह भारद्वाजः तच्च च लौकिकाग्रागुपावरोहणं स्यादिति ।
स्वरूपनाशे ऽप्याह बौधायनः अपहताग्नेर्नष्टारणीकस्य च ब्रह्मादने-
नैव प्रतिपद्यते सिद्धमग्याधेयं कामं नष्टेषु वापहतेषु वाग्निषु नाद्रि-
येताग्याधेयं आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति तस्य प्राणो
गार्हपत्यो ऽपानो ऽन्वाहार्यपवनेऽप्यन आहवनीयः काममुपावरोह्य
जुहुयादिति । तद्योत्तरारणेऽरुभयविधनाशे ऽप्याह भारद्वाजः अथ
यद्युत्तरारणिः समारूढो जीर्येन्नष्टेदाधरारण्य आहृत्येति विज्ञायत
इति । आहृत्येति अधरारणीं हित्वैकः खण्ड उत्तरारणीन्नेनाहृत्य
इत्यर्थः ॥ एवं चाधरारणिस्वरूपनाशे पुनराधेयमेवेत्युक्तं भवति ।
आहवनीयादेस्तु समारूढस्वारणीनां पुनर्योगित उत्पत्तिमिच्छन्ति

सूयोनौ विद्यमाने इत्यन्तोऽस्मादयोगात् ॥ अयामभाकृतेऽग्रावरणी-
 नाग्रे को विधिः । किमत्र प्रष्टव्यम् । यदा भिद्यमानोऽग्निरनुमतो
 ऽरणी अपेक्षित्यते तदागत्यभावादाधानं भविष्यति । तथा हन्द्वा-
 परिमिष्टे कात्यायनः अरयोः ह्यवनाग्निदाहेस्वर्णिं समाहितः
 यालयेदुपशान्ते ऽग्नौ पुनराधानमिष्यत इति । तथाप्यनुपहमाच्च
 भारद्वाजः यद्यरणी समाकृता जीर्णेऽग्निघेदुप्येदा ब्रह्मलीकृत्य गार्हपत्यं
 प्रदीप्य प्रविश्य प्रज्वालयादत्ते दक्षिणेनोत्तरारणिं सूयेनाधरारणि-
 नुपर्यग्नौ धारयन्प्रपत्युन्निष्टाग्रे प्रविश्य सोमिमेतां देवयज्ञायै ता
 वोढवे जातवेदः अरथोररणी अनुधंकमस्र जीर्णा तनुमजीर्णया निरु-
 द्ध्वेति अथैनं स्वेन मन्त्रेण सूयोनौ समारोप्य मयित्वाग्नी विद्वत्
 जुहुयात् । स्वेन मन्त्रेण समारोपयमन्त्रेण । सूयोनवरथोर्विद्वत्
 जुहुयात् यथाकालं विद्वत् तत्तद्गोमादि कार्यं कुर्यादित्यर्थः ॥

यस्य वोभावन्तुगतावभिनिम्नोच्चेदभ्युदियाद्वा पुनरा-
 धेयं तस्य प्रायश्चित्तिः । १३ ।

वाकारः समुच्चयार्थः । उभयत्रिष्वप्ये-अरानर्गः अनुगतश्चसमभि-
 व्याहारात् तौ च गार्हपत्यादवनीयौ प्राधान्यात् । निरोधनमन्त्रमयः ॥
 तदयमर्थः । अग्निरोत्रार्थं विद्वत्तमजस्रं वाहवनीयं गार्हपत्यं वोभाव-
 न्तुगतावभि सूर्या निषोच्चेदुदियाद्वा तस्य पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति ॥
 केचित्पुनरचाविहते आहवनीये केवलगार्हपत्यानुगमने ऽप्युभयातुम-
 तिमिच्छन्ति पश्चाद्भि स तर्हि गत इति लिङ्गेनाविहतावस्थायामा-
 हवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशानुगमनात् । तत्तु न गृह्यागच्छे । कस्मात् ।
 उभावित्यनेन तावदिरेधात् । नक्षोकोऽग्निरुभाविति श्रभ्यते

न च यथोक्ताभिज्ञादाहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशमिद्विस्तस्थान्यपर-
त्वात् । अन्तु वानुप्रवेशः तथाप्यनुप्रविष्टो ऽयमानुमानिको ऽग्निरश्व-
त्यग्न्याग्निवदाग्निर्देव्यवहारभाजनं भवितुमर्हति प्रत्यक्षाग्निगोचरत्वा-
त्सर्वाग्निव्यवहाराणां यथान्तराशौ तिष्ठन् यदि गार्हपत्याहवनीयावि-
त्यादि । किं चानुगमनव्यवहारो ऽपि प्रत्यक्षाग्निगोचर एव दृष्टः
अथा यदि पूर्वा ऽनुगतः यदि गार्हपत्य आहवनीयो वानुगच्छेदि-
त्यादि । तथा परोक्ष्यतिरेकश्च दृष्टः चदरण्योः समाकूढो नग्नेदिति ।
किं चैवं परोक्षस्याप्यग्रेरनुगमनमिच्छतः सर्वत्राविष्टतावम्यायां गार्हप-
त्यानुगतावाहवनीयानुगतिप्रायश्चित्तमपि प्रसज्येत । तथोभयममर्गा-
त्संसर्गप्रायश्चित्ताद्यपि प्रसज्यमित्यम् । तस्मात्सिद्धं न केवलगार्हपत्या-
नुगमनमुभयानुगमनमिति न चोभावानुगतावित्युभयाभावमात्रलक्ष-
णेति पुनः सुत्थार्यमभवे लक्षणाश्रयणस्यायुतत्वात् । तस्माद्विद्यमाणो-
भयविनाशविप्रयो ऽयं विधिरित्येव सांप्रतम् । एवं चाविष्टतामस्यायां
केवलगार्हपत्यानुगमने यतोऽप्युदयास्तमययोरनुगतिप्रायश्चित्तमनुद्धर-
णप्रायश्चित्तं च कृत्वाग्निहोत्रहोमः कार्य इति सिद्धं भवति ॥

**पुनराधेयमित्याश्रय्यो ऽग्न्याधेयमित्याश्रयेन आले-
खनः । १४ ।**

आलेखनमतप्रदर्शनेनैव विकल्पसिद्धावाश्रय्यमतप्रदर्शनेन स्वमतसं-
वादः स्थाप्यते । पुनराधेयं प्रत्यादरविशेषार्थमिति वेदितव्यम् ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रतौ सूचदीपिकाया-
मष्टमः पटलः । इति पञ्चमः प्रश्नः ॥

श्रीम् ॥

अथागन्वाधेयानन्तरमग्निहोत्रं व्याचिख्यासुरधिकारं दर्शयति ॥

अग्निहोत्रं व्याख्यास्यामः । १ ।

अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयं अग्नेर्होत्रमग्निविति होत्रे ऽग्निदेवतात्वं
बन्धान् यद्योक्तं ब्राह्मणे स एतद्भागधेयमभ्युपगम्यत यदग्निहोत्रं तस्मा-
दग्निहोत्रमुच्यते इति । कचिद्व्यवहारे ऽपि यथाधिमित्याग्निहोत्रं
यस्याग्निहोत्रं दुष्प्रमाणमित्यादौ ॥

अधिवृक्षसूर्यं आविःसूर्यं वा एष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्यु-
पवेपमादाय गार्हपत्यमभिमन्त्रयते सुगार्हपत्य इति । २ ।

यस्य बोधावगुणतौ यस्य वाग्निभिरग्नौ नित्यादिवत्समुच्चयार्थं वाशब्दः ।
सूर्यशब्देनोभयत्र वक्षिणवशा । भूमेष्टयिता रश्मयो ऽधिवृक्षमेवं
निविशन्ते यस्मिन्काले सो ऽधिवृक्षसूर्यः । तथा प्राच्यां दिशि
रश्मय आविर्भूता यस्मिन्काले स आविःसूर्यः । एतमर्थमभिप्रेत्यो
क्तमुदात्तु रग्निषु दृष्टव्येति ॥ केचित्त्वाविःसूर्यं इत्यपि वाच्यं
श्रीव कालविकल्पं मन्यन्ते । तदयुक्तं प्रातरपि विहरणकालस्य
त्वाद्नेन स तद्वगमादतो ऽन्यस्य वावचनात् अन्यथा प्रातर्वि-
कालस्यानियतकालत्वप्रसङ्गाच्च । न वास्त्विति वाच्यं
प्रायश्चित्तवचनात् । अत एव तर्हि

ऽवगम्यत इति चेन्नमानमिदं विहरणे ऽपीति । तत्रापि कालो विधेयो न स्यात् । तस्माद्यथोक्त एव सूत्रार्थः ॥ न विद्युदमीत्यपामु-
पस्पर्शनं दर्विहोसत्वात् । उपवेशस्तु प्रागेव व्याख्यातः ॥

अथैनं बोधयत्युदुध्यस्वाग्ने प्रति जागृह्येनमिष्टापूर्ते
संस्तुजेयामयं च । अस्मिन्सधस्थे अधुत्तरस्मिन्विश्वे देवा
यजमानश्च सीदतेति । ३ ।

बोधयति प्रादुष्करोति । उदुध्यस्वाग्ने इति मन्त्रोच्चारणमेव बोधन-
मित्यपरम् ॥

उद्धरेत्येव सायमाह यजमानः । उद्धरेति प्रातः । ४ ।

उद्धरेति द्विरुक्तिर्वैचित्र्यार्था । सायं च प्रातयोद्धरेत्याहेत्यर्थः । तच्चा-
द्धरेत्यनुज्ञामात्रं यजमान आह उद्धरणमन्त्रमध्वर्युरित्येवकारार्थः ।
यदा स्त्रियं जुह्वदपि स्वयमात्मानमनुजानीयादिति न्यायेनोद्धरेत्ये-
वाहेत्यर्थः । तत्रैव भिन्नक्रमो वा योजनीय उद्धरेत्याह्वेति ॥

सहस्रं तेन कामदुघो ऽवरुद्धे । ५ ।

तदन्तेनानुज्ञाविषयेण परामर्शद्वारेण लक्षितलक्षणयाग्निहोत्रं परामृ-
श्यते स्त्रयते च । तदग्निहोत्रेण सहस्रं कामदुघो वा अवरुद्धे लभत
इति ॥ तथा च श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे बौधायनः अथ यस्याग्निहो-
त्रमुद्धरति सहस्रं तेन कामदुघो ऽवरुद्ध इत्यथ यस्याग्निहोत्रं
जुहोति सहस्रं तेनेत्येवेदमुक्तं भवतीति ॥

वाचा त्वा होत्रा प्राखेनोज्ञात्रा चक्षुषाध्वर्युणा मनसा

ब्रह्मणा ओवेणाग्रीधैतैस्त्वा पञ्चभिर्दैवैर्ऋत्विग्भिर्हवरा-
मीति गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति । ६ ।

प्रज्वान्येवोद्धरति ॥

भूर्भुवः सुवरुद्धियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविदा-
न्यञ्च विद्वांश्चकार । अह्ना यदेनः कृतमस्ति पापं सर्व-
स्मान्नोद्धृतो मुञ्च तस्मादिन्युद्धियमाणमभिमन्त्रयते
यजमानः सायम् । रात्र्या यदेनः कृतमस्ति पापं सर्व-
स्मान्नोद्धृतो मुञ्च तस्मादिति प्रातः । ७ ।

प्रातस्तेतस्यैव मन्त्रस्य रात्र्या यदेन इत्येतावापि कारः ॥

अग्निपतये ऽग्नये मे विद्वाग्निपतये ऽग्नये मे मृड ।
अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य जित्यै ।
तयानन्तं काममहं जयानि प्रजापतिर्यं प्रथमो जिगा-
याग्निमग्नौ स्वाहा । ८ ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

अग्ने सम्राडजैकपादाहवनीय दिवः पृथिव्याः पय-
न्तरिक्षास्त्रैकं विन्द यजमानाय । पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सा-
दयामि यज्ञिये लोके । यो नो अग्ने निष्ठो यो
ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभिनिदधामीति

कभ्योदङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वा सायमायतने ऽग्निं प्रति-
ष्ठापयति । प्राङ्मुखः प्रातः । १ ।

न पुरस्तात्परिक्रमणं प्रातः ॥

स्वयं यजमान इध्मनाहरति विश्वदानीमाभरन्तो
नातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेत्येतया
। २ ।

इध्मानेधाग्नयमाहरति न तन्येनाहारयति ॥

यद्गमे यानि कानि चेत्येताभिः पञ्चभिः प्रतिमन्त्रम-
ग्निपु महत इध्मनादधाति । ३ ।

इदमपि यागमाग्नेव यजमानाधिरात्कन्यास्तरेषु यकृत्वाच ।
वत्यापाडेन तावद्याजमानकाण्ड एवेष्टाशमाह्वणमाधानं शोभयमु-
क्तम् । भारद्वाजो ऽप्याह स्वयं यजमान एध्मनाद्यग्निपु महत
इध्मनादधातीति । महत इध्मानिति यावन्तः वसिन्धनार्थायालं
तावन एकेकस्मिन्नादधातीत्यर्थः ॥

आहवनीये वर्षिष्ठम् । ४ ।

पथान्येभ्यो वर्षिष्ठं भवति तथा ॥

यथाहितास्तेनानुपूर्व्येणाहवनीयादा प्रक्रम्य । ५ ।

इध्मनादधातीत्यर्थः । आहवनीयप्रक्रमे ऽपीतर्यां यथाधानमेव क्रमः ॥

तथाग्निराधेयो यथाहुतिर्न व्यवेयात् । ६ ।

ब्रह्मणा श्रोत्रेणामोघैतैस्त्वा पञ्चभिर्देवैर्ऋत्विग्भिर्ब्रह्म-
मीति गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति । ६ ।

प्रज्वान्यैवोद्धरति ॥

भूर्भुवः सुवरुद्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यद्विडा-
न्यच्च विडांश्चकार । अह्ना यदेनः कृतमस्ति पापं सर्व-
स्मान्मोद्धृतो मुञ्च तस्मादित्युद्रियमाणमभिमन्त्रयते
यजमानः सायम् । रात्र्या यदेनः कृतमस्ति पापं सर्व-
स्मान्मोद्धृतो मुञ्च तस्मादिति प्रातः । ७ ।

प्रातस्त्रेतायैव मन्त्रस्य रात्र्या यदेन इत्येतावान्विकारः ॥

अग्निपतये ऽग्नये मे विडाग्निपतये ऽग्नये मे नृड ।
अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य जित्वै ।
तयानन्तं काममहं जयानि प्रजापतिर्यं प्रथमो जिगा-
याग्निमग्नौ स्वाहा । ८ ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

अग्ने सप्तादजैकपादाहवनीय दिवः पृथिव्याः ।
नरिष्वालोक्तं विन्दयजमानाय । १ । मूर्ध
दयामि यज्ञिये लोके । यो नो अग्ने निष्ठो यो ऽ
ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभिनिदयामीति पुरस्तात्परि-

क्रम्योदङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वा सायमायतने ऽग्निं प्रति-
ष्ठापयति । प्राङ्मुखः प्रातः । १ ।

न पुरस्तात्परिक्रमणं प्रातः ॥

स्वयं यजमान इध्मनाहरति विश्वदानीमाभरन्तो
नातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेत्येतया
। २ ।

इध्मानेधाग्नयमाहरति न तन्येभाहारयति ॥

यदग्ने यानि कानि चेत्येताभिः पञ्चभिः प्रतिमन्त्रम-
ग्निपु मंहत इध्मनादधाति । ३ ।

इदमपि याजमानसैव यजमानाधिरागन्तव्यान्नारेद् व्यख्यात ।
सत्यापाठेन तावद्याजमानकाण्ड एवेगद्यमाहणमाधानं बोधयमु-
क्तम् । भारद्वाजे ऽप्याह स्वयं यजमान एध्मनादध्याग्निपु महन
इध्मनादधानीति । महत इध्मानिति याग्नः मग्निभनार्थायाज्ञं
तावत् एकैकमिन्द्रादधानीत्यर्थः ॥

आहवनीये वर्षिष्ठम् । ४ ।

यथान्येभ्यो वर्षिष्ठं भवति तया ॥

यथाहितास्तेनानुपूर्व्येणाहवनीयाद्वा प्रक्रम्य । ५ ।

इध्मादधानीत्यर्थः । आहवनीयप्रक्रमे ऽपीतरेषां यथाधानसेऽ कामः ॥

तथाग्निराधेयो यथाहुतिर्न व्यवेयात् । ६ ।

तयाम्निहनुखार्चिर्विधातव्यो यथेष्टोपरि दत्तामाहुतिमिषो ॥
घवेयान् व्यवध्यात् ॥

नान्तराग्नी संचरति । ७ ।

अग्नी इति गार्हपत्याहवनीयौ गृह्येते प्राधान्यात् तथोत्तरस्य
व्यक्तत्वाच्च ॥

यदि पूर्वेऽनुगतः संचर्यम् । ८ ।

पूर्वस्मिन्त्रियमाणेऽपराम्न्यनुगतावमंचरणार्थं वचनं श्रुत्यया तदार्थ-
क्यात् । अथाचैवार्थवादं दर्शयति ॥

पश्चाद्वि स तर्हि गतः । ९ ।

तर्हि तन्निष्कासे चोऽग्निः पश्चाद्गार्हपत्ये स्वयोनौ वि गतः । तेन
संचर्यमिति ॥

कामं हुते संचर्यमित्येके । १० ।

अजस्रविषये वाद्वाहोमादुत्तरकाजमन्तराग्न्योरयं संचरणविकल्पः ।
प्रणयनकल्पेऽपि प्रधानहोमादुत्तरकाजमिति केचित् ॥

नक्तमाहवनीयं धारयति । ११ ।

पूर्वं त्वाहवनीयस्य सायंप्रातर्होमयोः प्रथक्प्रणयनमुक्तं ॥ वि२
आविःसूर्य इति तथोदद्मुखः मय्यद्मुखो वा सायं
प्रातरिति च । इदानीं तु सायमुपक्रम्य प्रातरपवर्गणो
ककर्माभिप्रायेणैवमेव प्रणयनमुच्यते यद्योक्तं बौधायनेन
शेवं सायमुपक्रमं प्रातरपवर्गमाचार्या मुञ्जत इति ॥

प्रणयनकम्पयोर्विप्रतिषेधादिकम्पः । तथा च कात्यायनः तस्मिन्मा-
यंप्रातर्होममेक इति । भारद्वाजश्चाह अपि वा सायमुद्धृत एव
स्यादा प्रातरग्निहोत्रादिति । तथा नक्तं वा धारयेयुर्गिति ॥

नित्यो गतश्रियो धियते । १२ ।

गतश्रीर्व्याख्यातस्त्रयो वै गतश्रिय इत्युक्तमित्यत्र । तस्याधानादारभ्य
नित्यो धियते । आहवनीय इति विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः ॥
सत्यापाठभारद्वाजौ त्वाहृतुः नित्यं गतश्रियो धार्यत आयुष्कामस्य
वेति । आश्वलायनमतात्तु गतश्रियः सर्वे ऽपि नित्या यथाह
आधानाद्वादशरात्रमजस्ता अत्यन्तं तु गतश्रिय इति । बौधायनम-
तात्त्वगतश्रियो ऽपि पठे नित्याः सर्वे यथाह आधानप्रभृत्येवेति
ऽजस्ताः स्युरिति शालीकिरिति ॥

नित्यं गार्हपत्यम् । १३ ।

गतश्रीरगतश्रीश्च सर्वे एव नित्यं गार्हपत्यं धारयन्तीत्यर्थः पुनर्नित्य-
मक्षणात् ॥

तथान्वाह्यार्यपचनं यदि मथित्वाहितो भवति । १४ ।

आधानकाले यदि दक्षिणाग्निर्मथिलाहितः तमपि सर्वे नित्यमेव
धारयेयुः । सत्यापाठमतात्त्वाहार्यो ऽपि नित्यः ॥

यद्याहार्यो ऽहरहरेनं दक्षिणत आहरन्ति । १५ ।

यदि तदानीमाहार्यस्तदा योनित आहरन्ति । यज्वचनमविवक्षितम् ।
अहरहः कालेकाल इत्यर्थः यथाहरह्यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहु-

यादिति । दक्षिणत इति दक्षिणान्यायतनानुवादः । दक्षिणार्धे-
यादाहरणनियम इति केचित् ॥

उपवसथ एवैनमाहरेयुर्नवावसान एवैनमाहरेयु-
रिति वाजसनेयकम् । १६ ।

उपवसथे ऽग्न्यन्वाधानकाले । वासार्थं देशान्तरप्राप्तिरवसानं स्था-
वा इदं श्रेष्ठो ऽवसानमागच्छेति सिद्धात् । नवमवसानं नवावसानम् ।
पूर्वस्थानात् स्थानान्तरप्राप्तावाहरेयुर्नान्ययेत्यर्थः ॥ सभावावसथो-
क्त्वेरमुत्पादनावचनादाधानसंपादितानामग्नीनां स्वतो ऽनुदासित्य-
त्वाच्च नित्यधारणमेव युक्तमिति केचित् । तद्युक्तं नित्यधार्याणाम-
नुक्रमणेनेतरेषां धारणद्युदासात् इतरथा तनुक्रमणानर्थक्यात् अर्धा-
धार्याधाशिं प्रत्यक्षपटके कर्मणि श्रौतिकः संपद्यत इत्यधार्मे-
न्यायद्युत्पादनाच्च । न सैनप्रणयनशब्दादारवनीयैकविषयमिति मन्त्र-
उपपत्तिप्रदर्शनार्थमाजस्र अन्यथा दर्शपूर्णमासादिषु दक्षिणाग्नेराह-
णसिद्धेः शामिनादीनां धारणप्रसङ्गाच्च । तस्माच्च धार्या सभावाव-
स्यावापत्ताममतात् । सत्याषाढभारद्वाजाभ्यां तु धार्यमेव ।
यथा नित्यौ सभावावसथ्याविति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

परिसमूहनेनाग्नीनलंकुर्वन्ति । १ ।

परिसमूहनं परितो मार्जनं तेनाग्नीनलंकुर्वन्ति । स
इत्यर्थः । बहुवचनं पठ्यध्वर्युञ्जमानानामन्यतमप्राप्त्यर्थम् ।
चेतसमूहकदण्ड्यागारमित्येव ॥

पुरस्तादलंकाराः सायमुपरिष्ठादलंकाराः प्रातः । २ ।

अग्नय इति शेषः । तत्र यदापुपरिष्ठाद्धोमादलंकारस्तदापुपरितन-
समिन्धनादनन्तरमिष्यते पूर्वालंकारे तथादर्शनात् । स चोभयत्र
पाणिना कार्यः समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन समूहयेति
वचनात् ॥

एतद्वा विपरीतम् । उभयतोऽलंकाराः सायं तथा
प्रातरित्येके । ३ ।

गती ॥

अग्ने गृहपते शुन्धस्वेति गार्हपत्यमग्ने वह्ने शुन्धस्वेति
दक्षिणामिमग्ने सन्नाट् शुन्धस्वेत्याहवनीयमग्ने सभ्य
शुन्धस्वेति सभ्यमग्ने परिपद्य शुन्धस्वेत्यावसथ्यम् । ४ ।

अलं कुर्वन्तीति संबन्धः ॥

उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैस्तृणैर्वाग्नीन्परिस्तृणत्यग्निमग्नी
वा । ५ ।

व्याख्यातः प्राक् । अग्निमित्याहवनीयो गृह्यते होमादन्तर्गते । अग्नि-
रणाणानि दूर्वादयः ॥

खादिरः सुवो वैकल्यग्निहोत्रहवर्मा अहवर्मा-
विमाची वा । ६ ।

एवाग्निहोत्रसुवः पुनर्विधानात् । अहवर्मा अहवर्मा अहवर्मा
होत्रहवणी । नौ च दार्ढ्यपौर्णमासिकः अहवर्मा अहवर्मा अहवर्मा

प्रसृताशतिरार्यकृताग्निहोत्रस्थाल्यूर्ध्वकपालाचक्रवर्ता
भवति । ७ ।

प्रसृताशतिरसंकुचितचिला । आर्यकृता आर्यैस्सैवर्षिकैः कृता । ऊर्ध्व-
कपाला अतिर्यग्युक्तकपाला । अचक्रवर्ता वर्तनं वर्तः न चक्रे वर्तनं
यस्याः सा तथोक्ता न चक्राधमखेन निर्मितेत्यर्थः ॥

दक्षिणेन विहारमग्निहोत्री तिष्ठति तां यजमानो
ऽभिमन्त्रयत इडासि व्रतभृदहं नावुभयोर्व्रतं चरिष्यामि
सुरोहिण्यहं नावुभयोर्व्रतं चरिष्यामीड एहि मवि
अयस्वेर एह्यदित एहि गौरेहि अह एहि सत्येन त्वाह-
यामीति । ८ ।

अग्निहोत्रायां धेनुरग्निहोत्री ॥

अथ वेदिदेशमभिमृशंतीयमसि तस्यास्ते ऽग्निर्वत्सः
सा मे स्वर्गं च लोकममृतं च धुत्सेति । ९ ।

गतः ॥

पूपासीति दक्षिणतो वत्समुपसृज्य प्राचीमावृत्त्य
दोग्ध्युदीचीं प्राचीमुदीचीं वा । १० ।

दक्षिणतो गौर्वत्समुपसृज्य यथा प्राची भवति तथा
दोग्धि ॥

न शूद्रो दुह्यात् । ११ ।

किमर्थमिति चेत् ॥

असतो वा एष संभूतो यच्छूद्रः । १२ ।

असतो निरुष्टादङ्गात्पादादिति यावत्पञ्चां शूद्रो अजायतेति श्रुतेः ॥

दुह्याद्वा । १३ ।

नन्विदानीमेवोक्तमसतो वा एष संभूत इति ततः परिहारः । न चात्र मानायवदुत्पत्तयेन शुद्धिरस्ति येनानुजायेतापि शूद्रः । तथा च ब्राह्मणं अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्रस्तद्धि नोत्पुनन्तीति । तत्राह

यदेव गार्हपत्ये ऽधिश्रयति पवयत्येवैनत् । १४ ।

अतो ऽनुजायेत शूद्र इति भावः ॥

अग्निहोत्रस्थाल्या दौहनेन च दोग्धि । १५ ।

उभयत्राप्यधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

पूर्वो दुह्याज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा गतश्रीः स्यात् ।
अपरौ दुह्यात्कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो वानुजावरो
यो वा बुभूषेत् । १ ।

याख्यातौ दर्शपूर्णमासयोरवदानविधौ । पूर्वापराविति तु स्तननिर्देश
इति विशेषः ॥

न स्तनान्संमृशति । २ ।

प्रसवणार्थं न स्तनानमिमृशतीत्यर्थः ॥

यथोपलभ्यं नित्ये कल्पे दोग्धि । ३ ।

नित्ये दोहनकल्पे यथोपलब्धं योयः स्तनो हस्तप्राप्तस्तं दोग्धि न ह
पूर्वापरादिनियम इत्यर्थः ॥

पूर्ववदुपसृष्टां दुह्यमानां धाराघोषं च यजमानो
ऽनुमन्त्रयते । ४ ।

पूर्ववत् आनाय्यवन् ॥

अस्तमिते दोग्धि । ५ ।

अत्र दोहनस्यास्तमयात्परमनियमात्तत्पूर्वभाविनः समिन्धनादेः प्राग्-
स्तमयादनुमतिः सूचिता भवति ॥

अमरस्तमिते होतव्यम् । ६ ।

अमरः सद्यः । अस्तमितमात्रे दोहनादि प्रतिपद्य शेषमः कार्य इत्यर्थः ।
एतदेव स्तौति ॥

समुद्रो वा एष यद्दोरावस्तस्यैते गाधे तीर्थे यत्संधी
तस्मात्संधी होतव्यमिति शैलान्निवाद्धारणं भवति । ७ ।

संधी नाम सायंप्रातः सूर्यनक्षत्रयोरन्यतरास्तमयादारम्भान्यतरौदया-
वधिकालौ । यथा संधोपासनकालं नियच्छता गौतमेनाहं संधो-
तिथ्या व्योतिषो दर्शनादिति । तौ समुद्रकल्पस्यादोरावस्तस्य
तीर्थे तस्मात्तत्रैव होतव्यम् । यथा गाध एव स्थितो न ।
तथागधोरेव कालयोर्ज्ञतं प्रतिष्ठितं भवति नान्यत्रेति भावः ।
इति दिवचनात्प्रातःसंधिरपि स्तुतो भवति ॥

नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदेशे निशायां वा साधम् । ८ ।

सायं चैते ऽपि त्रयो होमकालाः संधिना सह विकल्पन्ते । नक्षत्रं
दृष्ट्वा प्रथमनक्षत्रदर्शने । प्रदोषे प्रथमयामे । निशायां द्वितीययामे ॥

उपस्युपोदयं समयाविपित उदिते वा प्रातः । ९ ।

प्रातरप्येते समंधिकायत्नारो होमकालाः । उपसि प्राच्यां जातप्रका-
शायाम् । उपोदयं उद्यात्पूर्वस्निग्धमये पूर्वतः प्रातःसंधिस्तु चेत्युक्तं
भवति । समयाविपित ईषदाविर्मण्डले सूर्ये । तत्र प्रदोषान्तो होम-
कालः संग्रान्तः प्रातरित्याद्यस्त्रायनः ॥ अथापदि कालान्तराणाम-
प्यनुग्राहकं ब्राह्मणं दर्शयति ॥

यदुदिते जुहोत्यग्निष्टोमं तेनावरुन्धे यन्मध्यंदिने
जुहोत्युक्थं तेनावरुन्धे यदपराल्हे जुहोति षोडशिनं
तेनावरुन्धे यत्पूर्वरात्रे जुहोति प्रथमं तेन रात्रिपर्या-
यमाप्नोति यन्मध्यरात्रे जुहोति मध्यमं तेन रात्रिपर्या-
यमाप्नोति यदपररात्रे जुहोति तृतीयं तेन रात्रिपर्या-
यमाप्नोति । १० ।

उदिते पूर्वाह्न इत्यर्थः । रात्रिपर्यायैः क्रत्वधिकारादतिरात्रो लक्ष्यते ।
तदयमर्थः । एतेषु कालेषु जुह्वदेतैर्यज्ञविशेषैरिष्टवान्भवतीति । एवं ॥
सर्वमहः सर्वा रात्रिश्च होमकाल इत्युक्तं भवति । तथा च भारद्वाजः
आ सायमाहुतिकाकालात्प्रातराहुतिकाकालो नातीयादा प्रातराहुतिका-
कालात्सायमाहुतिकाकाल इति । न चेत् पूर्वोक्तैः कालैः महैयां तुल्यवि-
कल्पता भ्रमितयेत्याह ॥

स न मन्येत सर्वेष्वेतेषु कालेषु होतव्यमापदि हुत-
मित्येव प्रतीयादिति विज्ञायते । ११ ।

सो ऽयं प्रतिपत्ता नैवं मन्येत सर्वे ऽमी होमकाला इति । वि-
त्तापद्यगत्याभेदु कालेषु उतमपि उतं भवतीत्येतावदेव प्रतीयादित्यर्थः ॥

यो होमकालः सो ऽङ्गानाम् । १२ ।

सर्वेष्वपुक्तेषु कालभेदेषु यतमस्मिन्प्रधानं चिकीर्षति ततमस्मिन्नेवाङ्गा-
नपि कर्तव्यानि न तु कालान्तरे । विहरणं तु वचनात्प्रागुदयाहम-
याभ्यां क्रियते ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति । १ ।

अग्निहोत्रं पत्नीवत्संनिहितपत्नीकं भवति । उत्तरगृहेष्वेव सिद्धे पत्नी-
वद्वचनमादरायम् । अस्तेति वचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न
पत्न्या इति व्यापितं भवति तच्च दर्शितमेव प्राक् ॥

स्व आयतने पव्युपविशति । २ ।

उत्तमायतनं पत्न्याः दर्शपूर्णमागयोर्दक्षिणत उदौच्युपविशतीति । पद्या-
ङ्गार्हपत्यस्य प्राच्युपविशति तस्मात्पत्यात्प्राची पव्यम्वान्न इत्यनुवादात् ॥

अपरेणाहवनीयं दक्षिणातिव्रज्योपविश्य यजमानो
विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमि मयि श्रद्धे-
त्यप आचामति । ३ ।

आचामति भवति ॥

ऋतं त्वा सत्येन परिपिञ्चामीति सायं परिपिञ्चति ।
सत्यं त्वर्तेन परिपिञ्चामीति प्रातः । आहवनीयमग्रे ऽथ
गार्हपत्यमथ दक्षिणाग्निमपि वा गार्हपत्यमाहवनीयं
दक्षिणाग्निं यथा वाहिताः । ४ ।

मभ्यामव्यथोर्न परिषेचनं चयाणामनुक्रमणात् ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंतनोमीति
गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुदकधारां सावयत्याहवनी-
यात् । ५ ।

भक्त्यादिर्भयोगो धाराणात् ॥

एष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेपमादाय भूतकृत स्यापोढं
जन्यं भयमपोढाः सेना अभीत्वरोरिति गार्हपत्यादु-
दीचे ऽङ्गारान्निरुद्धा व्यन्तान्गार्हपत्येन कृत्वा सगरा
स्येत्यभिमन्य जपत्यग्नय आदित्यं गृह्णाम्यह्ने रात्रिमिति
सायम् । आदित्यायाग्निं गृह्णामि रात्र्या अहरिति
प्रातः । ६ ।

व्यन्तान् गार्हपत्यमग्रेरन्तादिगताभ्यधिरायतनाद्गतानित्यर्थः ॥

इडायाः पदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुष-
स्व । ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपा विरूपास्तेषां सप्ताना
मिह रन्तिरस्तु । रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्या-
वेति तेषमिहोचमधिश्रयति । ७ ।

दोहनस्यमपि पथो ऽग्निहोत्रस्यात्यामानीय तामधिअयति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

रेतो वा अग्निहोत्रम् । न सुशृतं कुर्याद्रेतः क्लृप्त-
येन्नो ऽशृतमन्तरेवैव स्यात् । १ ।

सुशृतं चेत्कुर्याद्रेतः क्लृप्तयेत् दहेत् । नो अशृतं च भवति । यथा-
नारा मध्य इव श्रुताश्रुतयोर्भवति तथैव स्यात् ॥

समुदन्तं होतव्यम् । २ ।

अन्तेषु समुदन्तः फेनो यस्य न मध्ये तत्समुदन्तम् । तावन्मात्रेण श्रुतं
होतव्यमित्यर्थः ॥

उदन्तीकृत्य प्रतिषिध्यम् । ३ ।

यदेदन्तं भवति तदा प्रतिषिध्यं प्रतिषेकम् । उपरिष्ठादभ्विन्दुत्वेन
प्रतिषेकः तत्प्रकारस्यानन्तरमेव वक्ष्यते ॥

अप्रतिषेकं स्यात्तेजस्कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य पा-
प्मानं तुस्तूर्णमाणस्यायो सर्वेभ्यः कामेभ्यो ऽयो यः काम-
येत वीरो म आजायेतेति । ४ ।

पाप्मानं तुस्तूर्णमाणस्येत्युकारो षाड्बलकं तिस्र्यूर्णमाणस्येत्यनं ।

जिघांमत इति यावत् । वीरः पुत्रः । यस्यैवं कामानुसारादन्विष्टं होमं
वक्ष्यति । ययसि तु नित्यः प्रतिषेकः ॥

अन्तरधिष्ठितं वा । ५ ।

उदन्तीकृत्य प्रतिपेक्षामधिश्रितमात्रं वेत्यर्थः ॥

अदब्धेन त्वा चक्षुषावेक्ष इति तृणेन ज्वलतावेक्षते । ६ ।

तृणेनोपगृहीतेन हविरभिद्योतयन्नवेक्षते । अभिद्योतयति अभ्येवेन हारयतीति श्रुतेः । तृणाग्नेः प्रतिसर्गावचनादुत्सर्गः ॥

दोहनसंक्षालनं सुव आनीय हरस्ते मा विनैयमिति तेन प्रतिपिञ्चत्यपां वा स्तोकेन । ७ ।

दोहनं क्षाल्यते येन तदुदकं केवलं वेदकलेभं सुवेणाक्षिपति ॥

उद्भव स्योद्धं प्रजया प्र पशुभिर्भूयासं हरस्ते मा विगादुद्यन्सुवर्गो लोकस्त्रिषु लोकेषु रोचयेति पुनरेवावेक्ष्यान्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयोऽपहता व्यृद्धिरपहनं पापं कर्मापहनं पापस्य पापकृतः पापं कर्म यो नः पापं कर्म चिकीर्षति प्रत्यगेनमृच्छेति त्रिः पर्याग्निं कृत्वा घर्मेऽसि रायस्योपवनिरिहोर्जं हंहेति वर्त्म कुर्वन्प्रागुदासयत्युदक् प्रागुदग्वा । ८ ।

पुनरेवेति पूर्ववत्तृणेन ज्वलतेत्यर्थः । वर्त्म कुर्वन् कर्षन् ॥

न वर्त्म करोतीत्येके । ९ ।

उद्गृह्योदास्यत इत्यर्थः ॥

इह प्रजां पशून्दृहेति चिर्भूमौ प्रतिष्ठाप्य सुभूतकृत

स्य प्रत्यूढं जन्धं भयं प्रत्यूढाः सेना अभीत्यरीरिति
गार्हपत्ये ऽङ्गारान्प्रत्यूह्य । १० ।

इति पठौ कण्डिका ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति सुक्सुवमादाय
रक्षः प्रत्यूष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रति-
तप्यारिष्टो यजमानः पत्नी चेति संमृश्य द्विरथयद्विर-
स्यमृतपलाशा स्तोतो यज्ञानामित्यग्निहोत्रहवलीमभि-
मन्त्योमुन्नेष्यामि इक्षं देवेभ्यः पाप्मनो यजमानमिति
सायमाह । ओमुन्नेष्यामीति प्रातः । १ ।

अवरोप्याग्निहोत्रं यजोवयनमिच्छन्ति तच्च चिः प्रतिष्ठापयति ।
सुक्सुवयोरादानमन्त्रस्याष्टतिः एकसिद्धत्वात् । प्रतितपनसंमर्शने ॥
तन्त्रेण विभक्त्वात् ॥

इविर्देवानामसि मृत्योर्मे ऽभयं स्वस्ति मे ऽस्त्वभयं
मे अस्त्वित्युपांशुक्रोमुन्नेयेत्युच्चैरनुजानाति । अपचारे
यजमानस्य स्वयमात्मानमनुजानीयात् । २ ।

अपचारो ऽमंनिधिः । अनेनैव न्यायेन स्वयंहोत्रे ० ।
यजमानस्य व्याख्याता भवति ॥

उन्नीयमान उभौ वाचं यच्छत आ होमात् । ३ ।

गतं ॥

न चाभिमीलते तिष्ठति च यजमानः । ४ ।

नाभिमीलते न मीलयेच्चतुषा होमात्तिष्ठति च । स्वयंहोमे ऽपि तिष्ठन्नेषोन्नयति । आसीन इत्यपरं विबाधमान आर्त्विज्यं बलीय इति न्यायात् ॥

उन्नीत उपविशति । ५ ।

गतः ॥

चतुर्हन्त्रयति । ६ ।

चतुरवन्तिन इति शेषः पञ्चमं जमदग्नीनामित्युत्तरवचनमात् ॥

यं कामयेत पुत्राणामयमृधुयादिति तं प्रति पूर्णमुन्नयेत् । ७ ।

यजमानपुत्राणां मध्ये यतममभ्यर्च्युः कामयेतायमृद्धिशीलः स्यादिति तं प्रति पूर्णमुन्नयेत् कथितो भवति । तत्समानम्भानं सुवमितरेभ्यः पूर्णमुन्नयेदित्यर्थः ॥

यदि कामयेत ज्येष्ठतो ऽस्य प्रजार्धुका स्यादिति पूण प्रथममुन्नयेत्तत ऊनतरमूनतरम् । कनिष्ठत इत्येतद्विपरीतम् । सर्वे समावद्दीर्घा इति समम् । ८ ।

अथ यदि ज्येष्ठोज्येष्ठ षड्भुः स्यादिति कामयेत तदा प्रथमादारभ्य क्रमात्सुवान्द्रासयेत् । यदि पुनः कनिष्ठः कनिष्ठ इति तदा प्रथमादारभ्य क्रमाद्वर्धयित्वात्यन्तं पूर्णमुन्नयेत् । अथ यदि सर्वे समवीर्या इति

स्य प्रत्यूढं जन्धं भयं प्रत्यूढाः सेना अभोत्वरीरिति
गार्हपत्ये ऽङ्गारान्प्रत्यूह्य । १० ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति सुक्सुवमादाय प्रत्यूह-
रक्षः प्रत्यूष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रति-
तय्यारिष्टो यजमानः पत्नी चेति संसृश्य हिरण्ययहिर-
स्यमृतपलाशा सोतो यज्ञानामित्यग्निहोचहवलीमभि-
मन्थ्योमुनेष्यामि हव्यं देवेभ्यः पाप्मनो यजमानमिति
सायमाह । ओमुन्नयामीति प्रातः । १ ।

अवरौष्ठाग्निहोत्रं यवोन्नयनमिच्छन्ति तव चिः प्रतिष्ठापयति ।
सुक्सुवयोरादानमन्त्रस्यावृत्तिः एकलिङ्गत्वान् । प्रतितपनमर्मर्शने तु
तन्त्रेण विभक्तवान् ॥

हविर्देवानामसि मृत्योर्मे ऽभयं स्वस्ति मे ऽस्तवभयं
मे अस्त्वित्युपांशुकोमुन्नयेत्युच्चैरनुजानीति । अपचारे
यजमानस्य स्वयमात्मानमनुजानीयात् । २ ।

अपचारो ऽर्पनिधिः । अनेनैव व्याप्ते स्वरहोत्रे
यजमानस्य व्याख्याता भवति ॥

उन्नीयमान उभौ वाचं यच्छत आ होमात् । ३ ।

गतः ॥

न चाभिमिलते तिष्ठति च यजमानः । ४ ।

नाभिमिलते न मीलयेच्चक्षुषा होमान्तिष्ठति च । स्वयं होमे ऽपि तिष्ठन्नेवोन्नयति । आसीन इत्यपरं विवाधमान आर्विज्यं बलीय इति न्यायात् ॥

उन्नीत उपविशति । ५ ।

गतः ॥

चतुरन्वयति । ६ ।

चतुरवत्तिन इति शेषः पञ्चमं जमदग्नीनामित्युत्तरवचनात् ॥

यं कामयेत पुत्राणामयमृभुयादिति तं प्रति पूर्णमुन्नयेत् । ७ ।

यजमानपुत्राणां मध्ये यतममध्वर्युः कामयेतायमृद्धिगीलः स्यादिति तं प्रति पूर्णमुन्नयेत् कथितो भवति । तत्समानस्थानं सुवमितरेभ्यः पूर्णमुन्नयेदित्यर्थः ॥

यदि कामयेत ज्येष्ठतो ऽस्य प्रजार्धुका स्यादिति पूर्णमथममुन्नयेत्तत ऊनतरमूनतरम् । कनिष्ठत इत्येतद्विपरीतम् । सर्वे समावदीर्घा इति समम् । ८ ।

अथ यदि ज्येष्ठोज्येष्ठ चतुर्ः स्यादिति कामयेत तदा प्रथमादरभ्य क्रमात्सुवान्द्रासयेत् । यदि पुनः कनिष्ठः कनिष्ठ इति तदा प्रथमादरभ्य क्रमाद्वर्धयित्वात्यन्तं पूर्णमुन्नयेत् । अथ यदि सर्वे समवीर्घा इति

तदा सर्वान्समानुजयेत् ॥ सर्वे सैते ऽध्वर्योर्व्यजमानाभिप्रायं विदुषः
कामाः तत्काम्यत्वात्कामानां यथोक्तं याजमाने कामानां कामन-
मिति ॥

ययोपलभं नित्ये कल्प उन्नयति । ८ ।

कामाभावे यथासंभवमुन्नयति ॥

इति सप्तमौ कण्डिका ।

अग्नये च त्वा पृथिव्यै चोन्नयामीति प्रथमं वाय
च त्वान्तरिक्षाय चेति द्वितीयं सूर्याय च त्वा दिवे चो
तृतीयं चन्द्रमसे च त्वा नक्षत्रेभ्यसेति चतुर्थम् । १ ।

उन्नयतीत्यन्वयः । उन्नतः व्याख्याः सुशमाद्येत्यायसायनः ॥

अद्वाय त्वीपधीभ्यसेति पञ्चमं जमदग्नीनाम् । २ ।

गतः ॥

भूरिडा भुव इडा सुवरिडा करदिडा पृथगिडेति वा
प्रतिमन्त्रम् । ३ ।

अत्रापि जमदग्नीनां पञ्चमो मन्त्रः ॥

पशून्मे यच्छेत्त्यपरेण गार्हपत्यमुन्नयनदेशे ऽभितरां
वा सादयित्वा गार्हपत्ये हस्तं प्रताप्य संमृशति सजूर्देवैः
सायंसावभिः सायंयावानो देवाः स्वस्ति संपारयन्तु

पशुभिः संपृचीय प्रजां दृहेति सायम् । सजूर्देवैः प्रात-
र्यावभिः प्रातर्यावाणो देवाः स्वस्ति संपारयन्तु पशुभिः
संपृचीय प्रजां दृहेति प्रातः । ४ ।

अभितरामिति संनिकर्षं गार्हपत्यस्तेत्यर्थः । संमृशति सुगगतम् ।
सालीगतं चेति कल्पान्तरकाराः ॥

दशहोत्रा चाभिमृश्य पालाशीं समिधं प्रादेशमा-
चीमुपरि धारयन्गार्हपत्यस्य समयार्चिर्हरति । ५ ।

समयार्चिः अर्चिषः समीपेन । तथा समिधं सुचं चाप्यधि गार्हपत्यं
क्षलेत्याश्वलायनः ॥

उर्वन्तरिक्षं वोहीत्युद्भवति । ६ ।

उद्भवति गच्छति ॥

• उद्भवन्दशहोतारं व्याचष्टे । ७ ।

व्याचष्टे जपति ॥

समं प्राणैर्हरति । ८ ।

समं नासिकया हरतीत्यर्थः ॥

स्वाहामये वैश्वानरायेति मध्यदेशे नियच्छति । ९ ।

विहारस्य मध्यदेशे निगृह्णाति ॥

वाताय त्वेत्युद्गृह्णाति । १० ।

पुनः प्राणसममुद्गृह्णाति ॥

उपप्रेत संयतध्वं मान्तर्गात भागिनं भागधेयात्सत-
पीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेनुप
प्रत्नमुप भूर्भुवः सुवरायुर्मं यज्जेत्यपरेणाहवनीयं दर्भेषु
सादयति । ११ ।

पूर्वापरच च कूर्चं सादयतीति बौधायनः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

अत्र ब्राह्मणे रौद्रं गवि वायव्यमुपसृष्टमित्यदिनाग्निहोत्रद्रव्यलोत्प-
त्तिप्रभृत्या होमादवस्थाविशेषाणामनेकदेवतासंबन्धप्रदर्शनेनाग्निहोत्र-
श्रुतिमुक्ता यदग्निमुद्धरति वसवस्तूर्णमिरित्यादिनाहवनीये ऽपि तथा
कृतम् । तदिदानीं सूत्रकारो दर्शयति ॥

यस्याग्नाबुद्धियमाणे ह्ययते वसुषु हुतं भवति । निहि-
तो धूपायज्जेते रुद्रेषु । प्रथममिधमर्चिरालभत आदि-
त्येषु । सर्व एव सर्वश इधम आदीप्तो भवति विश्वेषु देवेषु
नितरामर्चिरुपावैति कोहिनीकेव भवतीन्द्रे हुतं भवति
अङ्गारा भवन्ति तेभ्यो ऽङ्गारेभ्यो ऽर्चिरुदेति
तावेव । शरो ऽङ्गारा अध्यूहन्ते ततो
ऽर्चिरुदेति ब्रह्मणि हुतं भवति । १ ।

यस्याग्रावुद्भिद्यमाणे ह्यत इति यद्देमार्थमुद्भिद्यते वसुषु ऊतं
 भवतीत्युद्गणावप्यास्तुतिः अन्यथोद्भिद्यमाणे होमार्थमवात् । यैस्त्वा-
 श्वनीयायतनस्योपरि ध्रियमाण इति व्याख्यातं तैर्भूर्भुवः सुवदुद्भिद्यमाण
 इत्युद्भिद्यमाणमभिमन्त्रयते यस्याग्निरुद्भूत इत्याद्यपि तथा व्याख्यात-
 १ व्यम् । इत्यास्तां तावत् ॥ अथोत्तरे ऽवस्थाविशेषाः । सो ऽयमुद्भूतो
 ऽग्निरायतने निधितः सधूमः शेते । ततः प्रथमं काष्ठमर्चिर्गृह्णाति ।
 ततः सर्व एवेभ्यः सर्वप्रदेशेष्वेवादीप्तो भवति । ततो ऽर्चिरुपरिमन्दवे-
 गाग्नीर्चिर्गच्छति लोहितेव च भवति । ततः काष्ठेभ्यो ऽङ्गारीभूतेभ्यो
 ऽर्चिरुत्तिष्ठति । ततो ऽङ्गाराः शरो ऽध्युहन्ते शरसा भस्मना सूक्ष्मेण
 संयोगमापद्यन्ते । ततश्च तेभ्यो नीलप्रकाशो ऽर्चियोदेतीति ॥ तत्र
 रुद्रेष्वदित्येष्वित्यादीनामपि ऊतं भवतीत्यनुपङ्गः । तदुक्तं भवति
 यदेवमनेकविधावप्याश्रयभूते ऽग्नौ ह्ययते तत्सर्वास्तेव देवतासु ऊतं
 भवतीति । स्पष्टव्यायमर्थो ब्राह्मणे यथा वसुषु रुद्रेष्वदित्येष्वित्यादि ॥
 अथ होमार्थमवस्थाविधिं दर्शयति ॥

यदङ्गारेषु व्यवशान्तेषु सेलायदीव भाति तद्देवाना-
 मास्यं तस्मान्तथा होतव्यं यथास्ये ऽपिदधात्येषं तदिति
 विज्ञायते । २ ।

अग्नयेयं दर्शपूर्णमासयोरेव व्याख्याता तथापि नित्या च । तथादरश्च
 दर्शितो ऽस्या देवतास्यन्वचनात् ॥

विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमीति होष्य-
 न्नप उपस्पृश्य पाप्माशौ समिधमादधात्येकां दे तिस्रो
 वा । ३ ।

होष्यचित्तनेन होष्यन्नुपसृष्टेदिति ब्राह्मणं व्याचष्टे होषं तत्र काष्ठो
विवक्षित इति । पुनःपालाशवचनात्सर्वाः पालाशः । तथा सर्वाणां
मपि सुचा धारणमुक्तं हिरण्यकेशिना यथैकां दे तिष्ठो वोपरिष्ठा-
न्मुग्दण्ड उपसंयच्छेति ॥

यथा ते अग्ने समिदिति । हिरण्ययं त्वा वंशं स्वर्गस्य
लोकस्य संक्रमणं दधामीति द्वितीयाम् । रजतां त्वा
हरितगर्भाभमिज्योतिपमक्षितिं कामदुघां स्वर्ग्यां स्व-
र्गाय लोकाय रात्रिमिष्टकामुपदधे तथा देवतयाग्नि-
रस्वहुवा सीदेति सायं तृतीयाम् । हरिणीं त्वा रजत-
गर्भां सूर्यज्योतिपमक्षितिं कामदुघां स्वर्ग्यां स्वर्गाय
लोकायारिष्टकामुपदध इति प्रातः । ४ ।

गतः ॥

इति नवमी कण्डिका ।

समिधमाधाय प्राण्यापान्य निमील्य वीक्ष्य हुत्वा
ध्यायेद्यत्कामः स्यात् । १ ।

प्राणनमुच्छ्वासे उपानने निश्वासः । यत्कामः
ध्यायेद्यथा पुत्रो ज्यास्तित्यादि ॥

हुत्वा महदभिवीक्षते । २ ।

हत्वा तदेव ऊतं महद्भूयिष्ठमभिवीचत इत्यर्थः । अथवा पूर्वाहुत्यर्थं प्रमादान्महद्भूत्वा तदेवाभिवीचेत प्रायश्चित्तार्थमित्यर्थः ॥

आदीप्तायां जुहोति श्यावायां वा यदा वा समती-
तार्चिलेलायतीव । धूपायत्यां ग्रामकामस्य ज्वलत्यां
ब्रह्मवर्चसकामस्याङ्गारेषु तेजस्कामस्य । ३ ।

समिधत्याद्यामिन्नो ऽव्या नित्याः श्रेयाः काम्याः । तत्र श्यावा
श्यामीभूता । व्याख्यातः श्रेयः ॥

ह्यङ्गुले मूलात्समिधमभि जुहोति । ४ ।

समिधमभि समिधि ॥

अभिक्रामं सायं जुहोत्यवक्रामं प्रातः । ५ ।

अग्निं प्रति क्रान्त्वा सायमग्नेः प्रतीपं क्रान्त्वा प्रातः ॥

उभयत्र वाभिक्रामम् । ६ ।

गतः ॥

भूर्भुवः सुवरिति होष्यज्जपति । ७ ।

होष्यन्निति पुनर्वचनमवश्यकृत्यैरण्यवायार्थम् ॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायमग्निहोत्रं
जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः । ८ ।

गतः ॥

संसृष्टहोमं वाग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
 सायम् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातः । ६ ।
 कुर्यादिति शेषः । संसृष्टेन मन्त्रेण होमः संसृष्टहोमः संसृष्टाग्नी-
 देवताभ्यां वा ॥

इपे त्वेति सुहृत्खादवाचीनं सायं लेपमवमार्ष्टूर्ज-
 त्वेति । ऊर्ध्वं प्रातः । १० ।

अवाचीनमयादाग्भ्यां विलात् । तद्विपरीतमूर्ध्वम् । तण्डुलादिभिर्होमै-
 पार्श्वते । मार्जकं सामर्थ्यात् ॥

आपधीभ्यस्त्वौपधीर्जिन्वेति बर्हिषि लेपं निमृज्य बर्हो-
 मे यच्छेति सुचं सादयित्वाग्ने यक्षपते मा मा संताप्सी-
 रात्मन्मृतमधिपि प्रजा ज्योतिरदब्धेन त्वा चक्षुषा
 प्रतीक्ष इति गार्हपत्यं प्रतीक्ष्य मूर्ध्वः सुवरित्युत्तरा-
 माहुतिं पूर्वार्धे समिधि जुहोति तूष्णीं वा । ११ ।

पूर्वार्धे ऽग्नेः समिधि जुहोति ॥

न समिदभिहोतवा इत्येके । १२ ।

न समिदभिहोतव्योत्तराहुतिः । तदेपि पूर्वार्ध एव होमः ॥

इति दशमी कण्डिका ।

वर्षीयसीमुत्तरामाहुतिं हुत्वा भूयो भक्ष्यायावशि-
नष्टि । १ ।

पूर्वाहुतेर्भूयस्युत्तराहुतिः ततो ऽपि भूयान् भक्ष्यार्थः श्रेयः ॥

यं कामयेत पापीयान्स्यादिति भूयस्तस्य पूर्वं हुत्वा-
त्तरं कनीयो जुहुयात् । २ ।

कनीयो ऽन्यीयः ॥

हुत्वा सुचमुद्गृह्य रुद्र मृडानाभवं मृड धूर्तं नमस्ते
अस्तु पशुपते धायस्वैनमिति चिः सुचाग्निमुदञ्चमति-
वत्स्रयति । ३ ।

अवेत्येतदसंदेशार्थम् । अमति हि तस्मिन्वचने उत्तरं कनीयो जुहु-
याः सुचमुद्गृह्येत्यप्यन्वयः प्रतीयते । अतिवत्स्रयति कस्ययति ज्वालाम् ॥

पूर्ववत्सेपमवमृज्य प्राचीनावीती स्वधा पितृभ्यः पि-
तृञ्जिन्वेति दक्षिणेन वेदिं भूम्नां सेपं निमृज्य प्रजां मे
यच्छेति सुचं सादयित्वा वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृता-
त्सत्यमुपागामिति हुत्वाप उपस्पृश्यान्तर्वेदि सुक् ।
अथाङ्गुल्यापादाय पूपासीति सेपं प्राग्रात्यशब्दं कुर्वन्न-
तिहाय दत्तः । ४ ।

पूर्ववत् पूर्वाहुतिवत् । प्राचीनावीतिवचनमविसरणार्थं सेपमार्जनेऽन्त-
रकालार्थं वा । दक्षिणेन वेदिमिति वेदिदेशो लक्ष्यते वेद्यभावात् ।
अत्राप उपस्पृश्याति होष्यन्नप उपस्पृश्यात्वेनेन व्याख्यातः । अन्तर्वेदि

सुगिति क्रियाविशेषणं यथामन्वेदि सुखावति न तान्ता
 वाक्यभेदेन वा योजना अन्तर्वेदि सुखावति
 अङ्गुल्या यथा कयापि । अनामिकयेति तु कात्यायनः ।
 कुर्वन्मुखमन्दमकुर्वन् । अतिहाय दत्तः अतीत्य दन्तान् ॥

अप आचम्यैवं पुनः प्राश्नाचम्य
 हृत्योत्सृप्य गर्भेभ्यस्त्वा गर्भान्ग्रीलोच्चाग्नेयं हविः प्रज-
 ननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि
 प्रजासनि पशुसन्धभयसनि लोकसनि वृष्टिसनि । अग्निः
 प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धेहि ।
 रायस्रोपमिपमूर्जमस्मासु दीधरत्वाहेत्युदग्दण्डया प्रा-
 ग्दण्डया वा सुवाचामति । ५ ।

अप आचम्येति प्राश्नाचम्येति चापां भक्षणविधिः न तु
 नानुवाद इति केचिन् । बर्हिषोपयस्य सुवाचामतीत्यन्वयः ॥
 इत्येकादशी कण्डिका ।

सौर्यं हविरिति प्रातर्मन्त्रं संनमति । १ ।

सौर्यं हविरित्येतन्मूर्धः प्रजामित्यप्यापि प्रदर्शनार्थम् । तथा
 प्रजामित्येव बोधायनः । संस्पृष्टेऽग्नेौ चोभयं भवति यथाग्नेयं
 हविरिति ॥

द्विः सुचं निर्लिङ्गाद्भिः पूरयित्वाच्छिष्टभाजो

श्वेति पराचीनं निनीयाचम्याग्रेणाहवनीयं दभैरग्निहो-
चहवणीं प्रक्षालयति । २ ।

पराचीनमनाटन्या सद्यदेवापो निनीय तत आचामति न तु भव-
णानन्तरम् ॥

न मांसधौतस्य देवा भुञ्जत इति विज्ञायते । ३ ।

यदि पात्रं मांसधौतं हस्तधौतं भवति तस्मिन्मभृतं हविर्देवा न
भुञ्जते । अतो दभैरेव प्रक्षालयेत् । अत एव वचनादन्यत्रापि हवि-
र्धारणार्थानि पात्राणि न हस्तेन क्षालयितव्यानि ॥

अग्निः सुचं पूरयित्वा सर्पेभ्यस्त्वा सर्पाज्जिन्वेति प्रति-
दिशं व्युत्तिच्य सर्पान्निपपीलिका जिन्व सर्पेतरजनाज्जिन्व
सर्पदेवजनाज्जिन्वेति तिस्रः सुच उत्तिच्य चतुर्थीं पूर-
यित्वा पृथिव्याममृतं जुहोमि स्वाहेत्यपरेणाहवनीयं
निनीय शेषं पत्न्या अञ्जलौ गृहेभ्यस्त्वा गृहाज्जिन्वेति
। ४ ।

निनयेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । विभागेनोर्ध्वमेको व्युत्तेकः । खद-
स्तेन भवति सुचा दुःशकत्वात् । तथोर्ध्वायामपि दिशि भवति पूर्ण-
पात्रव्युत्तेके तयादर्शनात् । सुचः सुक्परिमिता अयः । पत्यनेकत्वे
शेषमञ्जलिषु विभज्य निनयति ॥

यदि पत्नी नानुष्याद्देवानां पत्नीभ्यो ऽमृतं जुहोमि
स्वाहेति पत्न्यायतने निनयेत् । ५ ।

नानुश्यावाश्यामीना आत् पूर्ववदनास्तुक्वादिना ॥

अपरं सुच्यानीय विप्रुषां
निनीयाहवनीये सुचं प्रताप्य हस्तो ऽवधेयो हस्तो वा
प्रताप्य सुच्यवधेयः । ई ।

अपरसुदकमिति शेषः । 'सुचस्योः प्रतापने विकल्पः । अवधानं
च तत्रोभयत्र हस्तस्यैव ॥

तयोदगुद्दिशति सप्तर्षिभ्यस्त्वा सप्तर्षिञ्जिह्वेति । ७ ।

तथा तथा शुक्लस्यया सुवोदगुद्दिशतमूषाणं मंत्रवैमुद्दिश्य सुधति
सप्तर्षिभ्यस्तेति ॥

इति द्वादशौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

अग्ने गृहपते परिपद्य जुपस्व स्वाहेति सुवेण गार्ह-
पत्ये जुहोत्येकां वै तिस्रश्चतस्रो वा । १ ।

आहुतीरिति शेषः । तत्र प्रेषादेव स्थानीगताहुतेति
वचनात् । तद्यैतन्नादेवाग्निहोषप्रेषादित्येव भारद्वाजः । तत्र
कार्यत्वादासां न प्रयोजकत्वमिति सिद्धं भवति ॥

अग्नये गृहपतये रथिपतये पुष्टिपतये
द्याय स्वाहेत्येतामेकैः समामनन्ति । २ ।

गतः ॥

समभ्युच्चयवदेके । ३ ।

अग्निं पक्षे द्वाभ्यां स्रक्तृर्वा होमः ॥

अग्ने ऽदाभ्य परिपद्य जुपस्व स्वाहेति सुवेणान्वाहार्यपचने जुहोत्येकां द्वे तिस्रथतस्रो वा । ४ ।

गतः ॥

अन्नपते ऽन्नस्य ना देहीति द्वितीयाम् । ५ ।

दित्वादिकल्पे द्वितीयामनेन मन्त्रेण जुहोति । ततो ऽन्याः पूर्वेण ॥

अप्राश्य वापरयोर्जुहुयात् । ६ ।

आहवणीयहोमान्नारमेव वापरान्धोरपि जुहुयात् ॥

आहवनीये होमो नापरयोः । ७ ।

इदमपि कल्पान्नारम् ॥

यदाहवनीये हुत्वापरयोर्जुहुयाद्यथा स्वर्गास्त्रोक्तात्प्रत्यवरोहेत्तादृक्तदिति विज्ञायते । ८ ।

किमग्री निन्दितत्वादनादरणीय एवापरान्निहोमः । नेत्याह ॥

सर्वे वा एते होमार्था आधीयन्ते । चतस्रो गार्हपत्ये जुहोति चतस्रो ऽन्वाहार्यपचने द्वे आहवनीये । दश संपद्यन्ते । दशाक्षरा विराक्षिराजा यज्ञः संमित इति बहुचब्राह्मणं भवति । ९ ।

एवं हेमो ऽपि शाखान्तरे श्रूयते । अतो याद्याकामी होमयोरिति
भावः । बाह्व्ये स्वपराम्बोद्यतस्वस्यतश्च आहुतयो नियताः ॥

दीदिहि दीदिदासि दीदायेत्येषो ऽग्न्युपसमिन्धन
आम्नातः । १० ।

सर्वेषामग्नीनामेष एवोपसमिन्धने मन्त्रः ॥

दीदिहि दीदिदासि दीदाय दीद्यासं दीद्यस्वेति वा
प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

पञ्च वेते मन्त्राः पञ्चानामेकैकस्य न स्युः ॥

यथाहितास्तेनानुपूर्व्येणाहवनीयाद्वा प्रक्रम्य । १२ ।
उपसमिद्ध इति शेषः ॥

अन्तर्वेद्यपो निनीय । १३ ।

गतः ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

पूर्ववद्ग्नीन्परिपिञ्चति । न धाराम् । १ ।

स्त्रावयतीति शेषः । अत एव प्रतिषेधाज्जानीमः परिषेचनाङ्गं धारे-
ति । तेन बह्विदुद्धरणे ऽर्वाक् परिषेचनाद्भवति ॥

अपिपेरमे स्वां तन्वमयाद् द्यावापृथिवी
धेहीत्यग्निहोषस्वाल्यां तृणमङ्गानुप्रहरति । २ ।

अग्निहोत्रमाधनार्थाद्धर्हिष एकं ह्यणमादायाग्निहोत्रस्याख्यामङ्गाद्वनीये
ऽनुप्रहरति ॥

सा ह्यग्निहोत्रस्य संस्थितिः । ३ ।

दणप्रहारस्यैव स्तुतिरियम् । यथा दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिःप्रहरणेन संस्था
भवत्येवमग्निहोत्रस्यापीति ॥

न बर्हिरनुप्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञो यद्-
ग्निहोत्रमित्युक्तम् । ४ ।

प्राद्यान्तरे तु न बर्हिरनुप्रहरेदिति प्रकृत्यासंस्थित इत्यादिनानुप्रहरणं
गिन्दिला तस्मान्नानुप्रहृत्यमित्युपसंभृतम् । अतो वैकल्पिकं ह्यणप्रहर-
णमिति भावः ॥

अग्निहोत्रस्थालीं प्रक्षाल्याक्षितमक्षित्यै जुहोमि
स्वाहेत्युन्नयनदेशे निनयति । अन्तर्वेदि वा । ५ ।
गतः ॥

दृष्टिरसि दृश्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामसु अद्भे-
त्यप आचम्य यजमानो ऽन्तर्वेदि मार्जयते ऽन्नादाः
स्थान्नादो भूयासं यज्ञः स्थ यज्ञस्वी भूयासं अद्वा स्थ
अद्विपीयेति । ६ ।

आचम्य भक्षयित्वा । अन्तर्वेदि मार्जयते वेद्यां दणं प्रभार्यं तस्मिन्नप
आसिञ्चति । यथाश्रुत्यायनः दृष्टो ऽप आसेचयते तन्नाजंनमिति ॥

आपो ह स्तोत्रं प्रथमं संवभूव येन दृतेो वरुणो येन

मित्रः । येनेन्द्रं देवा अभ्यपिष्वन्त राज्ञाय तेनाहं
मामंभिपिष्वामि वर्चस इति शिरस्यप आनयते । ७ ।

अनयापः शिरस्यानयते सावस्यथार्यम् । तथा च अति. अपो निवस-
त्यवभृथस्यैव रूपमकरिति । अथाग्निहोत्रे काभ्यान्कन्यानाम् ॥

द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयात् । ८ ।

द्वयोगवैरिति शेषः ॥

अग्निहोत्रस्याख्या पूर्वा दोग्धि । दोहनेनोत्तराम् । ९ ।

द्वयगुभाभ्यास्तुभे दुह्यात् तु पूर्ववत्समुच्चिताभ्याम् ॥

अधिश्रित्य पूर्वमुत्तरमानयति । १० ।

पूर्वं दुग्धमग्निहोत्रस्यास्त्रीगतम् । पूर्वमधिश्रित्य तस्मिन्नुत्तरं दुग्धमा-
नयति ॥

यस्य रुद्रः पशूञ्जमायेतैतयैवावृता द्वयोः पयसा
सायंप्रातर्जुहुयात् । ११ ।

रुद्रः ञ्वरः पाशून् जमायेत जमयेत् हन्यात् । एतयैवावृता उज्ज्व-
लोदप्रकारेण ॥

तच्चेदतिहन्यात्सजूर्जातवेदो दिव आ पृथिव्या अस-
हविषो एतस्य वोहि स्वाहेति सायंप्रातराज्येन जुहु-
यात् । १२ ।

सायंप्रातर्जतमतीत्य पुनश्चेद्रुद्रो हन्यात्ततः सायंप्रातराज्येन

होत्रं जुहुयात् । अजूरिति भन्तेण पूर्वाहुतिः । जातवेदसं हविरिति
घोहः ॥

अनारमत्यग्ने दुःशीर्ततनो जुषस्व स्वाहेति द्वादशा-
हमाज्येन हुत्वा तत ऊर्ध्वं न सूर्येत् । १३ ।

पुनरप्यविरमति इद्रे द्वादशाहमनेन भन्तेणाज्येनैव जुहुयात् । ततः
परमप्यनुपरमे न सूर्येत् नाद्रिद्येत कर्म तावतैव ह्यतेन स्वयमारंस्थ-
ति । न चेद्वारंस्थति प्रवत्तादष्टप्रयुक्तत्वाच्चेतादृशेन कर्मणा शौश्रूणा-
रमण इत्यालोच्यानुगुणमारभेतेति भावः । न च कर्मानर्थक्यं भवा-
न्तरे ऽपि फलदानोपपत्तेः ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

पथसा पशुकामस्य जुहुयादधेन्द्रियकामस्य यवाग्वा
ग्रामकामस्यौदनेनान्नाद्यकामस्य तण्डुलैरोजस्कामस्य ।
बलकामस्येत्येके । मांसेन यशस्कामस्य सोमेन ब्रह्म-
वर्चसकामस्याज्येन तेजस्कामस्य । १ ।

पथसेऽ नित्यस्यैव सति कामे फलवच्चक्षम् । अन्ये सर्वे गुणकामा
इति शेषः ॥

प्रतिषेकं यवागूं अपयति । २ ।

यवागूं अपयंसूप्लीमुदकेन प्रतिषिच्य अपयति ॥

श्रुतां यजुषा प्रतिपिब्वति । ३ ।

ततः श्रुतां सतीं पुनर्यजुषा हरस्ते मा विनैषमित्यनेन प्रतिपिब्व-
तीत्यर्थः ॥

एवं मांसम् । ४ ।

गतः ॥

आज्यं प्रतिपिब्वति हरस्ते मा विनैषमिति । वे
दर्भाग्रे प्रत्यस्थत्येकं वा । ५ ।

आज्यं न प्रतिपिब्वति तत्स्थाने तु दर्भागे प्रत्यस्थति ॥

न दध्यधिश्रयति । श्रुतं हि तन्न प्रतिपिब्वति
प्रतिपिब्वतं हि तदातश्चनेनेति विज्ञायते । ६ ।

गतः ॥

एवं तण्डुलानोदनं सोमं च । ७ ।

एवं नाधिश्रयति न प्रतिपिब्वतीत्यर्थः । अधिश्रयणप्रतिषेधादेवाप्रति-
षेके सिद्धे पुनस्तत्प्रतिषेधास्ततोऽन्येषां श्रपणसहस्रुवां ज्वलतावेक्षणा-
दीनामनिवृत्तिः । तथा च दध्यादि प्रकृत्य भारद्वाजः यदन्यदधिश्र-
यणाभतिषेचनादि सर्वं तत्क्रियत इति ॥

आज्येन तण्डुलैरोदनेन सोमेन वा ७.५
प्रतिषेकं स्यात् । ८ ।

यस्य तेजस्कामादेरप्रतिषेक उक्तः स

जुहुयाच्च तु पयोयवाम्वादिना प्रतिषेक्षेण । तत्र त्वादिसुणकामा न भवन्ति ॥

आज्येन तेजस्कामः संवत्सरं जुहुयाद्द्वादशाहं वा । ६ ।

फलवैषम्यं तु काष्ठयोः कर्मवैषम्यादनुसंधातव्यम् ॥

न राजन्यस्य जुहुयात् । १० ।

राजन्यस्याग्निहोत्रनिषेधे ऽपि गतश्रीत्वादाहवनीयो नित्यो धार्यते ॥

होमकाले गृहेभ्यो ब्राह्मण्याधानं ग्रहिण्युयात्तेनो वैवास्य हुतं भवति । ११ ।

गृहेभ्य इत्यनेन गृहे पाक्यतामन्त्रस्य दर्शयति । होमकाले गृहेभ्यो ऽपाह्नव्याघ्नं ब्राह्मण्याध ग्रहिण्युयात् प्रदिशेत् । उ चेति निपातसमुदायः प्रसिद्धौ । तेनैवास्य हुतं भवति स होमप्रत्याज्ञाय इत्यर्थः ॥

नित्यमग्न्युपस्थानं वाचयितव्यः । १२ ।

अग्न्युपस्थानं ॥ मन्त्रमध्वर्युणा नित्यं कालेकाले वाचयितव्यः ॥

यो वा सोमयाजी सत्यवादी तस्य जुहुयात् । १३ ।

य एवमुभयगुणौ राजन्यस्यस्य जुहुयादा । अथाग्निहोत्रस्य कर्तविक-
स्थानाह ॥

अहरहर्यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात् । १४ ।

अहरहर्नित्यं यजमानः स्वयं जुहुयात् ॥

पर्वणि वा । १५ ।

पर्वणि वा स्वयं जुहुयात् । अपर्वणि तु ब्रह्ममाणो ब्रह्मचारीदित्यर्थः । तथा चाश्वलायनः स्वयं पर्वणि जुहुयादृत्विजामेक इतरं कालमिति । पर्वणि स्वयं जुहुयादपर्वणि अनियम इत्यपरम् । तथा च कात्यायनः स्वयं वा जुहुयादुपवसथे नियम इति ॥

ब्रह्मचारी वा जुहुयाद्ब्रह्मणा हि स परिकीतो भवति । क्षीरहोता वा जुहुयाद्धनेन हि स परिकीतो भवतीति ब्रह्मचब्राह्मणम् । १६ ।

ब्रह्मचार्यकान्तोवासी गृह्यते ब्रह्मणा हि स परिकीत इति सिद्धान्तः । बौधायनस्याह पुनो ऽन्तेवासी चेति । यो ऽन्त्याधेय एवर्त्तिकेन परिगृहीतः स क्षीरहोता धनेन हि स परिकीत इति सिद्धान्तः । शरीरत्याह यो ऽस्याग्नीनाधने स क्षीरहोतेति । इयमप्येतद्भक्तमाश्वलायनो यदा ऋत्विजामेक इतरं कालमन्तेवासी चेति । तयोरेकतरो जुहुयात् ॥ अपर्जशपीत्यपरं अविशेषाच्छास्त्रान्तरीयविधिनाह । तत्र प्रथमो वाग्नादो वैशिष्ट्यार्थो यजमानेन सह विकल्पार्थो वा ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अग्न्युपस्थानं व्याख्यास्यामः । १ ।

अधिकारप्रदर्शनं सुखग्रहणार्थं अग्न्युपस्थानवदनं समिधविशिष्टकर्मसंमत्यर्थं च ॥

उपतिष्ठत इति चोद्यमान आहवनीयमेवोपतिष्ठेत ।
वचनादन्यम् । २ ।

अस्मिन्नधिकारे अविशेषितायामुपस्थानचोदनायामाहवनीयमेवोपति-
ष्ठेत । वचनात्तन्मं गार्हपत्यादिकम् ॥

उत्तरामहुतिमुपोत्थाय कवातिर्यङ्गिवोपतिष्ठेत । ३ ।

उत्तरामाहुतिमुपोत्थाय उत्तरामाहुतिं प्रत्याहवनीयसमीप उत्था-
येत्यर्थः । कवातिर्यङ्गीपत्तिर्यङ्मुखः मन्त्रं प्रत्यपीपदभिमुखः स्थित
इति यावत् । अत्रोपोत्थानवचनादन्यथासीनस्योपस्थानविधावासीन
एवोपतिष्ठते ॥

उपप्रयन्तो अध्वरमिति षड्भिः । ४ ।

आहवनीयमुपतिष्ठत इति शेषः ॥

अग्नीषोमाविमं सु म इति सप्तम्या पूर्वपक्षे । ऐ-
न्द्राग्न्या सप्तम्यापरपक्षे । ५ ।

ऐन्द्राग्न्या उभा वामिन्द्राग्नी इत्यनया प्रकरणात् । तत उभा वामि-
न्द्राग्नी इत्यैन्द्राग्नीत्येव सत्यापाठः । तस्मात्पूर्वासः षट्सु पठिता वैव
पुनरावर्तनीया ॥

दधिक्रावृणो अकारिषमित्युभयत्राप्यस्या । ६ ।

उभयत्रोभयोः पचयोः ॥

समाग्रे वर्चो विहवेष्टस्त्विति चतस्रः पुरस्ताद्ग्रीपो-
मीधायाः पूर्वपक्षे । तथैन्द्राग्न्या अपरपक्षे । ७ ।

सप्तम्याश्च पुरस्ताच्चतस्र एता उपस्थानार्थाः स्युरित्यर्थः । अपार्थं
 एता नेपस्थानार्था इति केचित् । तदयुक्तं उपस्थानाधिकारात्
 प्रातरवनेके चतस्रो ऽग्नीषोमाविमं सु म इत्येवेत्यनेपस्थानार्थताया
 शक्तत्वात् ममाग्रे वर्षा विहवेस्वस्विति चतस्रो जपित्वेति ऋषिद्विष्टे-
 षप्रदर्शनाच्च । तथा चतस्रभिरुपतिष्ठेतेत्येव सत्याघाठभारदाजौ ॥
 तच्च त्वादितः षड्भ्यो ऽग्नारभेताद्यतस्र उक्ता ततो ऽग्नीषोमौषे-
 ञ्भाग्यौ पञ्चवशादेकादशौ निचन्देते । ततो दधिक्राव्य इति द्वादशे-
 त्यनुक्तिः पर्यनुषोभ्या विश्वित्वात्सूचक्रियायाः ॥

अग्न आयुंषि पवस इति षड्भिः संवत्सरेसंवत्सरे
 सदा वा । ८ ।

प्रतिनवत्सरं सद्यःसद्यदेताभिराहवनीयमुपतिष्ठते । सदाहरहर्वा ॥

पवमानहवींषि वा संवत्सरेसंवत्सरे निर्वपेदेतासां
 स्थाने । ९ ।

अथवा नैताभिरुपतिष्ठेत किं तु प्रत्यास्यायत्वेन संवत्सरे पवमानहवींषि
 समानतन्त्राणि निर्वपेत् ॥

आयुर्दा अग्न इति सिद्धमा चित्रावसोः । १० ।

चित्रावसुजन्तेन तदादिमन्त्रो लक्ष्यते । आयुर्दा इत्यादि चित्रावसो
 स्वस्ति ते पारमशीयेत्यन्तो मन्तः । पूर्वमन्त्रचतुष्टयं सिद्धमुपस्थाने ।
 न तत्र कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ॥

विश्वित्रावसुना सायमुपतिष्ठते । चिरर्वाग्वसुना
 प्रातरर्वाग्वसो स्वस्ति ते पारमशीय । ११ ।

इतिकरणो ऽन्ते द्रष्टव्यः । इत्यर्वाग्वसुना प्रातरिति । अर्वाग्वसुवचने
च प्रमद्व्यात्प्रातरवनेकार्थं न त्वस्मिन्नेवोपस्थाने प्रातर्विशेषप्रदर्शनार्थम् ।
मायंकाम एवाम्य नियम इव्यमाणत्वात् । तथा अर्वाग्वमो स्वसि ते
पारमशीयेति प्रातः प्रातरवनेक इत्येव भारद्वाजः ॥

इन्धानास्त्वा शतं हिमा इत्युपस्थायेन्धानास्त्वा शतं
हिमाः । अग्नेः समिदस्यभिश्शुष्या मा पाहि सोमस्य
समिदसि परस्या म एधि यमस्य समिदसि मृत्योर्मा
पाहीति चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय सं त्वमग्ने
सूर्यस्य वर्चसागथा इत्यनुवाकशेषेणोपस्थाय वयं सोम
व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः प्रजावन्तो अशीमहीति
मुखं विमृष्टे । १२ ।

इन्धानास्त्वेषया सप्तपदयर्चा प्रथममाहवनीयमुपस्थाप्य पुनरगघाप-
रैव त्रिभिर्यजुर्भिरेकैकचाग्नौ चतस्रश्चतस्रः समिध आदधात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

संपश्यामि प्रजा अहमिति गृहान्ग्रेक्षते । १ ।

गृहमेव गृहः ॥

अम्भः स्थाम्भो वो भक्षीयेति गोष्ठमुपतिष्ठते । २ ।

गोममूहो गोष्ठं न तु गोम्वानं अग्नी वो भक्षीयेति निह्नात् ॥

रेवती रमध्वमित्यन्तराग्नी तिष्ठन्नपति । ३ ।

गतः ॥

संहितासि विश्वरूपीरिति वत्समभिमृशति । ४ ।

वत्सं यं कंचिदभिमृशत्यविशेषात् । अग्निहोत्रा वत्समित्येव तु
बोधायनः ॥

संहितासि विश्वरूपेति वत्साम् । ५ ।

तेनैव वत्सामण्यभिमृशति । विश्वरूपेति तु विकारः ॥

भुवनमसि सहस्रपोषं पुषेति वा वत्सम् । ६ ।

वत्समिति वचनाच्च वत्सायामयं मन्त्रः ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिव इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठते ऽग्ने त्वं नो अन्तम इति चतसृभिश्च द्वि-
पदाभिः । ७ ।

गायत्रीभिर्द्विपदाभिर्गिति आह्वयानुकरणार्थं तद्वाक्यान्तार्थं वा ॥

स नो वाधि शुधी हवमुह्य्या षो अधायतः सम-
स्तादित्येषा चतुर्थी भवति । ८ ।

द्विपदेति शेषः ॥

ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा सा पश्यतेति
पश्याम्वा । ९ ।

गतः ॥

नहि चीणामवो ऽस्तु युष्मं मित्रस्वार्थम्णः । दुरा-
धप वरुणस्य ॥ नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेष्वा ।
ईशे रिपुरधशंसः ॥ ते हि पुत्रासो अदितेच्छर्दिर्द्यच्छ-
न्त्यजस्रम् । वि दाशुपे वार्याणीति प्राजापत्येन तृचे-
नोपतिष्ठते । १० ।

आश्वनौयमिति शेषः ॥

यं कामयेत स्वस्ति पुनरागच्छेदिति तमेताभिरन्वी-
क्षेत । स्वस्त्येव पुनरागच्छतीत्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः । ११ ।
यो ऽन्यं प्रवक्ष्यन्तं कामयेत अनामयसेषाय पुनरागच्छेदिति स तं
प्रम्यितमेतेन दृष्टेमान्वीक्षेत स स्वस्त्येव पुनरागच्छति । सर्वार्थं दायं
कन्यो न यजमानस्यैवेत्यर्थः ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणक्षत्यस्य । रक्षा
णो ब्रह्मणस्पते ॥ यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टि-
वर्धनः । स नः सिपक्रु यस्तुरः ॥ परि ते दूडभो रथो
ऽस्मां अश्रोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुपः । १२ ।

इति मन्त्रद्वयो कण्डिका ।

तत्सवितुर्वरेण्यं सोमानं स्वरणं मित्रस्य चर्पणीधृतः
प्र स मित्र कदा चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुच्छसि
परि त्वामि पुरं वयमित्युपस्थाय । १ ।

प्राद्वनीयमिति शेषः ॥

निम्बदो ऽसि न्यहं तं मृदासं यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणस्य पदः पाण्यां निम्बद्रीयाद्यदि पापीयसा स्पर्धेत । अभ्रूरसि प्राहं तमभिभूयासं यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणतः पदो निम्ब-
ल्लीयाद्यदि सदृशेन । अभिभूरस्यभ्यहं तं भूयासं यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति प्रपदेन यदि श्रेयसा । २ ।

काव्यो ऽयं प्रयोगः । यदि पापीयसात्मनो हीनार्द्धिना स्पर्धेत न किलायमभ्यनुज्यः स्यादिति तदा दक्षिणस्य पदः पाण्यां पश्चिमभागे निम्बद्रीयात् निषीडयेद्भूमिम् । यदि सदृशेन स्पर्धेत कथं किलायं मन तुल्यः संवत्स इति दक्षिणस्य पदो दक्षिणतः दक्षिणेन भागे निम्बल्लीयात् निषीडयेत् । यदि श्रेयसा स्त्रीतर्द्धिना स्पर्धेत धिगर्धं मदधिकः प्राय इति प्रपदेन पादाग्रेण निम्बल्लीयात् । एवं कृते न न्यक्तुतो भवतीति भावः ॥

पूषा मा पशुषाः पातु पूषा मा पश्विषाः पातु पूषा माधिषाः पातु पूषा माधिपतिः पात्विति लोकानुपस्थाद् प्राची दिग्भिर्देवताभिं स ऋच्छतु यो मैतस्यै ऽभिदासति । दक्षिणा दिगिन्द्रो देवतेन्द्रं स ऋच्छतु मैतस्यै दिशो ऽभिदासति । प्रतीची दिक् सोमो

सोमं स ऋच्छतु यो मैतस्यै दिशो ऽभिदासति । उदीची
 दिङ्मित्रावरुणौ देवता मित्रावरुणौ स ऋच्छतु यो
 मैतस्यै दिशो ऽभिदासति । ऊर्ध्वा दिग्बृहस्पतिर्देवता
 बृहस्पतिं स ऋच्छतु यो मैतस्यै दिशो ऽभिदासति ।
 इयं दिग्दितिर्देवतादितिं स ऋच्छतु यो मैतस्यै दिशो
 ऽभिदासतीति यथालिङ्गं दिश उपस्थाप्य । ३ ।

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

अग्नीनुपसमाधाय धर्मो मा धर्मणः पातु विधर्मो
 मा विधर्मणः पात्वायुश्च प्रायुश्च चक्षुश्च विचक्षुश्च
 प्राङ्चावाङ्चोरुग उरुगस्य ते वाचा वयं सं भक्त्येन
 गमेमहीत्युपस्थायाम् आयूंषि पवस इत्याग्निपावमा-
 नोभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठते । १ ।

लोकोपस्थानमेकैकलौकेन मन्त्रेणैकलिङ्गत्वात् । चतुर्थो विकल्पाद्यं ।
 उपसमाधानं काष्ठैरुपमसित्वनम् । धर्मो मेत्याहवनीयलोपस्थानम् ॥

अग्ने गृहपत इति च । पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामा-
 शिपमाशासे तन्तव इत्यजातस्य । अमुष्मा इति जातस्य
 । २ ।

व्याख्यातो ऽयं याजमाने ॥

यत्किंचाग्निहोत्री कामयेत तदग्नौन्याचेत । उपैनं
 तन्नमतीति विज्ञायते । ३ ।

अग्न्युपस्थानान्ते यजमानो ऽभिमतमर्थमग्नीन्याचेत । सो ऽर्चो
स्वयमागच्छति । एवमुपस्थानमुक्त्वा तस्थानित्यलमपि दर्शितं ब्राह्मणे ।
तदिदानीं दर्शयति ॥

उपस्थेयो ऽग्नीर्नोपस्थेया इत्युक्तम् । ४ ।

ब्राह्मणे ऽप्युपस्थेयो ऽग्नीर्नोपस्थेया इति विचार्योपस्थानं तावन्नि-
न्दित्वा तस्माद्योपस्थेय इति निषिध्य तत उपस्थानं प्रश्नमापुरःसरमुक्तं
तस्मादुपस्थेय इति । तेनैवं विहितप्रतिषिद्धमुपस्थानं वैकल्पिकमिति
भावः । अथोपस्थानकल्पे ऽपि सायमेवोपस्थानं न प्रातरित्युक्तं
ब्राह्मणे । तदपि दर्शयति ॥

नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः । ५ ।

एवं च यद्योक्तमेतदुपस्थानं न प्रातःकाले ख्यत इति सिद्धं
भवति । अत एव चोत्तरमिन्कल्पे सायंप्रातरिति वक्ष्यति । सुषुप्तं
वैतत्पूर्वान्तरेषु यथैवमेव सायंसायमुपतिष्ठेतेत्यादि ॥ अथ ब्राह्मण-
राभिप्रायेण याजमानान्तरस्यापि प्रातर्निवृत्तिं दर्शयति ॥

न प्रातरग्निमुप चनावरोहेन्न प्रातराहिताग्निश्च न
मन्येतेति वाजसनेयकम् । ६ ।

चनेति निपातो ऽप्यर्थः । प्रातरग्निमपि नोपगच्छेत् । आहिताग्नि-
श्रौत्यपि न मन्येत च । का कथा याजमानेखित्यर्थः ॥

भूर्भुवः सुवः सुप्रजाः प्रजया मूयासं सुवीरो
सुवर्चा वर्चसा सुपोपः पोषैरित्येवोपतिष्ठेतेति
यकम् । भर्तुं वः शक्यं श्रद्धा मे मा व्यागादिति वा । ७

इमावपि कन्यौ सायंकालिकावेव उत्तरश्च सायंप्रातर्यहणात् । एव-
कारः सर्वतरोपम्यानतन्त्रनिवृत्त्यर्थः ॥

वात्सप्रेणैव सायंप्रातरुपतिष्ठेतेत्येको । ८ ।

वात्सप्रं दिवस्परौत्यनुवाकः सूचत्राद्याणप्रसिद्धेः । तच्च सायंप्रातर्यहणा-
त्प्रातरपि प्रातरवनेकेन विकल्पते । पूर्ववदेवकारार्थः । यदा सायमु-
पम्यानं वात्सप्रेण तदा प्रातरपि तेनैवेत्येवकारार्थ इत्यपरम् ॥

गोपूक्तीनांश्चसूक्तीनां वा । ९ ।

गोपूक्तिना दृष्टं साम गोपूक्तं अश्वसूक्तिना दृष्टं सामाश्वसूक्तं तथा
ह्यन्दोगप्रसिद्धेः । तद्योद्याद्यमाग्नेयं सौर्यमितरत् । अतः सायंप्रातर्यव-
तिष्ठेते । गोपूक्तमा गावो अग्नन्त्रित्यनुवाकशेषः । प्रकारस्थान्दसः ।
यदफन्द इत्यनुवाको ऽश्वसूक्तमित्यन्य ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

प्रातरवनेकेन प्रातरुपस्थेयः । १ ।

प्रातरवनेको नाम शाखान्तरीयमुपम्यानं प्रातःकालमवन्धात् दृष्टा-
वनेजनमवन्धाच्च । तेन प्रातरुपस्थेयो ऽग्निर्न मायम् ॥

अधिभ्रित उन्नीयमाने वा समाम्ने वचौ विह्वेष्ट-
स्त्विति चतस्रो जपित्वापां पते यो ऽपां भागः स त एव

प्रतिपिक्ता अरातयः प्रतिपिक्ता अरातयः प्रतिपिक्ता
 अरातय इति त्रिभूमौ प्रतिपिच्य कासाय वां जैधियाव
 वामौद्गेक्षियाय वामन्नाद्याय वामवनेनिने सुकृताय
 वाम् । इदमहं दुरङ्गन्यां निष्ठावयामि भ्रातृष्याणां
 सपत्नानामहं मूयासमुत्तमः । अपां मैवादिवोदकमि-
 ति हस्तौ प्रक्षाल्य श्रियं धातर्मयि धेहि श्रियो माधि-
 पतिं कुरु । विशमोशनो मघवेन्द्रो मा यशसा नय-
 दिति जपित्वा*ध्वर्युष्टा देवजूता वीडु ह्यपयजम्भनीः ।
 आपो मसमिव प्राणिजन्मत्सु शपथो अधी*त्याचम्ये-
 न्द्रियावतीमद्याहं वाचमुद्यासं दीर्घप्राणो ऽच्छिन्नो ऽद्व्यो
 गोपाः । अजस्रं दैव्यं ज्योतिः सौपर्णं चक्षुः सुयुतौ
 कर्णौ देवश्रुतौ कर्णौ केशा बर्हिः शिखा प्रस्तरो यथा-
 स्थानं कल्पयध्वं शं हृदयायादो मा मा हासिष्टेति
 यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य । २ ।

इति विंशौ कण्डिका ।

वर्चो ऽसि वर्चो मयि धेन्नायुददायुःपत्नो स्वधा वो
 गोप्यो मे स्थ गोपायत मा रक्षत मात्मसदो मे स्थ ।

* thus according to the MSS, corrupted from Atharva
 Veda 2 7 1

मा नः कश्चित्प्रधान्मा प्रमेष्मद्वाप प्रत्नमुपभूर्भुवः सुव-
 रायुर्मे यच्छतेति सर्वानुपस्थायोत्तरेणानुवाकेनाहवनीयं
 धर्मा जठरान्नादं मामद्यास्मिञ्जने कुरुतमन्नादो ऽहम-
 द्यास्मिञ्जने भूयासमनन्नादः स यो ऽस्मान्देष्टि । कवी
 मातरिस्थाना पशुमन्तं मामद्यास्मिञ्जने कुरुतं पशुमा-
 नहमद्यास्मिञ्जने भूयासमपशुः स यो ऽस्मान्देष्टि । यमा-
 ज्जिरसा यशस्विनं मामद्यास्मिञ्जने कुरुतं यशस्यहम-
 द्यास्मिञ्जने भूयासमयशः स यो ऽस्मान्देष्टि ॥ अग्ने यो
 नो अन्ति शपति यथ दूरे समानो अग्ने अरणो दुर-
 स्युः । वैश्वानरेण सयुजा सजोपास्तं प्रत्यञ्चं संदह
 जातवेदः ॥ अग्ने यत्ते ऽर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च यो ऽस्मान्देष्टि
 यं च वयं द्विषो ऽग्ने यत्ते शोचिस्तेन तं प्रतिशोच यो
 ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विषो ऽग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रति-
 तप यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विषो ऽग्ने यत्ते हरस्तेन
 तं प्रतिहर यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विषो ऽग्ने यत्ते
 तेजस्तेन तं प्रतितितिग्धि यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं
 द्विषः । १ ।

इत्येकविंशो कण्डिका ।

अग्ने रुचां पते नमस्ते रुचे रुचं मयि धेहि । अर्वा-
 ग्वतो स्वस्ति ते पारमशीयार्वाग्वतो स्वस्ति ते पारम-

शीयावाग्वसो स्वस्ति ते पारमशीय । तन्तुरसि ततो
 मा चित्वा असौ स्वस्ति ते ऽस्त्वसौ स्वस्ति ते ऽस्त्वसौ
 स्वस्ति ते ऽस्त्विति पुत्राणां नामानि गृह्णाति त्रिस्त्रिरे-
 कैकस्य । स्वस्ति वो ऽस्तु ये मामनुस्य पाणोर्वीरं हस-
 स्यान्तु द्यौश्च पृथिवी चापश्यौपधयथोर्क् च सृष्टता च ।
 यथा ह त्यदसवो गौर्यं चित्वादि पितामंमुञ्चता यजत्राः ।
 एवो षसन्मुञ्चता व्यंजः ॥ तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ।
 वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा अपयो नाधमा-
 नाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पूरि चक्षुर्मुमुग्धस्मान्निधयेव
 षटान् ॥ अग्न आयूंषि पवसे दधिकाव्णो अकारिपमि-
 ति द्वे समग्ने वर्षो विहवेष्टस्त्विति चतस्रो ऽग्नोषोमाविमं
 सु म द्रव्येषा । तत्सवितुर्हृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् ।
 श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ अस्य हि स्वयश्-
 स्तरं सवितुः कश्चन प्रियम् । न मिनन्ति स्वरा-
 ज्यम् । १ ।

इति द्वाविंशोऽध्यायः ।

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परा
 दुःप्रमियं सुव ॥ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा
 सुव । यद्गद्रं तन्म आ सुव ॥ अनागसो अदितये वयं

देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ स हि
 रत्नानि दाशुपे सुवाति सविता भगः । तं चित्रं भाग-
 मीमहे ॥ वाममद्य सवितर्वाममु श्रो दिवेदिवे वाम-
 मस्मभ्यं सावीः सौभगम् । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
 रया धिया वामभाजः स्याम ॥ दीक्षा तपो मनसो
 मातरिश्वा वृद्धस्पतिर्वाचो अस्याः स योनिः । वेदांसि
 विद्या मयि सन्तु चारवो ऽग्नोपोमा यशो अस्मासु
 धत्तम् ॥ अग्निर्येन विराजति सोमो येन विराजति
 सूर्यो येन विराजति विराड् येन विराजति तेनाहं
 विश्वतस्परि विराज्यासमिहैकवृद्धित्युपस्थायाग्नेस्तृणान्य-
 पचिनेति । तेजस्वी ह ब्रह्मवर्चसी भवतीति विज्ञायते । १ ।

प्रतिषिक्ता अरातय इति प्रत्यभ्यामं भुमावप आमिञ्चति । अभ्यन्त-
 र्पनिर्देशः प्रतिप्रतिषेकं मन्त्रावृत्त्यर्थो ऽसर्वमन्त्रावृत्त्यर्थश्च । वृत्ताव-
 नेजनमदृष्टार्यम् । अययुंष्टा इत्याचमनमपां भक्षणम् । इन्द्रियावती-
 मित्यास्यममर्शनं दीर्घप्राण इति नायिकायाः अजस्रमिति चक्षुषः
 सश्रुताविति कर्णयोः केशा इति केशानां शिखेति शिखायाः पथा-
 न्यानमिति हृदयस्य । वर्णो ऽमीत्यादिना सर्वानग्नीनुपस्थाप्य तत
 उत्तरामाहुतिमुपेत्याप्य घर्मा जठरेत्यादिनेहैकवृद्धित्यन्तेनानुवाके-
 नाहवनीयमुपस्थाप्येति वक्ष्यमाणेन मयन्धः । तत्र चिरवाग्यमुना
 प्रातरिति प्रागुक्ताभ्यासप्रदर्शनमर्वाग्यस्यो स्वप्तीति । तन्नुरमीत्येतत्पु-
 षेपुत्रे ऽग्न्यावर्तते । तत्राभ्यन्तरपनिर्देशः प्रतिषेकवद्वाच्यः । दधि-

क्रावणो अकारिषमिति द्वे इति दधिक्रावण आ दधिका इत्यनयो-
र्यद्वयम् । अयेकृणान्यपचिनोति यान्यग्नीनां परिस्ररणदृष्टानि तावि ।
तेभ्यः स्वयमपोहति । नाध्वर्युः प्रकरणात्प्रातरवनेक एवायं नियमः ।
अन्यत्र त्वध्वर्युरेव परिममूहनकाले ऽपोहति ॥

इति त्रयोविंशौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

प्रवत्स्यन्संप्रेष्यत्यग्नीन्समाधेहीति । १ ।

रामः नारे रात्रिवायः प्रवासः । तं करिष्यन्समाधेहीति विश्व
प्रज्वलयेत्यग्निहोत्रहोतारं परिकर्मिणं वा संप्रेष्यति ॥

ज्वलत उपतिष्ठते । २ ।

गतः ॥

यशून्नः शंस्य पाहि तन्नो गोपायास्माकं पुनराग-
मादित्याहवनीयम् । प्रजां नो नर्य पाहि तां नो गो-
पायास्माकं पुनरागमादिति गार्हपत्यम् । अन्नं
बुध्य पाहि तन्नो गोपायास्माकं पुनरागमादित्यन्वाह-
र्यपचनम् । ३ ।

उपतिष्ठत इत्यनुषङ्गः ॥

अन्तराग्नी तिष्ठन्नपतीमान्नो मित्रावरुणा

पायतं युवम् । अविनष्टानविहृतान्पूर्पैनानभिरक्षत्वा-
स्माकं पुनरागमादिति । ४ ।

अग्नी इति पूर्ववत् ॥

पूर्ववद्विराट्क्रमैरुपस्थायाशित्वा प्रवसथमेध्यन्नाहा-
ग्नीन्समाधेहीति । ५ ।

पूर्ववदग्न्याधेयवत् । विराट्क्रमैरुपस्थाने कृते ऽशित्वा गमनकाले
पुनरग्नीन्समाधेहीत्याद्य यद्यशित्वा गन्तुमिच्छति । अगशित्वा गमने
तु पुनःसमाधानम् । उपस्थानमेवाद्य कार्यं अविच्छेदात् आगतो-
पस्थाने तयादर्शनाद्य । अग्रं पुनःसमाधानं पुनरुपस्थानमित्येतच्च-
यमपि नित्यमेवेत्यपरम् । पुनःसमाधाने विहृतानामेव ज्वलनं न
पुनर्विहरणं एककर्म्यात् ॥

ज्वलत उपतिष्ठते प्रजां मे नर्यं पाहि तां मे गोपा-
यास्माकं पुनरागमादिति गार्हपत्यम् । अन्नं मे बुध्य
पाहि तन्मे गोपायास्माकं पुनरागमादित्यन्वाहार्यपच-
नम् । पशून्मे शंस्य पाहि तान्मे गोपायास्माकं पुनरा-
गमादित्याहवनीयम् । ६ ।

गतः ॥

मम नाम प्रथमं जातवेद इति च । ७ ।

यदाहवनीयमुपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥

वाग्यतो ऽभिप्रव्रजति मा प्रगाम पथो वयं मा

यज्ञादिन्द्र सोमिनः । मान्तःस्युर्नो अरातयः । उद-
 र्मां उत्तरान्नयाग्ने दृतेनाहुत । रायस्योद्येश
 प्रजया च बहून्कधीति । ८ ।

मन्त्रान्ते विहारान्निर्गच्छति ॥

आरादग्निभ्यो वाचं विस्तृजते । ९ ।

आरात् दूरात् अष्टदिर्दशं इति यावत् । तथोत्तरं च अक्षं भवि-
 यति ॥

इति चतुर्विंशौ कण्डिका ।

प्रवसन्काले विहारमभिमुखो ऽग्न्युपस्थानं ऊपति । १ ।

प्रवसन्प्रसोपकाले चतुर्विहारसां दिक्षमभिवीक्षमाणः सर्वानग्न्यु-
 स्थानाधिकारविहितान्मन्त्राञ्चपठेत्त्यर्थः ॥ तथा ऽग्न्युपस्थानान्ते
 भारद्वाजः एवं विहितमेवाम्य प्रवसतो ऽग्न्युपस्थानं भुञ्जेतावधाना
 यानि मंसृग्य कर्माण्यध्वर्युमानि कुर्याद्यजमानः काले तां दिक्षम-
 भिमुखो मन्त्राञ्चपेदिति ॥

इद्वैव सन्तश्च सतो वो अग्रयः प्राप्तेन वाचा
 विभर्मि । तिरो मा सन्तमायुर्मा
 वो वैश्वानरेणोपतिष्ठ इति यदग्न्युपस्थाय
 यतिष्ठेत । २ ।

अथैवागमिष्यामीति बुद्ध्या राजपुरुषनिर्वन्धादिना यदानुपम्याय
 सेप्रवसेत्तदा तत्रम्य एव मन्त्रेतयैवाग्नीनुपतिष्ठेत । एतयेत्येतदेतं
 मन्त्रमुक्ता भक्तयेदित्यादिवद्वैचित्र्यार्थम् । एवकारः सर्वेतरमन्त्रव्यावृ-
 त्त्यर्थः ॥ पूर्वेण सहैकग्रन्थमेके योजयन्ति प्रवसन्काले विहारमभिमुख
 इहैव मन्त्रित्येतदग्न्युपम्यानं अपति अनुपम्याय प्रोषितो ऽप्येतथैव
 प्रवासोपम्यानं कुर्यादिति । यौधायनस्याह अयेदं परोक्षोपम्यानं
 भवतौहैव मन्त्रित्यादि ॥

समिधः कृत्वा प्रत्येति । ३ ।

प्रत्यागमनकाले समिधः पाणौ कृत्वा प्रत्येति ॥

यथा ह वा इतं पितरं प्रोषिवांसं पुत्राः प्रत्याधा-
 वन्त्येवं ह वा एतमग्रयः प्रत्याधावन्ति । स शकलान्दा-
 रूणि बाहरन्नेति यथैव तत्पुत्रेभ्य आहरन्नेति । तादृक्त-
 दिति विज्ञायते । ४ ।

प्रोषिवांसं प्रोषितवन्तम् । इतं पुनरागतम् । न यजमानः । शकलान्
 भिन्नानि काष्ठानि । दारूणि तान्येवाभिन्नानि । यथैव तत्पुत्रेभ्य
 आहरन् यथा तत्र पिता पुत्रेभ्यः फलान्याहरन्नित्यर्थः । अर्थवादप्र-
 दर्शनमादगत्यर्थम् ॥

आरादग्निभ्यो वाचं यच्छति । ५ ।

पूर्ववशात् ॥

यद्येनं राजा पिताचार्यौ यान्तरेणाग्नीन्स्याच्छदिर्दणं
 नैनमाद्रियेत । ६ ।

यावति देवे अन्यगारस्य कदिर्दृष्टे तत्रैतमग्नीं खानरा यद्यप्यनं
पूज्या राजादयः संनिहिताः सुप्तानपि न भंभावयितुमाद्रियेत किं
पुनरन्यान् । एवमत्र कदिर्दर्शं वाग्यमननियमाद्भ्रमनद्वारा वाग्नि-
सर्गे । इयच्छदिर्दर्शं इत्यनुमंघातव्यम् ॥

विश्वदानीमाभरन्तो ज्ञातुरेण मनसा । अग्ने मा ते
प्रतिवेशा रिषाम ॥ नमस्ते अस्तु मीढुपे नमस्त उप-
सहने । अग्ने शुभस्व तन्वः सं मा रय्या सृजेत्य-
भ्यैति । ७ ।

अभागच्छान्यगारम् ॥

अग्नीन्समावेहीति । ८ ।

संप्रेष्यतीति शेषः ॥

ज्वलत उपतिष्ठते । ९ ।

गतः ॥

पञ्चनः शस्याजगुपस्तावः पुनर्देहीत्याहवनीयम-
भिप्राण्याग्ने सहस्राश्च शतमूर्धञ्जतं ते प्राणाः सहस्रम-
पानाः । त्वं साहस्रस्य राय ईशिष्ये सहस्रधारस्य पयसः ।
तस्य नो रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य ते वयं भूयिष्ठभाजो
भूयास्मेत्याहवनीयम् । १० ।

अभिप्राणनमुपर्युच्छ्रामः । उपतिष्ठत इत्यनुष्ठः ॥

इति पञ्चविंशौ कण्डिका ।

प्रजां नो नर्याजुगुपस्तां नः पुनर्देहीति गार्हपत्यम-
भिप्राण्यामे गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना
भूयासं सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः । शतं
हिमा दा यू राधांसीत्संपृच्चानावसंपृच्चानौ तन्व इति
गार्हपत्यम् । १ ।

गतः ॥

अन्नं नो बुध्याजुगुपस्तन्नः पुनर्देहीत्यन्वाहार्यपचन-
मभिप्राण्यान्तराग्नी तिष्ठजपति यथा प्रवत्स्यदुपस्थाने । २ ।
यथा प्रवत्स्यदुपस्थाने तथेमाग्नौ निचावहणेति जपति ॥

अजुगुपतमभ्यराक्षीदिति मन्त्रं संनमति । ३ ।

तत्र तु गोपायतमभिरक्षत्विति शब्दावजुगुपतमभ्यराक्षीदिति विपरि-
णमयति ॥

मम नाम तव च जातवेद इति चतसृभिराहवनी-
यम् । ४ ।

जपतिष्ठत इति शेषः ॥

प्रजां मे नर्याजुगुपस्तां मे पुनर्देहीति गार्हपत्यमभ्य-
पान्थान्नं मे बुध्याजुगुपस्तन्मे पुनर्देहीत्यन्वाहार्यपचन-
मभ्यपान्थ पशून्मे शंस्याजुगुपस्तान्मे पुनर्देहीत्याहवनी-
यमभ्यपान्थ पूर्ववद्विराट्क्रमैरुपतिष्ठते । अजुगुप इति
मन्त्रं संनमति । ५ ।

अभ्यपाननमग्रेरुपरि नित्यामः । विराट्कमेषु गोपायेत्यत्र अङ्गुप
इति मन्त्रसंज्ञाः ॥

अग्न्युपस्थानवदत्र समिधो दिशां चोपस्थानम् । ई ।

अग्निसिक्काले अग्न्युपस्थानवदिभ्यामस्वेत्यादिभिः समिध आद-
धात् । प्राची दिगित्यादिभिर्दिशोपतिष्ठते ॥

नवमीं चेदतिप्रवसेन्मित्रो जनान्यातयति प्रजान-
न्निति मैत्र्योपस्थाय मनो ज्योतिर्जुपतामित्याहुतिं जुहु-
यात् । ७ ।

अध्वर्युरिति शेषः जुहोतिचोदनत्वात् तदङ्गत्वाच्चोपस्थानस्य । तथा
मनो ज्योतिर्जुपतामित्याध्वर्युगज्जतिं जुहोतीत्येव मत्याषाढः । भार-
द्वाजस्याह प्रोक्षित आहुतिं जुहोतीति । तथा पवित्रेष्टिं विधायाह
सैधा मंत्रस्मृतिप्रवक्षत इति ॥

समिध आहुतिमुपस्थानमित्येवमनुपूर्वाण्येके समा-
मनन्ति । ८ ।

समिदाधानदिगुपस्थानयोर्मध्ये मनस्वत्याहुतिरिति शेषः । समानम-
न्यत् ॥

इति षड्विंशी कण्डिका ।

तदाहुर्नाग्निरुपस्थेयः कः श्रेयांसं विष्णुं बोधयिष्य-
तीति । अभयंकराभयं मे कुरु स्वस्ति मे इत्थभयं मे

अस्त्वित्येव ब्रूयात् । प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चा-
धिकृत्य वाजसनेयिनः समामनन्ति । १ ।

तत्राहुर्ब्रह्मवादिनः प्रवक्ष्यता चागतेन च नैवमग्निसमाधानादिना
विधिनाग्निरुपस्येयः । को हि श्रेयांसं सुप्तं मध्ये बोधयितुमर्हतीति ।
तस्मादप्रादुष्कृतमेवाग्निं प्रत्यभयंकराभयमिच्छेत् मन्त्रमेव ब्रूयादित्य-
थाहारः । प्रवत्स्यदागतोपस्थाने उमे अथधिकृत्य वाजसनेयिनः
समामनन्तीत्यर्थः ॥ तथा च सत्याषाढः कः श्रेयांसं विषुप्तं बोध-
यिष्यतीति । प्रादुष्कृतानामेवोपस्थानं स्यादभयंकरेत्यादि । स त्वाग-
तोपस्थाने संनामं च दर्शितवान् यथा अभयंकराभयं मे कार्षी-
रिति ॥ तच्च चोपस्थानमधिकृत्येति वचनादुपस्थानादन्ये गमनप्रत्या-
गमनधर्मा वाग्यताभिप्रमज्जनसमिदाहरणादयसाचतच्च भवन्त्येव ॥
नवरात्रादिप्रवासे तु मनस्त्याहुतिरागामिनी विहरणकाले भवति
प्रादुष्करणप्रतिषेधान् ॥

नमो वो ऽस्तु प्रवत्स्यामि नमो वो ऽस्तु प्रावात्स्य-
मिति बह्वृचाः । २ ।

बह्वृचान्तु द्योः प्रवत्स्यदागतोपस्थानयोर्द्वावेतौ मन्त्रौ समामनन्ति ।
समानमितरन्पूर्वेण । चिखपि चैतेषु कन्धेषु प्रवत्स्यदागतोपस्थानयोः
सहशिष्टत्वाच्च एव कन्धः प्रवत्स्यदाग्रितः स एवागतेनाप्याश्रयणीय
इत्यनुसंधातव्यम् ॥

गृहा मा विभीत मा वेपिःमूर्ज विभ्रत एमसि ।
ऊर्ज विभ्रदः सुवनिः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोद

मानः ॥ येषामथ्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बहुः ।
 गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ उपह्वता
 भूरिधनाः सखायः स्वादुसंमुदः । अरिष्टाः सर्वपूषा
 गृहा नः सन्तु सर्वदा ॥ उपह्वता इह गाव उपह्वता
 अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपह्वतो गृहेषु
 न इति गृहानभ्येति । ३ ।

अन्यगाराद्गृहान्प्रतिगच्छति यत्र पुत्रदाराः प्रवसन्ति ॥

क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शमं शंभोः शंशे-
 रिति प्रविशति । ४ ।

गतः ॥

ऊर्जं बिभ्रद्दः सुमनाः सुमेधा गृहानागां मनसा
 मोदमानः । दूरां वहन्तो घृतमुक्षमाणास्तेषां सुमनाः
 संविशामीति प्रविश्य जपति । संविशन्वा । ५ ।

प्रविष्टमात्रे जपति गृहानागामिति लिङ्गात् । संविशन् निषीदन्वा
 सुमनाः संविशामीति लिङ्गादिति भावः । सत्याषाढकृष्णार्च ॥

पत्न्याः ॥ दर्शितं चैतदस्माभिर्दंष्ट्रपूर्णमासद्योर्था वा कश्चिद्विद्यमाना-
यामित्यत्र । मनुनाप्युक्तोऽयमर्थः यद्विनापि पत्न्याः कदाचिदग्नयो
भवन्तीति । यथानिधिलक्षणमधिकृत्योक्तमुपस्थितं गृहे विद्याद्वायां
यथाग्नयो ऽपि चेति ॥ यदा ॥ विनाग्निभिरुभौ प्रवसतः पत्नी
यजमानस्य तदाग्निहोत्रलोपः पुनराधानं च स्मर्यते । यथा च
बन्धोगपरिश्रित्ये कात्यायनः

असमं हि दंपत्योर्होतृत्वं नर्निगादिना ।

द्वयोरप्यसमं हि ऊतमप्यऊतं भवेदिति ॥

तथा विद्यायाग्निं सभार्ययेत्सीमासुषुप्तु गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यत इति च ॥

यानि कश्चिन्कामिचिद्भर्त्स्ववाक्यानि पश्यन्ते पत्न्याः प्रवासे नदीतरणे
॥ पुनराधेयं कार्यमित्येवंजातीयकानि तानि परीक्ष्यमाणानामाका-
शपतित्वादुपेक्षणीयानि ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

सगृहः प्रयास्यन्वास्तीप्यतीयं जुहोति । १ ।

सगृहः सदारः । प्रयास्यन् प्रवासं गमिष्यन् वास्तीप्यतीयं वास्तीप्य-
तिदेवत्वं होमं जुहोति ॥

अहुते यानिषु भण्डान्यारोपयन्ति । २ ।

भण्डानि भाण्डानि । कुटुम्बार्थेषु द्रव्येषु भाण्डजन्तुः प्रसिद्धः । तान्य-

जन एव वास्तोष्यतीये यानेषु शकटेष्वारोपयन्ति कर्मकराः यानि
नेतुमिच्छन्त इति भावः । यथाह सत्याषाढः सर्वं भाण्डं यानेष्वा-
दधाति यान्यन्वाजिहीर्षतीति ॥

न हीनमन्वाहरेयुः । ३ ।

यत्तत्र हीनमङ्गते ऽमारोपितं तद्गोमात्सरं नान्वाहरेयुः । हीयेतैव
तन्न तु नीयेतेत्यर्थः ॥

यद्यनोवाह्यं स्यात्पूर्वं तं प्रवहेयुरप बोद्धरेयुः । ४ ।

अथ यद्यनोभिर्वाह्यं भाण्डं नेत्यर्थं स्यात्तमर्थं यानेष्वारोप्य पूर्वमेव
होमाङ्गन्तर्ग्यं देवं प्रति पुरुषा वहेयुः अपोद्धरेयुर्वा देशान्तरं गमयित्वा
तत्रावस्थायामधेयुः पद्यात्प्रस्थापयितुमित्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या ।
तवारोपितेषु मध्ये यदि पुरुषादिभिर्दुर्वृद्गमनस्यैव वाह्यं भाण्डं स्यात्तमर्थं
पूर्वमेव प्रवहेयुः अगमा मधेयुः अपोद्धरेयुर्वा ॥ यदनोवाह्यादन्वागु-
रुपादिभिर्गपि अक्षयनयनं तत्तत्र पुरुषादयः सह मधेयुर्गिति ॥

यच्च संहिता राचीर्वसेत्यञ्च सप्त नव दश वा तत्प्रया-
स्यञ्जुहुयात् । ५ ।

यच्च वागुनि वास्त्वन्तरवाधेनाप्यवेताः संहिता एव पञ्च राचीर्वसे-
त्तस्यादाभुनः प्रदास्यन्वहीप्रभृति जुहुयात् । न ततो ३
इत्यर्थः । एवं सप्ताश्वरात्रिवासे ॥ गोप्यादि द्रष्टव्यम्

नवरात्रवाक्नो वा

यात् । ६ ।

यस्तु कचिद्वास्तुनि भवरात्रमुपित्वा ततो ऽन्यत्र गच्छन्द्गिरात्रपक्षा-
 श्रयणेनाजतवासोऽप्यतीयो गत्वा पुनरपि तस्मिन्नेव नवरात्रवास्तुन्या-
 गत्यैकावरां रात्रिमुपित्वा ततस्तस्मात्प्रयास्यन्भवति सो ऽपि जुहुया-
 देव वास्तोऽप्यतीयम् । दशरात्रोषितत्वान्तरेति भावः । पूर्वत्र मंहिता
 इति वचनादप्राप्तो होम इत्यारम्भः ॥ केचित्तु प्रदर्शनार्थमेतदिष्ट्वा
 पञ्चावरादिकन्पेवपि चतुरात्रादिवास्तौ पुनरेत्येत्यादि योजयन्ति ।
 तदयुक्तं प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात् तथा सत्यष्टरात्रवास्तौ पुनरेत्य-
 द्वे उपित्वेत्यादिप्रदर्शनप्रसङ्गाच्च ॥

दक्षिणे युक्तो भवति सव्यो ऽयुक्तः । अपि वाग्निष्ठस्य
 दक्षिणे युक्तः सव्यस्य योक्तं परिहृतम् । सर्वेषु वा
 युक्तेषु । ७ ।

ययो ऽनौ होमकालविकल्पाः । यदा सर्वेषां भाण्डवादिनामनसां
 दक्षिणे वाहे युक्तो भवत्ययुक्तः सव्यस्यदेत्येकः । यदाग्निष्ठस्य अग्नि-
 वादिनो ऽनसो दक्षिणं युक्ता सव्यस्यापि योक्तपरिहरणमात्रं कृतं न
 तु योगो निर्द्वन्द्वस्येति द्वितीयः । सर्वेषामनसां सर्वेषु युक्तेष्विति
 तृतीयः ॥

वास्तोऽप्यत इत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये हुत्वावक्षा-
 णानि संप्रक्षाय्य पृथगरणीष्वग्नीन्समारोपयते ये धार्य-
 न्ते । ८ ।

अथ वास्तोऽप्यते प्रति जानीहीत्येतामनुद्रुत्य वास्तोऽप्यते गमयेत्ये-

ऊत, एव वास्तोष्पतीये यानेषु श्रकटेष्वारोपयन्ति कर्मकराः घावि
नेतुमियन्त इति भावः । यथाह सत्याषाढः सर्वं भाण्डं यानेष्व-
दधाति यान्यन्वाजिदीर्घतीति ॥

न हीनमन्वाहरेयुः । ३ ।

यस्तत्र हीनमङ्गते ऽनारोपित तद्भोमात्परं नान्वाहरेयुः । हीयेतैव
तत्र ॥ नीयेतेत्यर्थः ॥

यद्यनोवाह्यं स्यात्पूर्वं तं प्रवहेयुरप्येवाहरेयुः । ४ ।

अथ यद्यनोभिर्वाह्यं भाण्डं नेतव्यं स्यात्तन्मर्थं यानेष्वारोप्य पूर्वमेव
होमाङ्गन्तव्यं देव प्रति पुरुषा वहेयुः अपोहरेयुर्वा देशान्तरं गमयित्वा
तत्रावध्यापयेयुः पद्यान्मस्यापयितुमित्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या ।
तवारोपितेषु मध्ये यदि पुरुषादिभिर्बुधमनसैव वाह्यं भाण्डं स्यात्तन्मर्थं
पूर्वमेव प्रवहेयुः अगसा नयेयुः अपोहरेयुर्वा ॥ यद्यनोवाह्यादन्यत्पु-
रुषादिभिरपि शक्यनयनं तत्सर्वं पुरुषादयः सह नयेयुरिति ॥

यत्र संहिता रात्रीर्वसेत्यञ्च सप्त नव दश वा तत्रया-
स्यञ्जुहुयात् । ५ ।

यत्र वास्तुनि वास्तुन्तरवासेनाव्यवेता. संहिता एव पञ्च रात्रीर्वसे-
त्तस्मादास्तुन. प्रयास्यपष्टीप्रभृति जुहुयात् । न ततो ऽंवाह्यं
इत्यर्थः । एव मन्त्रावररात्रिवासे ऽष्टमीप्रभृतीत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

नवरात्रवास्तौ वा पुनरेत्यैकामुपित्वा प्रयास्यञ्जुहु-
यात् । ६ ।

यसु कचिदास्तुनि नवरात्रमुषित्वा ततो ऽन्यत्र गच्छन्द्दशरात्रपक्षा-
 त्रयणेनाहुतवास्तोष्पतीयो गत्वा पुनरपि तस्मिन्नेव नवरात्रवास्तुन्या-
 गत्यैकावरां रात्रिमुषित्वा ततस्तस्मात्प्रथास्यन्भवति सो ऽपि जुहुया-
 देव वास्तोष्पतीयम् । दशरात्रोषितत्वात्तत्रेति भावः । पूर्वत्र मंदिना
 इति वचनादप्राप्तो होम इत्यारम्भः ॥ केचित्तु प्रदर्शनार्थमेतदिष्ट्वा
 पञ्चावरादिकल्पेऽपि चतुरावादिवास्तौ पुनरेत्येत्यादि योजयन्ति ।
 तदयुक्तं प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात् तथा सत्यष्टरात्रवास्तौ पुनरेत्य-
 दे उपलब्धेत्यादिप्रदर्शनप्रसङ्गाच्च ॥

दक्षिणे युक्तो भवति सव्यो ऽयुक्तः । अपि वाग्निष्ठस्य
 दक्षिणे युक्तः सव्यस्य योर्ध्वं परिहृतम् । सर्वेषु वा
 युक्तेषु । ७ ।

ययो ऽग्नौ होमकालविकल्पः । यदा सर्वेषां भाण्डवाहिनामनवां
 दक्षिणे वाहे युक्तो भवत्ययुक्तः सव्यस्तदेत्येकः । यदाग्निष्ठस्य अग्नि-
 वाहिना ऽग्नौ दक्षिणं युक्ता सव्यस्यापि योक्तपरिहरणमात्रं कृतं न
 ॥ योगो निवृत्तस्तदेति द्वितीयः । सर्वेषामनवां सर्वेषु युक्तेष्विति
 तृतीयः ॥

वास्तोष्पत इत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये हुत्वावक्षा-
 णानि संप्रक्षाय्य पृथगरखीषग्नीन्समारोपयते ये धार्य-
 न्ते । ८ ।

अथ वास्तोष्पते प्रति जानीहीत्येनामनुद्रुत्य वास्तोष्पते शम्भयत्ते-

नया जुहोति दाभ्यामेकाहुतिं जुहोतीत्यर्थः ॥ नाथाहयनीचः प्रसी-
यते ऽर्थाभावात् । ततो धार्यमाणानामग्नीनामवकाशान्यर्धद्वयानि
काष्ठानि संप्रहाण निःश्रेष्ठं दाहयित्वा तान्पृथक्पृथक्प्रणीत्याधान-
क्रमेण समारोपयते । अध्वर्युरिति शेषः जुहोतीनामाध्वर्यवमाहु-
त्तरविधौ यजमानदक्षणात् प्राजहितं समारोप्य ब्राह्मणुखीयं द्वितीयं
गतश्रिय इति षष्ठीनिर्देशाच्च ॥

उपर्यग्रावरणी धारयञ्जपत्ययं ते योनिर्हन्तव्य इति
। ६ ।

प्रत्याग्न्यन्ते अरणी धारयञ्जपति ॥

अपि वा यजमान एवात्मन्समारोपयते । १० ।

आत्मन् आत्मनि ॥

या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मान-
मञ्छा वसूनि हवन्मनो नर्या पुरुषि । यज्ञो भूर्वा
यज्ञमासीद स्वां योनिं जातवेदो भुव आजायमानः
क्षय एहीति हस्तं प्रताप्य मुखायाहरते । ११ ।

तृष्णीं हस्तं प्रताप्य मन्त्रेण मुखं प्रत्याहरते यया तद्गत
प्रविशति अरोहात्मात्मानमिति सिद्धात् । धार्याग्न्यनेकत्वे ।
पूर्वदेव क्रमः ॥

वास उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं
नः प्रजानन् । आयुः प्रजां रयिमस्मासु

दीदिहि नो दुरोण इति लौकिके ऽग्रावुपावरोह-
यति । १२ ।

वासे रात्रिवासे । अथवा वसतिर्वासे रात्रिरिति पर्यायाः । यथोक्त-
मायसायनेन द्योर्दुग्धेन वासे ऽग्निहोत्रं जुहुयादिति ॥ तत्र प्रण-
यनकाल एवात्मममारुह्यार्ग्यैस्तेनैव क्रमेण लौकिके ऽग्रावुपावरोहयति
सुखानिलेनार्पयति । मन्त्रोच्चारणेनैवोपावरोहणस्यानुष्ठानार्थं इत्य-
परम् ॥

अरण्योर्वोपावरोह्य मन्येत् । १३ ।

यनेन मन्त्रेण तस्यतस्याग्नेररण्योरुपावरोह्य ततस्ततो मन्येत् ॥

यदरण्योः समारूढः स्थान्निर्वर्तमान एतं मन्यं
जपेत् । १४ ।

यदरण्योः समारूढस्तदा मथिता जातमात्रे ऽग्रावुपावरोहणमन्त्रं
जपेत् । समारूढवचनस्यारणीस्याग्निप्रदर्शनार्थत्वाच्चिर्वर्तमानत्वविशेष-
शब्दारण्योरुपावरुह्य मन्यने ऽपि भवत्येव निर्वर्तमानजपः ॥

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

इदं अथो ऽवसानं यदागां स्थाने मे स्वावापुयिवी
अभूताम् । अनमीवाः प्रदिशः सन्तु मद्यम् । गोमद्व-
नवदश्ववत्पुरुषवद्विरथवत्सुवीरवत्त्वाद्देत्यवसिते जुहो-
ति । १ ।

अवमिते गन्तव्यदेशप्राप्त्या पुनः स्वदेशप्राप्त्या वा प्रतिष्ठिते यजमाने
 विद्यत्याहवनीयमिदं श्रेय इति जुहोति ॥ अत्राध्वयग्निहोत्रमा-
 समाह भारद्वाजः तस्माद्यावावरधर्मेणामथाव्यार्ता अध्व्यापसु
 नासायाग्निहोत्रं जुहुयात् प्रतिपदि सायं चतुर्दश
 एका अमितसहस्रोमः सकृत्पाणिनिमार्जनमेवं प्रातरेतावान्निष्कृत-
 श्रेष्ठं प्रकृतिवदग्नौग्ममारोपयते धारयते औपवसथादौपवसथे ऽह्नि-
 त्तु न धारयत्यूर्ध्वं द्वादशाहान्निर्मग्न्यौपवसथादि कर्म प्रतिपद्यते यदि
 समाकृता भवन्तीति । तथा
 जुहोतीति च ॥

नानिद्वाग्रयणेनाहिताग्निर्नवस्याश्रीयत् । २ ।

उक्तः प्रवासः । अयागयणमारभ्यते । यत्र नवसंस्थानानामगपाकेन
 श्रीयते तदाग्रयणं नाम नित्यं कर्म । तेनानिद्वा सर्वमेव वस्यं
 यान् । यदप्यग्निर्यत्र कौद्रवादि तदपि नाश्रीयदेव नवस्येति
 न्यनिर्देशात् नवानां फलानां अग्निष्टे ऽपीति सिद्धाच्च ॥
 प्रागापयणान्नवैर्जनाग्निहोत्रस्याग्नमनुजानाति यदाह सत्यं नाश्रीय-
 दग्निहोत्रमज्जत्वा यदा वर्षस्य उप्रः स्थापय्यग्रयणेन यजेतेति ॥

ब्रीहीणां यवानां श्यामाकानामित्यग्रपाकस्य
 । ३ ।

यागस्थानामेवौषधीनामगपाकेन भवति नान्यामामित्यर्थः ।
 पच्यत इत्यग्रपाकः । प्रथमपक्वमजमिति यावत् ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा । ४ ।

अवेत्यनुषङ्गः । अदिष्टादिविधिसिद्धस्यापि पर्वणे विधानमामावा-
 सतन्त्रत्वादाययणस्यामावासैककालत्वमनिरासार्थम् । अमावास्या-
 पौर्णमासीश्चान्दाभ्यां च प्रतिपत्पञ्चदश्याः संधिमानहोराच उच्यते
 तत्रैव तयोर्भुत्पत्तेः ॥ अतः स एव तावद्विहृतीनां यागकालः ।
 नाशु प्रकृतिसंनिपाते तदनुरोधेन नेतव्याः यथोक्तं सत्यापाठभार-
 राजाभ्यां दर्शपूर्णमासयोर्विहृतेष्वसंनिपाते तत्र दर्शपूर्णमासौ वल्ली-
 गोषाविति । तत्रेयं विरोधमितिः यदा संधिमदहर्हपवसथं करोति
 । दा विहृत्येष्टा प्रकृतेरुपवासः यदा यजनीयं तदा प्रकृत्येष्टा विहृत्या
 याग इति । सत्यापाठस्तु काम्येष्टीः प्रकृत्याच अमावास्यां पौर्णमासीं
 च संस्थाप्य यजेतेति ॥ अहुमप्याययणस्योत्तरच विधास्यति तेन च
 पर्वणोः समुच्चयः ॥

अमावास्यं तन्त्रम् । ५ ।

आग्रयणं मुख्यत्वादेव सिद्धे पूर्णमासविकाराणां इविषां भूयस्त्वा-
 पौर्णमासतन्त्रत्वशङ्कापनयनार्थं आरम्भः । तेन च भूयस्त्वानुख्यत्वं
 तत्त्वमिति ज्ञापितं भवति ॥

सप्तदश सामिधेन्यः । ६ ।

अतः ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति पुराणानां
 श्रीहीणाम् । ७ ।

श्रीहीणां संवन्धिनं श्रीहिमयमित्यर्थः ॥

यदावहनार्थो हविष्कृतमन्त्रः तदोलूखलैकत्वे च बीजेबीज अर्कौ
 यदाङ्गानार्थः तदापुनूलूखलैकत्वं आवर्तते भिन्नकालत्वात् यथा
 हविष्कृदग्निपुरोऽनुवाक्यामनोतसावृत्तिर्भिन्नकालेऽस्ति । भिन्नका-
 लता च तत्र कर्मणः काण्डानुममयेनैवानुष्ठेयत्वात् । तथा च
 भारद्वाजः अपि वैकस्मिन्लूखले पूर्वापरमवहन्यात् तत्रावपनप्रसृतयो
 विधेयान्ता मन्त्रा बीजं बीजमभावेतैरस्ति । यदा तूलूखलभेदेऽपि
 न हविष्कृदाङ्गानमावर्तते कालाव्यवेतत्वात् कालाव्यवायस्य तत्र
 कर्मणां समानजातीयन्यायतः प्रवृत्तिभिद्वेः । तथा वैकैकस्मिन्लूख-
 लजिने बीजलूखलान्यधिर्वर्तयतीति प्रकृत्य भारद्वाजः सर्वाणि हवींषोऽपि
 हविष्कृतमाकलयति सर्वाण्यवहत्य इपदुपले समाह्वयन्पूर्वं सर्वादि
 हवींश्चुदपति परापुनाति विविनश्नोति ॥

तुषोपवपनम् । १७ ।

तुषोपवपनमपि सर्वेषु बीजेषु भवत्यूलूखलाभेदे भेदे च सर्वेषु
 तुषार्था प्रतिपाद्यत्वात् । तत्र सर्वे तुषाः समाहृत्यान्ततः
 हवीयाः विभुत्वात् । भारद्वाजश्चाह सर्वेषामन्ततस्तुषानुपवपतीति ॥
 प्रवालनजिनधनमप्येतेष्वैव व्याख्यातम् ॥

उत्तममोष्य वाचं विसृजते । १८ ।

हविष्कृदावृत्तौ तत्तमं बीजमोष्य यो हविष्कृतेन वाचं विसृजते
 न पूर्वेष्वेत्यर्थः । अथ येषां दीनामपि पूर्ववत्तन्तावृत्तिभ्यां प्रवृत्तिः ।
 चरुपुरोडाशधर्माश्च यथायथं प्रत्येतस्याः ॥

एषो ऽग्नेषां नानाबीजानां समवेतानां कल्पः । १८ ।

अन्येषामप्येकस्मिंस्तन्त्रे समवेतानां नानाबीजानामेकमुद्मुखलं मुमल-
मित्यादिरेष एव कल्पः प्रयोगः ॥

अलंकरणकाले आज्येनैककपालमभिपूरयति । २० ।

अथोद्वासमकाले पात्र्यां क्रीडं कृत्वा तत्र प्रतिष्ठापितमेककपालमलं-
करणकाले ऽलंकरणमन्त्रेणाभिपूरयति । यथा स निमज्जत्याज्ये तथा
क्रीडं पूरयतीत्यर्थः ॥

आविःपृष्ठं वा कृत्वासादयति । २१ ।

अथवा तं आविःपृष्ठं प्रकाशपृष्ठं कृत्वा नभिपूरयति ततो हवीं व्यासादयती-
त्यर्थः । तथा च अर्कं प्रदेशान्तरे यथा आविःपृष्ठं कृत्वा व्यादतीभिर्ह-
वीं व्यासादयेदिति ॥ अथापरा व्याख्या । उद्वासनकाले पात्रान्तर उद्वा-
सितमेककपालमाज्येनाभिपूरयति आविःपृष्ठं वा कृत्वा तेनैव पात्रेण सप्त साद-
यति । तथा च सत्यापाढः अथान्यन्निग्यात्र एककपालमुद्वासयेत्यादि ॥

प्रचरणकाले उद्धृत्य वर्हिपदं कृत्वा जुह्वासुपस्तीर्या-
धायाशयमन्त्रानीयाभिघार्योपांशु प्रचरति । २२ ।

प्रचरणकाले घृतादेककपालमुद्धृत्य वर्हिषि सप्तं कृत्वा ततो जुह्वासु-
पस्तीर्य तत्र कृत्वा पुरोडाशं तृष्णीं निधाय यस्मिन्घृते आशयितस्त-
दाशयमाणं पञ्चादानीय सहस्रदभिघार्योपांशु प्रचरति । द्विरभि-
घारणमित्येके । तदयुक्तं आज्येनैव चतुरवत्तताभिद्धेः कृत्वा वैशानर-
भवदाय द्विरभिघार्येत्यन्यत्रवचनाच्च ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

सर्वहुतमपर्यावर्तयन्नृजुं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहु-
यात् । १ ।

सर्वहुतमिति विस्पष्टार्थम् । अथवा यथा अस्मिन् सर्वो हुतो भवति
तथेत्यर्थः । अपर्यावर्तयन् यथा ह्यमानो हुतस्य न पर्यावर्तेत तथा
शुक्लपार्श्वेन घनेस्थावयेत् ॥

यदि हुतः पर्यावर्तेत सुषोऽग्रेण कल्पयेत् । २ ।

कल्पयेत् यथास्थानं प्रतिष्ठापयेत् । हुत इति वचनादहुतस्य पर्या-
वर्तने यद्येककपालं, स्कन्देत्पर्यावर्तेतेत्यनेन विधिना कल्पयेत् ॥

न पाणिना । ३ ।

सहकार्यन्तराघेद्याभिमपि न पाणिना कल्पयेत् ॥

वरे दत्ते कल्पयितव्यः । ४ ।

कल्पयितव्यमाणे अध्वर्यवे वरो देय इत्यर्थः ॥

आधायाभिधार्य पुनर्होतव्य इत्येके । ५ ।

अथवा नैव कल्पयितव्यः किं तद्रूपं सुधाधायाभिधार्य पुनराध्या-
वणादिविधिना होतव्यः ॥

अपि वा नैककपालं कुर्वीताज्येन द्वावापृथिवी
यजेत । ६ ।

उभयोरपि षड्योर्गोपिकमेव हुतानुमन्वशं न प्राकृतमिति दर्शितं
प्राजमाने ॥

ये प्राचीनमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति । वासः श्यामाके । ७ ।

एकाष्टका वक्ष्यते या भाष्याः पौर्णमास्या इति । तस्या अनिवृत्तायाः प्रागेव ये यजमानस्य गोषु वत्सा जाताः पूर्वस्मिन्संवत्सरे तेषां प्रथमजं ददाति । वासः श्यामाके चरौ निमित्तभूते । तयोश्चाभिमर्शनादावूहः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इति यजमानभागं प्राश्नाति । ८ ।

प्रत्याघ्नानांप्राकृतमन्त्रो निवर्तते ॥

—सर्वेषां वा भक्षाणां मन्त्रवतो प्रत्यान्नायः स्यात् । ९ ।

न केवलं यजमानभागमात्रस्यैव किं तु ये यजमानस्यर्त्विजा वा मन्त्रवन्तो भक्षा इडाप्राग्निवादिविषयास्तेषां सर्वेषामपि मन्त्रस्त्राय प्रत्यान्नायः स्यात् ॥

अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोपधीः कृणोतु विश्वचर्पणिरिति श्यामाकानाम् । १० ।

श्यामाकानां यजमानभागं पृथग्नेन मन्त्रेण प्राश्नाति । सर्वेषां चेत्यादि पूर्ववत् ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ११ ।

गतः ॥

अपि वामावास्यायां पौर्णमास्यां वाग्रयणेष्टिमन्वा-
यातयेत् । १२ ।

अथापस्तम्बनुग्रहार्थमाग्रयणस्थानुकन्या उपदिशन्ते । तेषामुत्तरोत्तर-
कन्यस्थानुकन्यत्वं आपत्तरितस्यानुसारित्वं च बोद्धव्यम् ॥ तत्रानापद्यपि
वाचिष्मिदिष्टयसामर्थ्याद्भवतिष्ठते तत्तं विषयविशेषं तत्रतत्र कन्ये
प्रदर्शयिष्यामः । तत्र यः कदाचिदसंपदा दृष्टमाग्रयणेष्टिं निर्वर्तुं न
शक्नुयात् स तां दर्शपूर्णमासयोरन्यतरान्वायातयेत् । तदेकतन्त्राण्य-
ग्रयणश्रुतीं व्यनुनिर्वपेदित्यर्थः । तत्र सामान्यादि वैशेषिकमण्यविरोधा-
त्कार्यम् । पुराणाग्रेयं तु नेच्छन्ति तत्र दर्शितमेव प्राक् ॥ दक्षिणास्तु
समुचीयन्ते वासः श्रामाके इति सिद्धात् । भवणे तु नवस्य दृष्टकृ-
तस्य भवणे मन्त्रभेदात् ॥

अपि वामावास्यां पौर्णमासीं वा नवैर्यजेत् । १३ ।

पूर्वकन्यस्याप्यग्नौ दर्शपूर्णमासयोरन्यतरमेव नवैर्यजेत् । तत्र तु सर्व-
स्यापि वैशेषिकस्य निवृत्तिः ॥ अथ यत्राक्रिया दर्शपूर्णमासयति-
रिक्तेष्टीनां यथा ताभ्यां मवशरमिष्टा तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि
कुरुत इति तत्रायमेव पक्षो व्यवतिष्ठते सामर्थ्यात् ॥

अपि वामिहोत्रीं ब्रीहिस्रम्बं यवस्तम्बं वा वास-
यित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातर्जुहुयात् । १४ ।

प्राग्ग्रामग्रयणकाले मग्नौष्टिकं ब्रीहिस्रम्बं यत्राग्रयणकाले यवस्तम्बं च
प्रातरेव गार्ग्यवाचिता भवणप्रपीनायाम्नायाः पथसा सायं जुहुया-
दपरेषु प्रातश्च । तत्र ब्रीहियवदियमाच्छ्रामाकानां निवृत्तिः ॥

अथ यदा दर्शपूर्णमासयोरप्यक्रिया यथा संवत्सरमग्निहोत्रं ऊताथ
दर्शपूर्णमासाकारभत इति तदायं विधिस्ततो वा सामर्थ्यात् ॥

अपि वा नवानां यवाग्वा सायंप्रातर्जुहुयात् । १५ ।

पूर्वेणायं पक्षो व्याख्यातः तुल्यविकल्पस्य सर्वत्र ॥

अपि वा नवानां गार्हपत्ये स्थालीपाकं अपयित्वाह-
वनीये जुहुयादाययणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यः
। १६ ।

स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्य इति वचनाच्छालीपाकदेवतायाः सोमस्य निवृत्तिः ।
स्थालीपाक इति वचनाच्च पार्वणप्रकृतिको यज्ञमानकथ्यं बभूव । अथ
पदा संवत्सरे यवमानहविषामुत्कर्षस्तदायमेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥

अपि वा नवानां चतुःशरावभोदनं पक्वा चतुरो
ब्राह्मणान्भोजयेत् । १७ ।

पुनर्वाशनपश्चात्तद्यादिना महता शरावेण चतुर्वारं निरुप्तभोदनं लौ-
किके ऽग्नौ पक्वा चतुष्टणामामां देवतागामर्थं चतुरो ब्राह्मणान्भो-
जयेत् । अथ यदोत्कृष्टाग्निर्यज्ञमानस्तदायमेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥

एवं यवैर्यजेत् । १८ ।

वमन्ते यवानामग्रपाकेनाखेवं श्रीश्वारयणस्य मानुकन्यम्यावृता यजेत् ॥
तत्र ब्राह्मण भारद्वाजः य यवानामग्रयणं त्रिदत्त इत्यौदुलोमिस्मिन् ।
तथा अपि वाकिया चवेत्त्रिन्ध्यायन्नायनः ॥

यामेयश्यामाकौ न भवतः । १९ ।

तत्र यवाद्यग्रे पुराणग्रेयश्चामाकचरु न भवतः ॥

य ऊर्ध्वमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति ॥ एतमु त्वं मधुना संयुतं यवं सरस्वत्या अधि मनावचर्हपुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इति यजमानभागं प्राश्नाति ॥ सर्वेषां वा भक्षणां मन्त्रवतां प्रत्याम्नायः स्यात् । २० । पूर्ववद्भाष्या ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २१ ।

गतः ॥

इति चिंशी कण्डिका ।

यदि नानातन्त्रां श्यामाकेष्टिं कुर्वीत श्यामाकानुद्ध-
र्तवा इति संप्रेष्यति । १ ।

यो प्रीक्षापयणे श्यामाकचरुक्तः तं यदि श्वकन्वं कुर्वीत तदा वर्षाम् श्यामाकसम्ये पक्वे सति श्यामाकानुद्धर्तवौ उद्धार्याहरतेति कर्मकरान्यजमानः संप्रेष्यति । श्यामाकस्य इत्यपि संप्रैषावयव इति न भूमित्वं विपर्ययस्यैवोत्तरवच्यकत्वात् यथा वेणुधवेषु पक्वेषु वेणुयनानुद्धर्तवा इति संप्रेष्यतीति ॥

तस्याः सप्तदश सामिषेभ्यः । २ ।

भातदश्ववचनमज्यान्वादेः सर्वस्यापि विशेषस्य प्रदर्शनार्थम् । तन्नं
त्वस्याः पौर्णमासं अग्नीषोमौयविकारत्वात् ॥

सद्वन्तावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्यौ । ३ ।

सद्वन्तौ अस्तिधातुमन्तौ ॥

त्वमग्ने सप्रया अस्ति जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया
यज्ञं वितन्वते । सोम यास्ते मयोभुव इति सद्वन्तौ ।
प्रेक्षो अग्न इमो अग्न इति विराजौ । ४ ।

गतः ॥

वासो दक्षिणा दधिमन्यो मधुमन्यो मधुपर्को मधु-
ग्लुन्यो वभुर्वा पिङ्गलः । ५ ।

वाससः पुनरुपादानमुत्तरैर्विकल्पार्थम् । सर्पिरादिसंयुक्ताः सक्तनो
मन्यः । स दधा संयुक्तो दधिमन्वः मधुना मधुमन्यः । मधुपर्कं गृह्ये
आख्यासति । अनित्योतितमधुर्मधुकोशो मधुग्लुन्यः । मधुमिश्रं गुडमि-
त्यन्ये । वभ्रः कपिलः । पिङ्गलः पिङ्गलः । एवं द्विरूपो गौर्वेत्यर्थः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ६ ।

गतः ॥

हरितयवशाकशमीधान्यानां नवानां फलानामनिष्टे
ऽपि प्राशने याथाकामी । ७ ।

पूर्वत्रानिष्टाययत्नेनेत्यनेन प्रागाययणात्सर्वस्यापि नवस्यान्नं प्रतिपि-

द्रुम् । तत्र केषांचिदशनमगेनाभ्यनुज्ञायते । हरितयवा नाम मस्य-
विशेषाः तथा शाकाः शमीधान्यानि कोशीधान्यानि । तेषां जम्बा-
दिफलानां च नवानामनिष्टे ऽप्याययणे यथाकाम्यं भक्षणे भवति ॥

वेणुयवानामिष्टमेके समामनन्ति । ८ ।

वेणुयवैरप्याययणं कैश्चिद्विधीयते ॥

वेणुयवेषु पक्षेषु वेणुयवानुद्धर्तवा इति संप्रेष्यति । ९ ।

श्यामाकसंप्रैधेणायं व्याख्यातः ॥

तस्या एतदेव तन्त्रमेवा देवता । १० ।

यच्छ्यामाकेश्यामुक्तं सप्तदशसामिधेन्यादि तदेवास्यास्तन्त्रं देवतापि ।
तत्रत्यः सोम एवेत्यर्थः ॥

आग्नेयी मैत्रावरुणी प्राजापत्या वा । ११ ।

इष्टिरिति शेषः ॥ अथ सर्वस्यैवाऽयणस्य द्वौच विकारमाह ॥

स प्रद्ववदिति द्वे धाय्ये चतस्र आज्यभागयोर्दश
हविषां द्वे स्विष्टकृतः । १२ ।

स प्रद्ववदिति पारुषुद्रस्यानुवाकस्यादितो द्वे धाय्ये भवतः । ततः
पराश्रुतस्यो ग्रीह्यवाययणयोराज्यभागार्था अनुवाक्यास्तास्यादितो द्वे
आग्नेयस्य परे द्वे सौम्यस्य । श्यामाकेश्यां तु सद्गन्तवित्युक्तं याज्यास्तु
जुषाणवत्य एवं सर्वत्र । पराश्रु दश प्रधानहविषां याज्यानुवाक्याः
तास्य यथाचिद्वं गृह्यन्ते न तु क्रमशः सौम्ययोः प्राथम्यात् । ततः
परे द्वे संयाज्ये ॥

व्रीहिभिरिष्टा व्रीहिभिरेव यजेता यवेभ्यो दर्शपूर्ण-
मासावेवं यवैरा व्रीहिभ्यो ऽपि वा व्रीहिभिरेवोभवेते
इ वै सूत्रचरतमा भवन्तीति बह्वृचब्राह्मणम् । १३ ।

दर्शपूर्णमासयोर्ब्रीहिन्यन्वेति व्रीहियवयोः सर्वकालं विकल्प उक्तः ।
इदानीं शाखान्तरीयो विनियोगः पक्षे यत्रवाधश्च प्रदर्शयते । व्रीह्या-
पयणेनेष्टा व्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ यजेतायवापयणात् । एवं
यवापयणादारम्भा व्रीह्यापयणाद्यैः । अपि वा व्रीहिभिरेव यजे-
ताभयोः कालयोः । यत एते सूत्रचरतमाः सुखेनावहन्यन्ते पिव्यन्ते
च न यववत् दुःखेन तस्माद्व्रीहिभिरेव नित्यं यजेत । दर्शपूर्णमासा-
विति वचनाद्वाग्निहोचार्थेषु तच्छुल्लेख्यं निश्चयः । दर्शपूर्णमासा-
भ्यामेव तद्विकाराश्च व्याख्याताः ॥

वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि व्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्य-
थर्तु वेणुयवैरिति विज्ञायत इति विज्ञायते । १४ ।

यदि नागतन्त्रा श्यामाकेष्टिस्तदानया वर्षासु यजेत । ततः शरदि
केवलैर्ब्रीहिभिः । संमानतन्त्रत्वे त्वभ्यैः शरदि । ततो वसन्ते यवैः ।
वेणुयवैस्तु यथर्तु यजेत । ते ह्यनियतकालनियन्तयः यस्मिन्नेवर्तौ
निय्यन्ते तस्मिन्नेव यजेतेत्यर्थः ॥

इत्येकचिन्त्री कण्डिका ।

इति श्रीभट्टबृहदन्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायाम-
ष्टमः पटलः ।

इति षष्ठः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

सर्वाल्लोकान्पशुबन्धयाज्यभिजयति । १ ।

अथ नित्यः पशुरारभ्यते । यस्मिन्कर्मणि यज्ञार्थं पशुबन्धयते स पशुबन्धः तेनेष्टवान् पशुबन्धयाजी सर्वाल्लोकाभ्ययति । सर्वकामो दर्शपूर्णमासाविति वदाहारपृथक्काभिप्रायं सर्वाभिजयवचनम् । सर्वेष्वपि लोकेषु धनमेव लोकं प्रयोगभेदेन कामयते तन्तमेवाभिजयति न कुतश्चिन्मतिहिन्यत इत्यर्थः । नित्यस्य चायं फलविधिः दर्शपूर्णमास-
यदेव वेदितव्यः । फलार्थवादे वा कस्मैरश्ववणात् यथोक्तं हिरण्यके-
शिना कृतावथै श्रूयमाणं यजमानः कामयते यानि कामयति
यावयेदिति तथार्थवादा इतर इति च ॥

तेन यद्य्यमाणो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा
पडढोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये सग्रहं जुहोति सूर्यं
ते चक्षुरिति । २ ।

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा तेन यद्य्यमाण इत्यन्वयः यदीष्टादि-
विधिना नयोरेव यागविधानात् । तेन द्वाहकासत्वे पशोस्तुर्दग्धा
ह्रयते षष्ठोता । तच्च प्रकृत्यविरोधगतिराशयण एव दर्शिता ॥ जन्वेवं
यदीष्टादिविधिनैव सिद्धेः किमर्थं पर्वणोर्वचनम् । परमतनिरामार्थ-
मिति ब्रूयात् यथाह सौधायनः अमानास्तेन हविषेष्टा नचत्रे वेति ।

अथवा सांनाय्यविकारत्वात्पशोरमावास्यामेवास्य कालं मा मंसते-
 त्पारभाः । सांनाय्यविकारत्वमेव पशोः । कस्मादिति चेत् । एतदेव
 पृष्ठोक्तं भारद्वाजेन समानयोनित्वं पथसः पशोश्च दर्शयतीति ।
 श्रुतिरिति शेषः । कथं दर्शयतीति चेत् । तदप्युदाहृतं यद्देवो वर्धति
 अथौषधयो जायन्त ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा पथः संभवतीति तथा
 यद्देव इत्याद्यपः पीत्वेत्यन्तं पुनः पठित्वा रेतः संभवतीति च ।
 बौधायनो ऽप्याह दधिपथआमिक्षापथवः सांनाय्यविकारा इति । तत्र
 कतरस्य सांनाय्यस्य पशुर्विकार इति चेत् । तदप्याह सत्यापाठः
 पशुः प्रातर्दोहविकारः कालसामान्यादिति । तथा एयोधर्माः पशा-
 विति भारद्वाजः । सूत्रे चात्र सिद्धानि भवन्ति यथा छदक् पवित्रे
 शुम्भ्यां दक्षिणस्यां वैदिशोऽष्ट्यामासाय आज्येन पशुं यस्त आत्मा
 पशुषु प्रविष्ट इत्यादि । तस्मात्सिद्धं पशुः प्रातर्दोहविकार इति ॥
 पशून्तारं मनसानुद्भूत्येत्यादि व्याख्यातं तत्र पशून्तर्हित्वात् सुधं ते
 चतुरिति विशेषप्रदर्शनं तत्रोदवसाय जुहेति उपपद्यते मनुष्याः
 प्रयान्तीति सिद्धान्तः । तत्रोदवसाय पशून्तारं जलेत्येव बौधायनः ।
 तथा ह्यह्वासे पशौ विशेषमाह अजस्रैरग्निभिरुदवसायेति ॥

आग्नावैष्णवमेकादशरूपासं निर्वपति । ३ ।

अथान्यमाहवनीयं प्रक्षौवाग्नवैष्णवं निर्वपति । तस्य चाङ्गत्वादवहि-
 सान्त्वर्तिताश्च नान्वाहार्यं दृश्यते ॥ सत्यापाठस्त्वचानुग्रहमाह अपि
 वा चतुर्दशैतमान्यमाग्नावैष्णव्याहवनीये जुहेतीति । तथा पशु-
 बन्धे ऽग्नाविष्णुभ्यामिति चतुर्दशैतं स्यादिति भारद्वाजः ॥

अग्न्यन्वाधानस्य प्रत्याम्नायो भवति । ४ ।

अतो ऽग्न्यन्वाधानं निवर्तते ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ५ ।

गतः ॥

धारयत्याहवनीयम् । ६ ।

इष्टेरपवर्गादग्नेरपवर्गो मा विज्ञायीत्यारम्भः । इदमेव धारणवचनं
ज्ञापकं तन्त्वान्तरञ्जेषभूता अपि यद्विस्तन्त्रवर्तिन इष्टिदर्विहोताः पृथ-
गग्रयो भवन्तीति । दर्शितं चैतदस्माभिरन्वारम्भणीयायाम् ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वेति सुवेणाहवनीये यूपाहुतिं
जुहोति । ७ ।

अथ शाखामाहृत्य निधाय यूपाहुतिं जुहोति । वक्ष्यमाणनिर्मथ्य-
विकल्पार्थमाहवनीयग्रहणम् । यूपाहुतिसमाख्यामाद्यूपाभावे निवर्तते
परिधौ पशून्निमुञ्चन्तीत्यादौ ॥

सुचा वा चतुर्थ्यहीतेन । ८ ।

सुचा वा जुहोति । तदा चतुर्थ्यहीतेन ॥

न दीक्षितस्य जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

वैष्णवीमृचमनूच्याच्छेत्यः । १० ।

तस्य तु यद्येव वैष्णव्या होम उक्तः तामुक्ता यूपो ऽच्छेत्यः आमुं
गन्तव्यः ॥

जुहुयाद्वा । ११ ।

गतः ॥

यूपसकाशे वाग्निं मथित्वा तस्मिञ्जुहुयात् । १२ ।

सुवेण सुचा वा पूर्ववत् ॥

सुवमाज्यश्रेष्ठं चाध्वर्युरादत्ते । तस्मा शस्त्रम् । १३ ।

शस्त्रं वाग्नी तस्मा हस्तेन वाग्नेति सिद्धात् । येन चान्येनार्थो भवति
तदप्यन्यो हरति ॥

यत्र यूपस्तद्यन्ति । १४ ।

यत्र यूपच्छेद्यस्तत्र प्रजन्ति ब्रह्मयजमानाध्वर्यवस्तथा च ॥

यूष्या दृक्षाः पलाशखदिरविल्वरौहीतकाः । १५ ।

यूष्याः यूपभाषार्थाः । रौहीतको नाम वटावान्तरजातीयः ॥

पालाशं तेजस्कामो यज्ञकामो वा । खादिरं स्वर्ग-
कामो वीर्यकामो वा । वैल्वमन्नाद्यकामो ब्रह्मवर्चस-
कामो वा । रौहीतकं प्रजाकामश्चक्षुष्कामो वा । १६ ।

यूपं कुर्वीतेति शेषः । नित्येष्वमीष्वेवामी कामाः ततो अन्यस्य
यूपस्याभावात् ॥

समे जातमशाखाजं बहुपर्णशाखमप्रतिशुष्काग्रमसु-
पिरमथ्यावृत्तमधूर्णमृजुमूर्ध्वमूर्ध्वशकलमथ ईपदुपाव-
नतं प्रागुदक् प्रत्यग्वौपनतम् । १७ ।

समे जात समभ्यले जातम् । अशाखाजं भूमेरेव रूढम् । अव्या-
वृत्तं अवलितायम् । अधूर्णं अधूर्णितयष्टिम् । अष्टशु अवक्रम् ।
ऊर्ध्वं अतिर्यङ्गतम् । ऊर्ध्वशकलं शकलैरणूर्ध्वदेवोपेतम् । अये
किंचिद्वनतं दक्षिणेतरासु दिक्षु प्रङ्गं च द्युपं दृश्येत् । तथा सुषिर-
त्वादयो ऽपि द्युपदोषाः परिहर्तव्याः ॥

यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्युक्तम् । १८ ।

यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै दृष्टेदित्यादिब्राह्मण एव
द्युपस्य गुणदोषास्तत्फलानि चोक्तानि तत्सर्वं तच्चैवानुसंधातव्यमित्यर्थः ।
आरोहमिति दृष्ट्यात् न भूमेरिति आरोहः शाखाजः । आरोहमिति
णमुलन्त इति केचित् । तदयुक्तं एष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितः इति
लिङ्गात् तथा प्रतिष्ठितं दृष्टेत्प्रतिष्ठाकामस्यैव वै वनस्पतीनां प्रति-
ष्ठितो यः समे भूमौ स्वाद्योने रूढ इति च लिङ्गात् स्वरवशाच्च ।
अत एव चोक्तं सुचकृता समे जातमशाखाजमिति ॥

अतिक्रम्य यूथान्यं जोषयते तमभिमन्त्रयते । १९ ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

अत्यन्यानगामिति । १ ।

प्रथमप्राप्तान्ध्ववरान्पूथान्बृत्तानतिक्रम्य ततो यं जोषयते यत्र प्रीतो
भवति तमभिमन्त्रयते अत्यन्यानगामिति लिङ्गादिति भावः ॥

अथैनमुपस्पृशति तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्याया
इति । २ ।

गतः ॥

देवस्त्वा सविता भध्वानक्तिति सुवेण सर्वतो मूलं
पर्यणक्ति । ३ ।

सर्वं मूलभागं परितो ऽनक्ति ॥

ओपधे चायस्वैनमित्यूर्ध्वाग्रं दर्भमन्तर्धाय स्वधिते
मैनं हिंसीरिति स्वधितिना प्रहरति । ४ ।

स्वधितिः क्षुरः तेन प्रहरति । तल्लणः शस्त्रमेवाच स्वधितिर्विवक्षित
इत्यन्ये ॥

प्रथमपरापातिनं शकलमाहरति । ५ ।

गतः ॥

गुल्फदग्ने वृश्चेज्जानुदग्ने ऽनक्षसङ्गं वा । ६ ।

गुल्फः घरणगन्धिः । अनक्षसङ्गं यथा शकटस्य गच्छतो ऽवस्थाणौ न
सज्यते तथेत्यर्थः ॥

दिवमग्रेण मा लेखीरिति प्राञ्चं पातयत्युदञ्चं प्राञ्च-
मुदञ्चं वा । ७ ।

गतः ॥

वनस्पते शतवल्गुशो विरोहेत्यावश्यमेव जुहोति । ८ ।

अवतक्षणां स्वरधिमन्धनश्च शकलः । ३ ।

तत्प्रथमभावाः शकला अवतक्षणाक्षेपां मध्ये कश्चित्स्वरभवति अन्धो
ऽधिमन्धनः । यस्मिन्परि मन्धते ऽग्निः सो ऽधिमन्धनः ॥

अग्राक्षणां पृथमाधमष्टाश्रिमध्ये संनतम् । ४ ।

पूपक्षाधिजो ऽवधवक्षणां तत्परिवाहितादधादपक्षिष्य कार्यम् ।
पृथक्प्रयोदशाङ्गुलमिति बोधायनः । संनतं तत्कृतं निष्ठुञ्च च भवति
यूपे प्रतिमोक्ष्यमाणत्वान् ॥

यं कामयेतान्यो ऽस्य लोकाभ्यारोहेदिति तस्यान्ध-
वृक्षस्य स्वरक्षणां कुर्यात् । ५ ।

एवं निन्दितत्वाद्दर्जनीयो ऽन्धवृक्ष इति भावः । अपि वान्धव
तन्मातृयस्य वृक्षस्य कुर्यादिति बोधायनः ॥

यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं तावदूर्ध्वं चवालाधूपस्या-
तिरिक्तं द्वाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा । ६ ।

रश्माक्षी निरुद्धपशुवन्धस्य वेदिः । ७ ।

एतदेव व्याकरोति ॥

अक्षसंमिता पश्यात्तिर्यङ्गीपया प्राची विपथयुगेन
पुरस्ताद्यावता वा बाह्ये छिद्रे । ८ ।

पश्यात्तिर्यङ्गवधंमिता । ईषासंमिता प्राची । पुरस्तात्तिरक्षी तु

विपद्युगेन संमिता । तस्यैव वा युगस्य साक्ष्ययोगिन्द्रयोर्थावदनतरं
तावता संमिता ॥ अत्रादिप्रमाणानि ग्रहणे वक्ष्यति अष्टाशीतिशत-
मीवेति ॥

अरत्विभिर्वा चतुर्भिः पश्चात् पङ्क्तिभिः प्राची चिभिः
पुरस्तात् । ९ ।

मतः ॥

तां वेदं कृत्वा दर्शपूर्णमासवत्संनमनवर्जं प्रागुक्त-
रात्परिग्राह्यात्कृत्वापरेण यूपपाठदेशं संचरमवशिष्य
वेद्यामुत्तरवेदिं दशपदां सोमे करोति । १० ।

तां एवं विमितां सतीं कृत्वा कथं नाम कृत्वा वेदं कृत्वा दर्शपूर्ण-
मासवदोत्तरपरिग्राह्यात्कृत्वा तस्यामेव वेद्यामुत्तरवेदिं करोति । कुत्र
प्रदेशे । पश्चाद्यूपपाठदेशस्य संचरं शिष्टानन्तरदेशे तां सोमे दशपदां
करोति सर्वतश्च दशपदां अविशेषात् । तथा सर्वतो दशपदमित्येव
भारदाजः । तथा च क्षेत्रतः शतपदेत्युक्तं भवति । शौमिकप्रास्निह
वचनं प्रासङ्गिकं पाशुपन्निश्वाय प्रमाणमनन्तरमेव प्रवक्ष्यते ॥

अंहीयसीं पुरस्तादित्येके । ११ ।

अंहीयसीति तमोयसी पुरस्तात् अर्थादेव प्रथोयसी पश्चात् न तु
सर्वतो दशपदा शतपदैव तु क्षेत्रतः ॥

तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शस्यया परि-
मिमीते । १२ ।

युगेन वा विमायेति वचनाद्युगमाचीत्यपि सिद्धं भवति । यजमान-
पदणाञ्च यजमानस्याध्वर्योर्वेति विकल्पो निवृत्तः । तथा युगमाचीं
यजमानदशपदां सोम इति कात्यायनः ॥ तत्र यदा पदमाना
वेदिस्तदा युगमानैवेत्यते न दशपदा अन्यथा मदीहविधानादिप्र-
सङ्गात् । शन्यामानं तूत्तरवेदिसंस्कारार्थमुभयत्र समुच्यते ॥

शम्यामाची निरूढपशुबन्धस्योत्तरवेदिः । १३ ।

शन्याप्रमाणं तु दर्शितमेव दर्शपूर्णमासयोः ॥

शम्यां पुरस्तादुदग्यां निधाय स्फ्येनोदीचीमभ्यन्त-
रमुपलिखति विक्तायनी मे ऽसीति । एवं दक्षिणतः प्राचीं
तिक्तायनी मे ऽसीति । पश्चादुदीचीमवतान्मा नाश्वि-
तमिति । उत्तरतः प्राचीमवतान्मा व्यथितमिति । १४ ।

पुरस्तात्सौमिक्याः पाशुकाद्योत्तरवेदेः पूर्वशीचीत्यर्थः । उदगपामु-
दीचीनशुक्लां तथा पेपणे व्यक्रत्वात् । अभ्यन्तरं शम्यायाः अन्तरतः ।
उपलिखति तस्याः समीपे लिखति ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

इति प्रथम पटलः ॥

उत्तरस्मादेयंसादुदक्प्रक्रमे चात्वालः । १ ।

उत्तरवेदिपांस्वर्यो ऽवटस्यात्वालः ॥

तमुत्तरवेदिवत्तूष्णीं शम्यया परिमित्य देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इत्यभिमादाय परिलिखितं रक्षः परिलि-
खिता अरातय इति त्रिः प्रदक्षिणं परिलिख्य तूष्णीं
जानुदघ्नं त्रिवितस्तं वा खात्वात्तरवेद्यर्थान्पांसून्हरति
विदेरिति । २ ।

खात्वाद्यप्रमाणमुत्तरवेद्या व्याख्यातम् । अभिः खनिचम् । प्रदक्षिणव-
चनमविस्मरणार्थम् । वितक्षिः कनिष्ठाङ्गुल्योराधामः ॥

सिंहोरसीत्युत्तरवेद्यां निवपति । ३ ।

गतः ॥

एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीयस्या-
मिति तृतीयम् । ४ ।

एतेनैव विदेरिति मन्त्रेण यो द्वितीयस्यामित्येवं विद्यतेन द्वितीयं
हरति । एवं तृतीयम् ॥

तूष्णीं चतुर्थं हृन्वोरु प्रथस्वोरु ते यन्नपतिः प्रथता-
मिति प्रथयित्वा ध्रुवासीति शम्यया संहत्य देवेभ्यः
कल्पस्वेत्यभिमन्त्र्य देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यद्विरवोक्ष्य देवेभ्यः
शुम्भस्वेति सिक्ताभिरवकीर्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरत उत्त-
रवेद्यै निनीयापो रिग्रं निर्वहतेति स्पर्धेनोदीचीमेकस्पर्धां
निःसार्य विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यत्तपताव-

विहृतम् । वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पिपतिं
बहुधा विराजतीत्युत्तरवेद्या अन्तान्कल्पयति । ५ ।

चतुर्थे सर्वान्पांसून्हरति तैरेवोत्तरवेदिममुष्कृत्यो व्याख्यातः । मंहत्य
लोष्ठानि विमृद्य । प्रोक्षणीशेषं अवोक्षणीषम् । उत्तरवेद्या इति
पष्ठार्थे चतुर्थी । स्फुरन्तैकरेखैकस्या तां निःसार्य तयोदकं गम-
यित्वा । अन्तान्कल्पयति मृत्तोयैर्दृढयति यथा न विशीर्येरन् ॥

संमृशतीत्येके । ६ ।

तृष्णीं वा कल्पयित्वा मन्त्रेण संमृशति ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

अथास्या मध्ये प्रादेशमार्चीं गोपदमाचीमश्वशफ-
मार्चीं वोत्तरनाभिं चतुःस्रक्तिं कृत्वा चतुःशिखण्डे
युवती कनीने घृतप्रतीके भुवनस्य मध्ये । तयोर्देवा
अधिसंवसन्त उत्तमे नाक इह मादयन्तामित्युभे अभि-
मन्त्येन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्येतैर्यथालिङ्गमु-
त्तरवेदिं प्रोक्षति । १ ।

नाभिरिव मध्ये भवति । उत्तरनाभिं चतुःस्रक्तिं चतुष्कोणम् ।
यथालिङ्गं यस्मिन्मन्त्रे यस्या दिशो लिङ्गं तेन तं दिग्भागं प्रोक्षति ॥

त्वष्टा त्वा रूपैरुपरिष्ठात्पात्विति मध्यम् । २ ।

अथकलिङ्गत्वादारम्भः ॥

प्रोक्षणीशेषं दक्षिणत उत्तरवेद्यै निनयेच्छुचा त्वार्प-
यामीति द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । ३ ।

शुचा त्वार्पयामीति द्वेष्यध्यानप्रकारः । निनयनं तु पूर्ववत्पूर्णामेव
सिद्धानुगुण्यात् ॥

पूर्ववदेकस्पर्शां दक्षिणतो निःसार्य जुह्वां पञ्चगृहीतं
गृहीत्वा सर्वत्र हिरण्यमुपास्यन्क्षय्योत्तरवेदिमुत्तर-
नाभिं वा व्याधारयति । ४ ।

अथान्यं हिरण्ये पतेत्तथा नदयतो मयम्कोणदिशः प्रति दीर्घा धारां
करोति ॥

दक्षिणमंसमुत्तरां श्रोणिं दक्षिणामुत्तरमंसं मध्य-
मिति सिंहीरसीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ५ ।

एवंक्रमकान्दक्षिणांमादीन् सिंहीरसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं व्याधाययति ॥

भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्गृह्य पौतुद्रवैः परिधिभिरुत्तरवेदिं
परिदधाति विश्वायुरसीति मध्यमं भुवस्त्रिदसीति
दक्षिणमच्युतस्त्रिदसीत्युत्तरम् । ६ ।

पूतुद्रुदेवदारुः ॥

परिधिसंधिना सर्वाहुतीर्जुहोति । ७ ।

परिधिसंधिना प्रपद्य जुहोति । केन । दक्षिणेन दक्षिणा आहुतीरु-
त्तरेणोत्तरा इति विवेकः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

अग्नेर्भस्मासीत्युत्तरवेद्यां संभारान्विवपति गुल्गुलु
मुगन्धितेजनं श्रेतामूर्णास्तुकां पेल्वस्यान्तराशृङ्गीयां
लूनस्यालूनपूर्वस्य वा । १ ।

सर्वान्भारानेकीकृत्य निवपति । पुरीषमधीत्यन्तो मन्त्रः अग्नेः
पुरीषमधीत्याहग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्संभारा इति लिङ्गान् अग्नेर्भस्मा-
सीति चिकता निवपतीत्यत्रापि मयादर्शनाच्च । मुगन्धितेजनस्तुण-
विशेषः यः मुगन्धितेजनस्य जाठराग्नेर्भवति । ऊर्णास्तुका लौमकलापः
सा तु पेल्वस्य शृङ्गान्तरोद्भवा भवति । पेल्वो दृष्टिः । दृष्टे स्तुका
इत्येव कात्यायनः । लूनस्य लूनलोषस्तदभावे त्वलूनस्य ॥

व्याधारणप्रवृत्ति संभारनिवपनान्तमुत्तरवेद्यामुप-
र्यमौ धार्यमाण एके समामनन्ति । २ ।

श्रोत्रवेदिको ऽग्निरुपर्युत्तरवेदेरन्येन धार्यते । ततो जुह्वां पश्च-
द्वीतमित्याद्यध्वर्युः ॥

प्राक्षान्तां कृत्वोदुम्बरशाखाभिः सप्तशाखाभिर्वा
प्रच्छाद्य वसति यद्यसद्यस्कालः पशुर्भवति । ३ ।

यद्यसद्यस्काल इत्यनुवादः । ब्रह्मकालस्यापि विधिरनुमीयते । वौधा-
यनस्याह इष्टिपशुबन्धाः शोपवसथाः सद्योयज्ञा वेति ॥ तदा तु
दक्षिणतो निःसारणान्तमुत्तरवेदि कृत्वा प्रच्छाद्य विरजन्ति । व्याधार-
णान्युत्तरेद्युरेव क्रियन्ते ॥

आहवनीये प्रणयनीयमिधमादीप्य सिकताभिरुप-
यम्याग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति । प्रणीय-
मानायानुब्रूहीति वा । ४ ।

प्रणयनीयमिधमादीप्य प्रणयनार्थमिन्धनं ज्वलयित्वा सिकताभिरु-
पयस्येति यस्मिन्पात्रे ऽग्निरुद्धरिष्यते तस्याधस्तादुपयमनानुगुणः
सिकताः कल्पयित्वेत्यर्थः दीप्तस्यानुद्यतस्योपयमनमभवापुत्तरत्रोद्य-
मनवचनाच्च । श्रौतार्थं चैतदग्न्याधेये यथा प्रणयनीयमिधमादी-
पयति सिकताश्चापयमनीरूपकल्पयते तमुद्यच्छनौति ॥

उद्यम्याग्निमाहवनीय उद्यतहोमं जुहोति यत्ते
पावकं चक्षमा कच्चिदागः पूर्वं यत्सन्नपरो भवासि ।
पृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व मा मा हिंसीरधिगतं पुरस्ता-
त्स्वाहेति । ५ ।

उद्यम्याग्निं आदौमिधमाहवनीयादुद्धृत्येत्यर्थः । कैचिन्नु अग्नरो-
क्तेनादीपनेनादूरणं स्वयधित्वात्रोद्यम्येति तस्यैवाग्नेरुत्क्षेपणमाद्यमुक्त-
मित्याचक्षते । तदयुक्तं सुख्यार्थापपत्तौ अधन्यदृत्त्याश्रयणाधोनात्
उद्यतहोमसमास्थानाच्च । तस्य आहवनीयादौत्तरवेदिकोदूरणं हि-
मिचं न तदुत्क्षेपणं पूर्वं यत्सन्नपरो भवामीति लिङ्गात् । तस्माद्य-
थोक्त एव सूत्रार्थः ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायामुपयमनीभिरुपयस्य हरति
। ६ ।

उपयमनीभिः सिकताभिरुद्यतमग्निम् ॥

कर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति हेतुरभिषायाग्ने
 बाधस्व विमृधो नुदस्वापामीवा अथ रक्षांसि सेध ।
 अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नो ऽप्यं भूमानमुप नः
 सृजेद् ॥ यज्ञ प्रतितिष्ठ सुमतौ सुशेवा आ त्वा वसूनि
 पुरुधा विशन्तु । दीर्यमायुर्यजमानाय सखन्नयानृतेन
 जरितारमङ्गधीद् यज्ञः प्रत्यष्टादिति संभारेषु प्रति-
 ष्ठाप्य । ७ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

अग्नेः पुरीषमसीत्युत्तरत उपयमनीर्गुण्य मनुष्यत्वा
 निधीमहि सन्धत्समिधीमहि । अग्ने मनुष्यदङ्गिरे
 देवान्देवायते यजेत्युपसमिध्य द्वादशयुहीतेन सुष
 पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति सप्त-
 वत्या पूर्णाहुतिं जुहोति । १ ।

गतः ॥

अग्निर्वायुरादित्यो विष्णुर्यज्ञं नयतु प्रजानन्मैनं
 यज्ञह्नो विदन्देवेभ्यो यज्ञं प्रब्रूतात्प्रम यज्ञपतिं तिर
 स्वाहेति चतस्रो ऽतिमुक्तीर्जुहोति । २ ।

यज्ञं नयन्तित्यादेरनुवक्तुः सर्वत्र ॥

एष पशुबन्धस्याहवनीयो यतः प्रणयति स गार्ह-
पत्यः । ३ ।

अतः परमस्मिन्नेवाहवनीयकर्माणि कियन्ते । तद्योनौ न्वाहवनीये
गार्हपत्यकर्माणि ॥

प्रणीते वेदग्निहोत्रकाल एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुहु-
यात् । ४ ।

एष पशुबन्धस्याहवनीय इति वचनात्वा निवृत्तमग्नित्रग्निहोत्रमि-
त्यारम्भः नौत्तरवेदिके ऽग्निहोत्रं विद्यत इति कस्यान्तरकारमतनि-
रासार्थश्च ॥ प्रणीते सत्यौत्तरवेदिके यद्यग्निहोत्रं प्राप्तकालं स्यान्नदे-
तस्मिन्नौत्तरवेदिक एव जुहुयात् । अपवेच्छालामुखीये यतः प्रणय-
ति स गार्हपत्य इत्यत्रात एव व्यायात् ॥

एवमन्यत्र विप्रक्रान्ते तन्त्रे । ५ ।

एवमन्यस्मिन्नपौष्पादितन्त्रे विप्रक्रान्ते प्रकन्यापरिधमात्रे प्राप्तकाल-
मग्निहोत्रं तस्यतस्याहवनीय एव जुहुयात् । भारद्वाजस्तत्राह विप्र-
क्रान्ते कर्मण्यग्निहोत्रकाल आगच्छेत्संन्याय जुहुयादित्याश्रयः काल
एव जुहुयादित्यालेखन इति ॥

ब्रध्मावर्हिराहरति । ६ ।

अथ बर्हिराहरणादि प्रतिपद्यते समानमा कुम्भ्यालेपनात् । तत्र
वेदी वेदिषु प्रमेव ह्यतौ । आस्थापविचानुमन्तणे तु पादं द्यमि-
तूहः तथाद्येमौ पर्णे चेति । मिधानं प्रकृतावेव व्याख्यातम् ॥

त्रयोविंशतिदारुभिः आश्ववालः प्रस्तर ऐक्षवी
विधृती कार्पूर्यमथाः परिधयः । ७ ।

आश्ववान्नः काश्रमयः । ऐक्षवी इतुगलाके इति भारद्वाजः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिप-
द्यते । १ ।

गणः ॥

यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । २ ।

यथार्थं चैर्ग्यः प्राकृतेषु चैधान्यैर्गन्तुभिरित्यर्थः ॥

स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं वसाहोमहवनीं द्वितीयां जुह्वं
पृषदाज्यधानीं द्वितीयामुपधृतं द्वे आज्यस्थाल्यौ हृदय-
शूलमसिं कुम्भीं लक्षशाखां शाकपवित्रं कार्पूर्यमय्यौ
वपाश्रपण्यौ द्विशूलामेकशूलां चौदुम्बरं मैत्रावरुणद-
ण्डमास्यदग्धं चुत्रुकदग्धं वा रश्मिं च । ३ ।

स्वाग्निहोत्रहवणीग्रहणं प्रदर्शनार्थं द्वयं तावदपरचार्यवशात्प्रयोज्यम् ।
एवं सुवाद्यपि पूर्वचेति । तत्र वसाहोमहवन्त्यादीनां जुह्वादिममा-
ख्यानादुत्तनियमस्तावद्भाष्यातः । तथा प्राकृतैर्जुह्वादिभिरेकवत्कर-
णैरेषां हन्तप्रयोग इति सिद्धं भवति । हृदयशूलादीनां पाठक्रमेणैव

दन्तता । दर्शितं च तत्सर्वं दर्शपूर्णमासयोः । निशातमगं गृह्णमित्यु-
च्यते हृदयश्रयणार्थं गृह्णं यस्य काष्ठस्य तद्गृह्यगृह्णन्म् । अग्निः
स्वधितिः स ॥ दिधारः स्वधितेरन्यतरां धारामिति सिद्धात् । ते
गृह्ये यस्याः सा दिगृह्या । चुक्रुक्मास्त्राधोभागः । रश्मि रज्ज्वौ ये
वक्ष्यति दिगुण द्विधायामेत्यादिना ॥

पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति । ४ ।

सोमविधे पञ्चाविति भावः । इष्टिविधे तु पवित्रे कृत्वा प्रणीताप्रण-
यनं वक्ष्यति ॥

वाग्यतः पात्राणि संमृश्य प्रोक्षणीः संस्कृत्य ब्राह्मण-
मामन्त्य पात्राणि प्रोक्षत्यथ वाचं विसृजते । स्पृशमा-
दायोत्तरं परिग्राहं परिरुह्य दर्शपूर्णमासवत्संप्रेष्यति ।
आज्येन दध्नेदेहीति संप्रैपान्तं नमति । ५ ।

ऐष्टिकैः पदार्थान्तरैरभस्कारार्थमनुमन्त्रणम् । तत्र स्पृशामिहोचइव-
णीसंमर्शने स्पृशप्रोक्षणे च संमर्शनप्रोक्षणमन्त्रयोर्दिवदेकवदेवोक्तः प्रक-
ताद्येव व्याख्यातः । तृष्णीं स्पृशमादाय उत्तरपरिग्राहादि । संप्रेषं तु
केचित्सुवं च स्वधितिं चेत्यपि कुर्वन्ति स्वधितेरपि संमार्गवचनात्
सुवस्यानापन्नत्वाच्च । तदयुक्तं दर्शपूर्णमासवत्संप्रेष्यतीत्यतिदिग्घ्नं संप्रै-
पान्तं नमतीति वचनात् चातुर्मासेषु पशुवत्संप्रेष इत्यतिदेशात्
प्राजित्वदरण्यवदमप्रेषितस्यापि संमार्गवचनोपपत्तेश्च ॥

सुचां संमार्जनकाले सुवं संमृज्य तस्यावृता स्वधि-
तिम् । ६ ।

स्वधितिरणवदानार्थत्वात्सुवत्संस्कारमर्हतीति भावः ॥

जुह्वद्वसाहोमहवनीमुपभृद्वृषदाज्यधानीम् ।

आज्यं निरूप्य दधि निर्वपति । ७ ।

गताः ॥

अधिश्रयणवर्जं दधनि क्रियते । ८ ।

अधिश्रयणप्रतिषेधात्पल्यवेक्षणमपि निवर्तते अमेध्यं वा एतत्करोति यत्पल्यवेक्षते गार्हपत्ये ऽधिश्रयति मेध्यत्वायेति सिद्धात् । भारद्वाज-
स्याह न पल्यवेक्षेताधिश्रयणप्रतिषेधादिति ॥ तत्र च दध्याज्यस्यान्यो-
रुद्देष्टादानं अदितौ स्यो ऽच्छिद्रपक्षे इति । तथाज्यममीत्यादेराज्यं
दधि स्य इत्यसमाधेनैवोक्तः आज्येन दधोदेहीति सिद्धात् ॥

नैतस्य दधः संस्कारो विद्यत इत्यपरम् । ९ ।

अस्मिन्नु पक्षे दधपूर्णमासवदेवाविहितं सर्वम् । लौकिक एव तु दधि
संयुतमाज्यमानीयते ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

आज्यग्रहणकाले चतुर्जुह्वां यच्छाति चतुरूपभृति । १ ।

जुह्वां पञ्चगृहीतस्य निवृत्त्यर्थं चतुर्गृहीतवचनमुपभृत्यष्टगृहीतदशगृ-
हीतयोः ॥

दधन्याज्यमानीय महीनां पयो ऽसीति पृषदाज्य-
धान्यां पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्वरूपं
विश्वेषां देवानां समिदिति वा । २ ।

दुग्धमिति प्रथममन्तान्तः श्लेषस्य दधिघर्मे विनियोगात् । तत्रैक-
मन्त्राणि कर्माणीति न्यायेन सप्तमन्त्र इति केचित् । तदयुक्तं
द्रव्यप्रत्यक्षात् यथोक्तं भारद्वाजेन द्रव्यप्रत्यक्षे ऽभ्यावर्तते यथाज्यग्रहणे
शवने स्तरणे चेति ॥

चतुर्धुवायाम् । ३ ।

सुवध्वान्वा ॥

सादनकाल आज्यानि सादयति । ४ ।

स्तरणकाले सर्वं वेदिं सृण्वति विशेषवचनात् अपरेणेत्तरवेदिं
सृण्वतीति सौमिकां विशेषवचनात् दक्षिणस्थां वेदिश्रेण्यां सर्द्धौति
लिङ्गाच्च । सुक्सादनकाले त्वाज्यवतीरेव सादयति न त्वनाज्यां
वशाहीमश्वनीं आज्यानीति वचनात् ॥

उपभृदुपभृदौ । ५ ।

उपभृदुपभृदौति मन्त्रेण सादयति । तथा सुवमन्त्रेण स्वधितिं
तत्स्थानापन्नत्वात् तस्यादृता स्वधितिमिति लिङ्गात् सुवधर्माः स्वधि-
ताविति कल्पान्तरकारवचनाच्च । याजमाने त्वं स्वधितिर्मिजि-
ह्वतीत्यूहः ॥ सुवस्वधित्योः संभवाद्युपगत्यादर्नामित्येके । तदा तु
द्विवदूहो मन्त्राणाम् । दधिस्त्राख्यां तु दध्नः पूर्णेत्यूहः ॥

पूर्ववदाज्यान्यभिमन्त्र्याग्नेणाहवनीयं यूपावटं परि-
लिखत्यर्धमन्तर्वैद्यर्धं वहिर्वेदि । ६ ।

पूर्ववद्विष्णुनि म्येत्यभिमन्त्र्य परिलिखत्यवटं यथा पृष्ठान्त्यः ब्रह्मर्मध्ये
भवति ॥

पूर्ववदभ्रेरादानं परिलेखनस्य । ७ ।

पूर्ववत्ताविषेणादानं परिलेखनस्य मन्त्रः परिलिखितमिति ॥

अथ खनति यथा नाविरुपरं भविष्यतीति । ८ ।

यथा निखातस्य धूपस्य नाविर्भविष्यत्युपरमिति मन्यते तावन्तमवटं
खनति ॥

अग्रेणावटं प्राञ्चं यूपं निधाय यत्ते शिक्षः परावधी-
तक्षा हस्तेन वास्या । आपस्तत्सर्वं जीवलाः शुन्धन्तु
शुचयः शुचिमिति यूपं प्रक्षाख्यायैनं यवमतीभिः
प्राक्षति । पृथिव्यै त्वेति मूलमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं
दिवे त्वेत्यग्रम् । ९ ।

यामु यवा भवन्ति ता यवमत्यः ॥

शुन्धतां लोकः पितृपदन इति प्राक्षणीशेषमवटे
ऽवनीय यवो ऽसीति यवमवास्थ पितृणां सदनमसीति
वर्हिषावस्तीर्य स्वावेशो ऽसीति प्रथमपरापातिनं शक-
लमवास्थ एतेन द्यावापृथिवी आपृणेत्यामिति सुवेण
शकले हुत्वा । १० ।

इति नवमी कण्डिका ॥

यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यत्यज्यमानायानु-
ब्रूह्यञ्जमो यूपमनुब्रूहीति वा । १ ।

अथनयनावस्तरणे पित्रर्थं मन्त्रलिङ्गात् पितृणां निष्ठातमिति
लिङ्गाच्च ॥ अतः प्राचीनावीतिना क्रियते । व्याप्ततायां सुवेणेत्येव
चिह्ने सुववचनाज्जानीमो नर्तं वचनात्सुवेण होमः पश्चादिति ।
तेन प्रचक्ष्य सुवेणाभिजुहोति सुवेण वपामभिजुहोतीत्यादिबध्ना न
सुवद्योदितस्तत्र वषाहोमद्वय्या होम इत्यते शुद्धममाख्यानात् ॥

अथैनमसंस्कृतेनाज्येन यजमानोऽग्रतः शकलेना-
नक्ति । २ ।

एवं धूपमग्रत आरभ्या भूलात् । अनक्रमुपरमिति तु वक्ष्यापाठः ।
असंस्कृतेनेति वषणाच्छकलाभिहोमादन्यत्त्वं संस्कृतेनेति चिह्नं
भवति । भारद्वाजस्याह अप्राकृता आहुतय आज्यनिर्वापणादूर्ध्व-
माज्यच्छाक्या इत्यामरस्यो लौकिकाज्यादिशालेखनेन प्रैत्रादित्या-
लेखनिरिति ॥

ऐन्द्रमसीति चयालमक्रा सुपिण्णलाभ्यस्त्वौपधीभ्य
इति प्रतिमुच्य देवस्त्वा सविता मध्वानक्तिति सुवेण
संततमविच्छिन्दन्प्रिष्ठामग्निमनक्त्योपरात् । ३ ।

अध्वर्युरिति शेषः यदग्निष्ठामग्निमनक्ति यजमानमेव तेजमानकीति
श्रुतेः उत्तरत्र यजमानग्रहणाच्च । प्रतिमुच्य धूपाग्रे क्षिप्वा संततं
संततधारमविच्छिन्दन्प्रिष्ठामिति शेषः ॥

रशनादेशे त्रिः सर्वतो यूपं संमृशति । ४ ।

यत्र रशनाभन्त्यते तत्र संमृशति ॥

अञ्जनादि यूपं यजमानो नात्सृजत्या परिव्यय-
णात् । ५ ।

परिव्ययणं परिव्याणम् । अभिविधावाकारः ॥

यूपायोऽक्षीयमाणायानुब्रूहीति संमेप्यत्युक्षीयमा-
णायानुब्रूहीति वा । ६ ।

गतः ॥

उद्विवं स्तभानान्तरिक्षं पृणेत्युच्छ्रयति । ७ ।

उच्छ्रयति उत्थापयति ॥

ते ते धामानीत्यवटे ऽवदधाति । ८ ।

गतः ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यामाहवनीयेनाग्निष्ठां
संमिनेति । ९ ।

आहवनीयेन संमिनेति तस्यार्जवेन व्यापयति ॥

यं कामयेत तेजसैनमित्युक्तम् । १० ।

अग्निष्ठाया यथोक्ताप्रकारादन्यथावस्थापने दोषः । तथात्वे गुणश्च
ब्राह्मणे दर्शितः । स तत्रैवानुमंथेय इत्यर्थः ॥

अग्रमाहवनीयमुपनतं यूपस्यावनतं मूलम् । ११ ।

यूपस्यापमाद्वनीयं प्रति प्रक्षं भवति मूर्धं तु ततः किञ्चिदपनोतम् ॥

अनाविरुपरं कृत्वा ब्रह्मवर्निं त्वा श्रवनिमिति
प्रदक्षिणं पांसुभिः पर्यृक्ष्य ब्रह्म दृढं श्रवं दंहेति मैत्राव-
हणदण्डेन समं भूमिपरिदंष्ट्रणं कृत्वा । १२ ।

इति दशमौ कण्डिका ।

उन्नमथ पृथिवीमित्यङ्घ्रिः परिपिञ्चति । १ ।

अनाविरुपरं कृत्वा अनाविष्कृतोपरं यूपं कृत्वा । पर्यृक्ष्य वेष्टयित्वा ।
समं यथा समीपमभिधममवटस्वत्वं भवति । तथा परिदंष्ट्रणं कुट्टनं
कृत्वा परिपिञ्चति परितः पिञ्चति ॥

दर्भमयौ रश्ने भवतः । द्विगुणा द्विव्यायामा पशु-
रश्ना त्रिगुणा त्रिव्यायामा यूपस्य । २ ।

व्यायामश्चतुररश्निः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रश्नामादाय विष्णोः
कर्माणि पश्यतेति सरश्नेन पाणिना यूपमुन्मार्ष्टि । ३ ।

रश्नां यूपरश्नाम् ॥

तद्विष्णोः परमं पदमित्यग्रं प्रेक्षते । यूपाय परिवी-

यमाखायानुब्रूहीति संप्रेष्यति । परिवीयमाखायानुब्रू-
हीति वा । ४ ।

गताः ॥

परिवीरसीति नामिदग्ने रश्मनया चिः प्रदक्षिणं यूपं
परिव्ययति मध्यदेशे वा । ५ ।

तत्र रश्मिं चिः संभुज्य मध्यमेन गुणेन परिव्ययतीति वीधायनः ॥

यं कामयेतोर्जनमित्युक्तम् । ६ ।

एवं परिवीताया रश्मनायाः कामवशादूर्ध्वमधो वा धारणमुक्तं ब्राह्मणे
तदणमुसंधातव्यमित्यर्थः ॥

अधो दूरं परिव्ययेदृष्टिकामस्योपरि दूरमदृष्टिका-
मस्येत्येके । ७ ।

शाखान्तरे तु दृष्टदृष्टिकामयोः परिव्याणसेवाधस्तादूर्ध्वपरिष्टादूर्ध्वं
शोकम् । तत्तद्वद्राहणवशाभिदग्ने परिवीतायाः साधारणमित्यर्थः ॥

यं कामयेत स्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषज्य न
प्रवेष्टयेत् । ८ ।

यौ बन्धविशिष्टौ रश्मिखण्डौ तावुपान्ते तयोः समीपे व्यतिषज्य
मिथः संबध्य मुञ्चेत् न वेष्टयेत् । एवं कृते स्यस्य जायेत । श्रुतो न
तथा कुर्यादिति भावः ॥

यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्रवेष्ट्या-

णिमति स्थविमत्प्रवीय दिवः सूनुरसीति स्वरुमादाया-
न्तरिक्षस्य त्वा सानावधगूहामीत्युत्तरेणाग्निष्ठां मध्यमे
रशनागुणे ऽवगूहति । ८ ।

रशनाखण्डौ बन्धनादारभ्यान्तादेष्टयित्वा तयोरखन्ते सुलमन्तं लिप्ता
बन्धने धो मध्यगुणस्तस्मिंश्चरुमवगूहति ॥

उत्तमे सर्वेषु वा । द्वयोरथरयोरिति वाजसनेयकम्
। १० ।

गताः ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

पशुं क्षपयन्ति कूटकर्णकाणखण्डवरुडसोणसप्तशफ-
वर्जम् । १ ।

पशुः क्षगः इन्द्राग्निभ्यां क्षगश्चेति लिङ्गात् । कूटो भग्नग्रहः । कर्णः
कर्णेन विकलः काणश्चक्षुषा खण्डो दन्तैः वण्डः पुच्छेन श्रोणः
पादेन । तथा वण्डस्तु क्षिप्रपुच्छः स्याच्छ्रोणः पट्टुरित्यादि नैघ-
शुकाः । सप्तशफः सप्तशुरः एकेन पादेनैकशफ इति यावत् ॥
अत्रानुपदमाह भारद्वाजः यद्यङ्गहीनः स्याद्रूपतो वा व्यङ्ग्यः संपदेत
वैष्णवीं शारस्वतीं वाथयामिति ऊता सर्वप्रावर्धितानि जुहुयात् ॥

यद्यङ्गहीनः स्यादङ्गतो वा विरुज्येत । २ ।

अङ्गहीनः जनन एव विकल्पाङ्ग इति यावत् । अङ्गतो वा विरुज्येत
रोगादिमैवं चेदङ्गहीनः पशुः कृटादिवर्जमेव पशुं हृषयन्तीति
पूर्वत्र संबन्धो बोध्यः । इदं विस्पष्टार्थं तदतिरिक्तस्य वैकल्यस्याप्रयो-
जकत्वात् ॥ कृटादिविघ्नितमण्डौहत्याए ॥

अथैकेषां वैष्णवीमाग्नावैष्णवीं सारस्वतीं बार्हस्प-
त्यामिति च हुत्वा प्रयोजयेत् । ३ ।

वैष्णव्याद्याः प्रमिह्याद्याः कायन आद्याः सामान्यतो निर्देशात् ।
अथ बौधायनः रूपतो वा वर्णतो वा यद्यङ्गहीनः पशुरिति
प्रकृत्य आग्नेयौमित्याद्युक्तवान् ॥

यो ऽपन्नदन्तुलं तत्पशूनामिति विज्ञायते । ४ ।

यो ऽपन्नदन्तितोत्यतदन्तो न भवति पशूनां मध्ये तन्तुलं वर्ज-
नीयमित्यर्थः । तथा च वङ्कृषाः यदा वै पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते
ऽथ स मेध्यो भवतीति । एवं च प्रतिनिधिरण्यं न कर्तव्यो भवति
प्रतिषेधाच्च प्रतिनिधिर्निवृत्त इति न्यायात् ॥ साङ्गसजातीयास्त्राभे
॥ व्यङ्गेऽपि विज्रातीयात्प्रतिनिधेः श्रेयानित्यपरम् । यथाह भार-
द्वाजः आघातप्रतिषेधे प्रतिनिधेरङ्गं बलीयः यथास्पगावो यथापन्न-
दन्तपशुरिति ॥

इषे त्वेति बर्हिषी आदत्ते । उपवीरसीति सप्तशखां
बहुपर्णशखामप्रतिशुष्काग्रामसुपिराम् । ५ ।

इधे त्वेत्यावृत्तिरेकवचनात् ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्याया तस्य शुष्काग्रयो-
पाकुर्यात् । ६ ।

गतः ॥

हृणेनोपाकरोतीत्येके । ७ ।

यदि हृणेन तदा तस्यैव विभागः पशुसंज्ञपनवपान्तर्धानयोः ॥

वर्हिभ्यां सप्तशाखया च पुरस्तात्प्रत्यञ्चं पशुमुपा-
करोति । उपो देवान्देवीर्विशः प्रजापतेर्जायमाना इति
चैताभ्यामुपस्पृशन्निन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोतीति । ८ ।

पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुखमवस्थितं पशुं वर्हिभ्यां सप्तशाखया
चोपस्पृशन्मुपाकरोति । देवतार्चनेन संकल्पनमुपाकरणम् । उपो
देवानिति यजुर्हृदयं चोपाकरणार्थं नोपसर्गमर्थं यदेताभ्यामुपा-
करोतीति लिङ्गात् ॥

पञ्चहत्वी देवतोपदेशनमुपाकरणे नियोजने प्रोक्षणे
वपाया उद्धरणे हृदयस्वाभिधारणे इति । ९ ।

पुनरुपाकरणग्रहणं दृष्टान्तार्थं यथोपाकरणे तथा दृष्टान्तेन यजुषा
सर्वत्र देवतोपदेशनमिति ॥

प्रजानन्तः प्रतियच्छन्ति पूर्वं इति यञ्च हुत्वाग्निं
मन्यति । १० ।

गतः ॥

अपि वाग्निं मथित्वोपाकुर्यात् । ११ ।

अस्मिन् पक्षे प्रजानन्त इति पश्चादुतयो ऽप्युत्कृष्टन्ते उपाकृत्य
पक्ष जुहोतीति श्रुतेः ॥

अग्नेर्जनिचमसीत्यधिमन्यनं शकलं निदधाति । वृष-
णौ स्य इति प्राञ्चौ दर्भौ । १२ ।

उक्तो ऽधिमन्यनः ॥

उर्वश्यसीत्यधरारणिमादत्ते । पुरुरवा इत्युत्तरार-
णिम् । १३ ।

अरणी अग्न्याधेयिष्यावन्ते वा अविभेद्यात् । तयोर्गार्हपत्यैकधोनित्वा-
दन्ते एवेत्यन्ते ॥

देवा वां सविता मध्वानक्रित्याज्यस्थाल्या बिले
ऽङ्क्ता घृतेनाक्ते वृषणं दधायामित्युभे अभिमन्याय-
रसीति समवधाय । १४ ।

इति द्वादशी कण्डिका ।

अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति । मथ्यमा-
नायानुब्रूहीति वा । १ ।

बिले ऽङ्केति वचनाच्च सुवादिनाज्यमादायानक्ति ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायां चिः प्रदक्षिणमग्निं मन्यति ।
गायत्रं छन्दो ऽनुप्रजायस्वेति प्रथमं वैष्टुभमिति द्वितीयं
जागतमिति तृतीयम् । २ ।

गतौ ॥

ततो यथा प्राशु मन्यति । ३ ।

यथा प्राशु शौघतरं भवति तथा मन्यति ॥

यदि मथ्यमानो न जायेत राक्षोघ्नीरनुब्रूयात् । ४ ।
राक्षोघ्नीः क्षण्डपाजीयाः । भारद्वाजस्त्वचानुयसमाह यदि निर्मथ्यो
मथ्यमानो न जायेत तस्य स्थाने हिरण्यकलं यादृतीभिर्जुहुया-
दिति ॥

जातायानुब्रूहीति जाते संप्रेष्यति । प्रक्षिप्यमाणायैति
प्रहरन् । ५ ।

गतः ॥

भवतं नः समनसाधित्यग्नेणोत्तरं परिधिमाहवनीये
प्रहरति संधिना वा । ६ ।

संधिना परिधिसंधिनोत्तरेण ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट इति प्रहृत्य सुवेणाभिजु-
होति । ७ ।

प्रहृत्येति ब्राह्मणानुकरणार्थं वैचित्र्यार्थं वा । अभिजुहोति वरु-
जुहोति निर्मग्न्यस्य ॥

सावित्रेण रशनामादाय पशोर्दक्षिणे बाहौ परिवी-
योर्ध्वमुत्कृष्यतस्य त्वा देवहविः पाशेनारभ इति दक्षिणे
धर्धशिरसि पाशेनाक्ष्णया प्रतिमुच्य धर्षा मानुषानित्यु-
त्तरतो यूपस्य नियुनक्ति । ८ ।

प्रत्यङ्मुखस्य पशोश्चत्तरो बाह्वर्द्धक्षिणो भवति । तथा दक्षिणमर्धशिरः
पाशेन प्रतिमुच्य यथा शिरसो न गच्छति तथा वशीकृत्य वज्रा
नियुनक्ति रशनाशेषेण यूपे यधाति । पूर्ववद्देवतोपदेशनमिन्द्राग्निभ्यां
त्वा जुष्टं नियुनज्योति ॥

दक्षिणत ऐकादशिनान् । ९ ।

साधशर्थमेवामिह वचनम् ॥

अद्वास्त्वौपधीभ्यः प्रोक्षामीति प्रोक्षति । १० ।

अथ तु मन्त्रगतादेवाध्यातात्पूर्वदेवतोपदेशनप्रक्षेपेण मन्त्ररूपमुदाज-
हृतुर्बाधापनभारदाजौ यथा अद्वास्त्वौपधीभ्य इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं
प्रोक्षामीति ॥

अपां पेरुरसीति पाययति । ११ ।

अपिदन्तमपि बलात्पाययति यद्युपपाठ्यमान इति विधिना ॥

स्वात्तं चित्सदेवं हव्यमापो देवोः स्वदतैनमित्युप-
रिष्टादधस्तात्सर्वतश्च प्रोक्ष्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः
प्रतिपद्यते । १२ ।

मर्वत इत्येव मिद्धे क्रमार्थमुक्तमुपरिष्ठादधस्तादिति । वेद निधाय
 मामिधेनौभ्य इति वचनादेष्यन्तपरिस्तरणहोद्व्यदनकल्पने न स्त इति
 केचित् ॥

इति चयोदशौ कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

स्तुच्यमाधार्य प्रत्याक्रम्य जुह्वा पशुं समनक्ति । १ ।

प्रत्याक्रम्येति वचनात्स्तुच्यमाधार्यं न दक्षिणतो गत्वा समनक्ति ॥

सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिति शिरसि । सं
 यजत्रैरङ्गानीत्यंसेच्छलयोः । सं यज्ञपतिराशिधेति श्रो-
 ण्याम् । २ ।

अंशोच्छलयोरसकोट्योः तयोश्चावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥

ध्रुवासमञ्जनादि कर्म प्रतिपद्यते समानमा प्रव-
 रात् । ३ ।

गत ॥

षडृत्विजः । ४ ।

अममासार्थं वचनं ज्ञाद्वाणानुकरणार्थं वा । अमितुर्ध्वलिङ्गज्ञानिरा-
 मर्थमित्यपरम् ॥

दैवं च मानुषं च होतारौ हत्वा पुनराश्राव्य मैत्रावरुणं प्रवृणीते मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादिति । ५ ।

अग्निर्देवो होतेति दैवमसौ मानुष इति मानुषं च हत्वा मैत्रावरुणमस्यसौ मानुष इत्यनेन वृणीते होत्रविकारत्वात्, सौमिके च तथादर्शनात् व्यक्तपाठाच्च कल्पान्तरेषु ॥

तिष्ठति पशावेकादश प्रयाजान्यजति । ६ ।

एकादश प्रयाजान्यजति तांश्च तिष्ठति पशौ यजति । तच्च त्वमंभव-पर्युदस्तादेकादशे दशस्येव पशोः स्यान्नियमः । नियमं ॥ पशुं पशुं वै निषीदेदिति विधिनात्यापयेत् ॥

समिद्धाः प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति । प्रेष्य प्रेष्येतीतरान् । ७ ।

प्रथमं संप्रेष्यति प्रथमं प्रयाजं प्रति मैत्रावरुणं संप्रेष्यति ॥

चतुर्थाष्टमयोः प्रतिसमानीय दशेष्टैकादशायाज्यमवशिनष्टि । ८ ।

चतुर्थप्रभृतयश्चत्वारो बर्हिषो विकाराः अष्टमप्रभृतयः स्वाहाकारस्त । बर्हिःस्वाहाकारार्थं च प्रकृतौ चतुर्थे समानयनम् । अतश्चतुर्थ एव सर्वानयने प्राप्ते विभागार्थमुक्तं चतुर्थाष्टमयोरिति ॥

तान्यजमानः प्राक्षतैरादितश्चतुर्भिश्चतुरो ऽनुमन्त्य चतुर्थस्थानुमन्त्रणेन दुरःप्रभृतींस्त्रीनुत्तमेन शेषम् । ९ ।

तत्तदिकारांस्तस्यैतस्य मन्त्रेणानुमन्त्रयत इति भावः । अत एव
न्यायान्तद्देश्यमपि तत्तदिकाराणां द्रष्टव्यम् ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वा स्वरुस्वधितौ अनक्ति । त्रिः स्वरुं
सहस्वधितेरन्यतरां धाराम् । १० ।

गताः ॥

स्वरुमन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति घृतेनाक्तौ
पशुं चायेयामिति शिरसि । ११ ।

स्वधितेरधस्तात्स्वरुं कृत्वोभाभ्यां शिरस्यनक्ति ॥

न वा स्वधितिना स्वरुणैव । १२ ।

अनक्तौत्यन्वयः । तदा तु घृतेनाक्तः पशुं चायस्वेत्युहः ॥

अक्तया शृतस्यावद्यति पशुमितरया विशास्ति । १३ ।

अक्तया स्वधितेर्धारया पक्षस्य पञ्चैरङ्गान्यवद्यति । इतरया त्वनक्तया
पशुं विशास्ति शमिता ॥

शमिचे स्वधितिं प्रयच्छन्नाह शमितरेषा ते ऽग्निः
स्पष्टास्त्विति । १४ ।

एषाक्तावदानार्था धारा स्फुटा विदितास्त तया विशमनं परिहरणी-
यमित्यर्थः ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति - पूर्व इति पर्यग्नौ क्रियमाणे
ऽपाव्यानि जुहोत्येकं द्वे त्रीणि चत्वारि वा । ४ ।

गतः ॥

पशुपतेः पशवो विरूपाः सदृशा उत । तेषां यं
वज्रिरे देवास्तं स्वराडनुमन्यतामिति द्वितीयाम् । ५ ।

द्विप्रमृगिषु कल्पेभ्येव द्वितीयाहुतिर्नियता ॥

ये वध्यमानमिति प्रमुच्यमाने । प्रमुञ्चमाना इति
प्रणीयमाने । ६ ।

शमिषा दूपात्प्रमुच्यमाने जीयमाने च पशौ जुहोत्यध्वर्युः ॥

रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विशतेति वषाश्रपणीभ्यां
पशुमन्वारभेते अध्वर्युर्यजमानस्य । आश्राव्य प्रत्याश्रा-
विते संप्रेष्यत्युपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति । ७ ।

गतौ ॥

प्राप्त्वा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरिति होतुरभिघ्ना-
याहवनीयादुल्लुक्कमादायाग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते । ८ ।

पूर्वः प्रतिपद्यते पुरस्तात्पशोर्गच्छति ॥

शमिता पशुं नयति । ९ ।

शमिता दूपात्पशुं प्रमुच्य गमनाय कर्षति । तत्र त्वध्वर्युगङ्गती
जुहोति ये वध्यमानं प्रमुञ्चमाना इति ॥

पर्यग्नये कियमाणायानुव्रूहीति संग्रहेष्यति । पर्यग्नये
ऽनुव्रूहीति वा । १ ।

परितो ऽग्निर्यस्य स पर्यग्निः । तथा कियमाणाया पञ्चव इत्यर्थः न
तु परितः कियमाणायाग्नय इति । यथा चैतदेवं तथैकादृशनेषु
अन्वित्यामः ॥

आहवनीयादुल्मुकमादायाग्नीध्रः परि वाजपतिः
कविरिति त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निं करोति पशुं यूपमाह-
वनीयं शमिचदेशं चात्वालम् । आज्यानि चेत्येके । २ ।

पर्यग्नौति क्रियाविशेषणम् । यथा पर्यग्निर्भवति पशुस्तथा करोती-
त्यर्थः ॥ तत्र चात्वालान्तमपच्छिद्य पश्चादीनि पञ्च पर्यग्निं करोतीति
प्रथमः कल्पः । आज्यानि चेत्येके इत्याज्यसमुच्चयेन द्वितीय इति
योज्यम् । तथा च सत्याषाढः पञ्च पर्यग्निं करोति पशुं शमिचदेशं
चात्वालं यूपमाहवनीयं च त्रिः परिद्ववत्याज्यानि चेत्येक इति ।
पर्यग्निं करोति पशुमिति वापच्छिद्य ततो यूपादिपञ्चसमुच्चयेन
द्वितीयः कल्पः । तथा च बौधायनभारद्वाजौ पशुमेव पर्यग्निं करो-
तीत्येकेषामिति । प्रथमा योजनैव तु सप्तानुगता त्रिः प्रतिपर्येती-
त्याभिपर्यग्निक्रमे देश इति च नित्यवदचनात् ॥

प्रत्यपिसृज्योल्मुकं त्रिः प्रतिपर्येति । ३ ।

पञ्चोरेव पर्यग्निकरणमिच्छतामुल्मुकप्रत्यपिसर्ग एव न प्रतिपरिगमनं
परिगमनस्यैवाभावात् । एकच स्थितेनापि स शक्यः पर्यग्निकर्तुमिति ॥

प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति - पूर्वं इति पर्यग्नौ क्रियमाणे
 ऽपाव्यानि जुहोत्येकं द्वे चीणि चत्वारि वा । ४ ।

गतः ॥

पशुपतेः पशवो विरूपाः सदृशा उत । तेषां यं
 वज्रिरे देवास्तं खराडनुमन्यतामिति द्वितीयाम् । ५ ।

द्विप्रध्वनिषु कल्पेभ्येव द्वितीयाहुतिर्नियता ॥

ये बध्यमानमिति प्रमुच्यमाने । प्रमुच्चमाना इति
 प्रणीयमाने । ६ ।

शमित्रा यूपान्प्रमुच्यमाने जीयमाने च पशौ जुहोत्यध्वर्युः ॥

देवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विशतेति वषाश्रपणीभ्यां
 पशुमन्वारमेते अध्वर्युर्यजमानश्च । आश्राव्य प्रत्याश्रा-
 विते संप्रेष्यत्युपप्रेष्य हेतर्हव्या देवेभ्य इति । ७ ।

गतौ ॥

प्रास्मा अग्निं भरत क्लृणीत बर्हिरिति हेतुरभिज्ञा-
 याद्ववनीयादुल्लुक्कमादावाग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते । ८ ।

पूर्वः प्रतिपद्यते पुरस्तात्पशोर्गच्छति ॥

शमिता पशुं नयति । ९ ।

शमिता यूपान्प्रमुच्य गमनाय कर्षति । तत्र त्वध्वर्युराहुतौ
 जुहोति ये बध्यमानं प्रमुच्चमाना इति ॥

उरो अंतरिक्षेत्यन्तरा. चात्वालोत्तरावुदञ्चं पशुं
नयन्ति । १० ।

अध्वर्यादयः शमिचा सह पशुमुदञ्चं यद्विर्वदि नयन्ति तदर्थव्यापा-
राङ्कुर्वन्ति । यदा ह्यस्मिन्वायेन शमिचा सह गमनाप्तेषां नेष्टलो-
पचारः । पशुं तु नीयमानमपि पूर्ववदन्वारभेतेव यजमानः यः
पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणौ पुनरन्वारभत इति
लिङ्गात् । तथाध्वर्युरप्यन्वारभेतेत्यपरे ॥

नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जपति । ११ ।

गतः ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्यभिज्ञायोवध्यगोहं
खनति । १ ।

उदरगतमसुरभि शकृदाधूवर्धं यदूवध्यमुदरस्थापवातीति लिङ्गात् ।
तद्गृह्यते ह्यचते यस्मिन्नवटे स ऊवध्यगोहः । तं खनति कथिदृत्विक्
परिकर्मी वा ॥

अभिपर्यग्निलते देश उल्मुकं निदधाति । २ ।

आग्नीध्र इति श्रेयः । तत्रोत्तरेण चात्वालं शमिचदेश इति मत्या-
पाठः ॥

स शमिचः । ३ ।

मो ऽग्निर्निरुद्धपशोः शमित्रः । अपणे शमित्यसंबन्धात् पशुशपणार्थो
 ऽग्निः शमित्र इति भूमाख्यायते ॥

तं दक्षिणेन प्रत्यच्चं पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपृचः
 पाहीति तस्याधस्ताद्वर्द्धिरूपास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत्
 । ४ ।

उपाकृतः पशुर्यार्थां ते उपाकरणे ॥

तस्मिन्संज्ञपयन्ति प्रत्यक्शिरसमुदीचीमपादम् । ५ ।

शमितार इति शेषः । अक्षतस्य भारणं संज्ञपनम् ॥

अमायुं कृण्वन्तं संज्ञपयतेत्युक्ता पराङ्गवर्तते ऽध्वर्युः
 । ६ ।

मायुः शब्दः तमकुर्वन्तमित्यर्थः ॥

स्वर्विदसि स्वर्वित्त्वा स्वरिहि स्वर्मह्यं स्वः पशुभ्यः ।
 लोकविदसि लोकं वित्त्वा लोकमिहि लोकं मह्यं लोकं
 पशुभ्यः । गातुविदसि गातुं वित्त्वा गातुमिहि गातुं
 मह्यं गातुं पशुभ्यः । नाथविदसि नाथं वित्त्वा नाथमिहि
 नाथं मह्यं नाथं पशुभ्यः ॥ न वा उवेतन्मित्रयसे न
 रिष्यसि देवाँ इदेपि पथिभिः सुगेभिः । यत्र यन्ति
 सुवृतेना नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥
 आशानां त्वाशापासेभ्य इत्येपा । विश्वा आशा मधुना
 संस्तृजाम्यनमीवा आप चोषधयो भवन्तु । अयं यज-
 मानो मृधो व्यस्यताम् । अष्टभीताः पशवः सन्तु सर्वं

इत्युक्त्वा पराङ्गवर्तते यजमानः ॥ नाना प्राणो यज-
मानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जपति । ७ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

यासामूधश्चतुर्विंशं मघोः पूर्णं घृतस्य च । ता नः
सन्तु पयस्वतीरस्मिन्गोष्ठे वयोवृधः ॥ इह पशवो विश्व-
रूपा रमन्तामस्मिन्यज्ञे विश्वविदो घृताचीः । अग्निं
कुलायमभिसंवसाना अस्माँ अवन्तु पयसा घृतेनेति
घृपदाज्यमवेक्षमाणौ वाग्यतावासाते अध्वर्युर्यजमा-
नश्च । १ ।

गताः ॥

इन्द्रस्य भागः सुविते दधातनेमं यज्ञं यजमानं च
सूरौ । यो नो द्वेष्ट्यनु तं रवस्वानागसो यजमानस्य
वीरा इति च वाश्यमाने ऽवेक्षेते । २ ।

वाश्यमाने पशौ तमेव पशुमवेक्षेते इत्यर्थः मन्त्रलिङ्गात् । तथा
पशुमभिमन्त्रयते यदि हरोदेत्येव सत्यापाढः । चकारो वाग्यतास-
मघमुच्यार्थः ।

यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञप्ते संज्ञप्तहोमं जुहोति
। ३ ।

संज्ञप्तिमाचनिमित्तो होमो न तु मान्त्रवर्णिकमायुकरणादिनिमित्तः
तेन नित्य इति ज्ञापयितुमुक्तं संज्ञप्ते संज्ञप्तहोममिति ॥

शमितार उच्यतेति वपाश्रपलीभ्यां यशुमुपैतो ऽध्व-
र्युयजमानश्च । ४ ।

वपाश्रपलीभ्यां संवत्सरेषु तु यत्तु वृद्धाश्रवा निष्ठश्रमिताश्रवनीये
प्रतिपद्येतां साधारणार्थत्वेन कुम्भीधर्मनात्तांशाम् । तथा धर्मा
एवधित्वेन भारद्वाजः द्वे शान्तायोस्त्रायां पशुश्रपणां वपाश्रपण्योर्ह-
दयश्रुते वृद्धाश्रवायामिति क्रियेरिति ॥

यशोः पाशं प्रमुञ्चत्यदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतिमिति
। ५ ।

यशोः पशुतः । पाशं रज्ज्वाम् ॥

सविष्ट रज्ज्वां श्रीवासु निधायैकशूलयोपसज्य चा-
त्वाल उदस्त्यरातीयन्तमधरं करोमीति । ६ ।

कण्ठेन धमनो घौवा इत्युच्यते । एकशूलयोपसज्य तस्मिन् कृत्वा ॥

यद्यभिचरेदरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विपस्तस्मि-
न्प्रतिमुञ्चामि पाशमिति तथा वृक्षं स्थाप्य स्तम्भं वापि-
दध्यात् । ७ ।

अभिरतस्तमेन कृणोमिने मन्त्रेण तदा रज्ज्वया वृक्षादिं रधी-
यात् न तु चालात् उदरेत् । स्थाणुरवासे तस्मिन्काष्ठम् । यथाः
श्रुत्या ॥

इति वृक्षधी कण्डिका ।

इति पाशः पट्टः ॥

ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति । १ ।

स्वायतनादेदिममीपं नयति ॥

नमस्त आतानेति पत्न्यादित्यमुपतिष्ठते । २ ।

अनेकास्तेषां पुनपदुपतिष्ठते ॥

अनर्वा ग्रेहीति प्राचीमुदानयत्यनुमन्त्रयत इत्येके । ३ ।

ततश्चात्वालं प्रति प्राचीं नयति नौपमानां चानुमन्त्रयते । बह्वीस्ते-
कैकां नयति ग्रेहीत्येकवचनात् ॥

आपो देवीः शुद्धायुव इति चात्वाले पत्न्यपो ऽवमृ-
शत्यृत्विजा यजमानश्च । ४ ।

सुश्रयपः सर्वाः पत्न्यः ॥

न पत्नीत्येके । ५ ।

गतः ॥

अद्भिः पशोः सर्वान्प्राणानाप्याययति । ६ ।

प्राणाप्यायनमेव व्याकरोति ॥

सर्वाण्यङ्गान्यध्वर्युरभिषिञ्चति पत्न्याप्याययति । ए-
तद्वा विपरीतम् । वाक्त आप्यायतामित्येतैर्यथासिद्ध्यम्
। ७ ।

यद्यसिद्धो मन्त्रस्तत्तदङ्गमध्वर्युपव्योरन्यतरो ऽभिषिञ्चति तत्तदेवेतर
आप्याययति तेनतेनाप्यायनसिद्धमन्त्रेणाभिमृशतीत्यर्थः । पत्न्येकत्वे
ऽप्येकैवाप्याययति । पशुसंस्कारत्वात्तत्र चतुःश्रोत्रघ्राणेष्वप्यवृत्तिः अभि-

ष्ठानाभिधानात् तद्धेदाश्च । न चाग्निगुवदिन्द्रियामिधानोपपत्तिः
पशोर्धृतत्वात् ॥

या ते प्राणञ्जुग्जगामेति हृदयदेशम् । ८ ।

हृदयलिङ्गाभावादचनम् ॥

मेढ्रं न आप्यायतामिति मेढ्रम् । ९ ।

आगन्तुर्मे ऽपि पादमन्वाप्यूर्ध्वमस्य प्रयोगः तथाविनियोगात् ॥

शुद्धाश्चरित्रा इति पादान् । १० ।

चरित्रशब्दस्य पादे प्रयोगमाप्नोनाप्यक्तलिङ्गत्वादचनम् । वज्रवचनाच्च
शुणपदाप्यायनं पदानाम् । तथा संप्रत्यक्षं पद इत्येव बोधायनः ॥

एकैकमाप्याय्य जपति ब्रह्म इति पुरा स्लोकानां
भूमेः प्रापणात् । ११ ।

अङ्गमङ्गमाप्याय्य तावदेव जपति ब्रह्म इति पापदाप्यायनानामपि
विन्दवो भूमिं न प्राप्नुवन्ति ॥

शमोऽपधीभ्यः शं पृथिव्या इति भूम्यां शेषं निनीयौ-
पधे चायस्वैनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन नाभि-
मन्तर्धाय स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति स्वधितिना पार्श्वत-
स्तिर्यगाच्छपति । १२ ।

दक्षिणेन नाभिं भूमिमध्ये बर्हिर्निधाय तस्योपरि तिर्यगवस्थितेन
स्वधितिना पार्श्वप्रदेश एव च्छिनत्ति ॥

वर्हिषो ऽयं सव्येन पाणिनादत्ते । १३ ।

गतः ॥

अथ मध्यं यत आच्छति तदुभयतो लोहितेना-
ङ्क्ता रक्षसां भागो ऽसीत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं निर-
स्याथैनत्सव्येन पदाभितिष्ठतोदमहं रक्षो ऽवबाध इद-
महं रक्षो ऽधमं तमो नयामीति । १४ ।

आलक्ष्यमूलापेक्षया वर्हिषः खड्गान्नरमिह मध्यमभिप्रेतं द्वितीयख-
ण्डाभावात् । तन्नाभ्यमुभयोरन्तयोरङ्का निरस्याभितिष्ठति उपरि-
तिष्ठति दाभ्यां यजुर्भ्याम् । तच्चेदमहं रक्षो ऽधममित्यादि इदमेत-
मधमं तमो नयामीत्यन्तं द्वितीयम् ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

इपे त्वेति वषामुन्निखद्य दृतेन द्यावापृथिवी प्रोक्ष्वा-
यामिति वषया द्विश्रृङ्गां प्रच्छाद्योर्जे त्वेति तन्निष्ठे ऽन्तत
एकश्रृङ्गयोपवृणक्ति । १ ।

उन्निखद्य उत्पाद्य । तन्निष्ठे ऽन्ततः तनुतमे वषान्ते । उपवृणक्ति
भिन्नानि श्रृङ्गप्रोतं करोतीति यावत् ॥

देवेभ्यः कल्पस्वेत्यभिमन्य देवेभ्यः श्रृङ्गस्वेत्यङ्गिर-
वोऽस्य देवेभ्यः श्रृङ्गस्वेति स्वधितिना वषां निमृज्या-

च्छिन्नो रायः सुवीर इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टामुत्कृन्तामी-
त्युत्कृन्तति । २ ।

निष्ठञ्च यदन्यद्वपायास्तन्निर्णय । उक्त्तृन्तति किन्ति । जुष्टामुत्कृन्ता-
मीति विशिष्टप्रयोगदर्शनार्थं पुनर्देवतोपदेशनवचनम् ॥

मुष्टिना शमिता वषोऽङ्गरणमपि धायास्त आ वपाया
होमात् । ३ ।

यतो वषोऽङ्गता तद्विवरं वषोऽङ्गरणम् ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति शामिन्ने वषां
प्रतितप्य नमः स्वर्यस्य संदृश इत्यादित्यमुपस्थायेर्वन्त-
रिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति । ४ ।

गतः ॥

उत्सुकैकदेशमादायामीत्रः पूर्वः प्रतिपद्यते । ५ ।

उत्सुकस्य शामिन्नार्थैकदेशं पुरस्ताजयति ॥

वषाश्रपणी पुनरन्वारभते यजमानः । ६ ।

पुनरन्वारभत इति ब्राह्मणानुकरणार्थम् । यथा पशौ नौयमाने तथा
वषायामपि नौयमानायामित्यर्थः ॥

उत्सुकैकदेशमाहवनीये प्रत्यपि सृजति । ७ ।

गतः ॥

निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याहवनीयस्थान्तमे
ऽङ्गारे वपां निकृद्धान्तरा यूपमाहवनीयं च दक्षिणाति-
हृत्य प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । ८ ।

अन्तमे प्रथमप्राप्ते निकृद्य । कृहपतिर्दाहकर्म । अतिरत्य स्वयं
यूपाहर्शिर्ष्वन्यूपाहवनीययोर्भेदेन इत्येत्यर्थः ॥

तां दक्षिणत आसीनः प्रतिप्रस्थाताहवनीये अप-
यति । ९ ।

गतः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

वायो वोहि स्तोकानामिति वर्धिषोऽग्रमधस्ताद-
पाया उपास्यति । १ ।

वपाया अधस्ताद्गाने तथा सहेपयेयति । अधस्तादपाया अग्रे
क्षिपतीति केचिन् । तदनुक्तं ग्रहरतीत्यवधानात् विपर्ययस्यैव ब्राह्मणे
याकलाच यथा अग्ने वा एतत्पशूनां यदपायमोपधीनां वर्धिर्येतेषां
समर्धयत्यथो ओपधीत्येव पशून्प्रतिष्ठापयतीति ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति सुवेण वपामभिजु-
होति । २ ।

गतः ॥

प्रादुर्भूतेषु स्तोत्रेषु स्तोत्रेभ्योऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति । ३ ।

अग्निमयोगाद्ये नेदघो विन्दवस्थोतन्ने स्तोकाः ॥

अलोहिनीं सुमृतां कृत्वा सुपिप्पला आपधीः कृधी-
ति दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां बर्हिषि सप्तशाखायामासाद्य
प्रयुता द्वेपांसीति वपाश्रपणी प्रवृत्त निधाय घृतवति
शब्दे जुहुषधृतावादाय दक्षिणातिक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्रा-
विते संप्रेष्यति स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्य स्वाहाकृतिभ्यः
प्रेष्येति वा । ४ ।

यथा न लोहिता भवति तथाव्येनाञ्जन् सुमृतां कृत्वा प्रातर्दोह-
दभिघार्थेऽद्याद्य बर्हिषि सप्तशाखायां च सह सादयति । तथा
च भारद्वाजः घानाव्यवदभिघार्थं तथोदाद्य बर्हिषि सप्तशाखायां
प्रतिष्ठापयतीति । वपाश्रपण्योः प्रवर्हणे मन्त्रस्त्रपणीं निधानं मन्त्र-
सिद्धात् ॥ अयासन्नाभिमर्शने प्रातर्दोहमन्त्रगतानामिदंतदामूहः
स्त्रीसिद्धेन । घृतशब्दस्य स्थाने वपाशब्दः ॥

वपट्कृते कृत्वा प्रत्याक्रम्य शेषेण ध्रुवामभिघार्थं
घृपदाज्यमभिघारयत्यथ वपाम् । एतद्वा विपरीतम् । ५ ।

यच्च वपट्कृते ज्वलेति यवस्तत्र वपट्कृत एव जुष्टेति न वपट्का-
रेण । घृपदाज्यमुभयमभिघारयति सुगतं म्यालीगतं च म्यालीगत-
स्यापि वनस्पतीव्यार्थत्वात् प्रयाजानिष्टा हवींष्यभिघारयतीति श्रुतेश्च ॥

नोपभृतम् । ६ ।

रिक्तत्वादिति भावः ॥

आज्यभागौ यजति । ७ ।

उत्तरविकल्पार्थोऽनुवादः ॥

तौ न पशौ करोति । न सोम इत्येके । ८ ।

तौ न तावत्सूतग्नौ पशौ करोति । तथा सोमे यः पशुर्न तत्रापीत्यर्थः । सोमे ॥ इष्टिपशवो न तत्रेत्यन्ये ॥

स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं परिवर्ष्यं हुत्वा जुह्वामुप-
स्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय कृत्स्नां वषामवदाय हिर-
ण्यशकलमुपरिष्ठात्कृत्वाभिधारयति । ९ ।

परितो वषां हवेते इति परिवर्ष्यौ नाम होमौ ॥ तत्रेदं वक्तव्यं
स्वाहा देवेभ्य इति मन्त्रस्थान्तेऽपि स्वाहाकारेण भवितव्यं न वेति ।
नेति श्रूयान् आदिगतस्यापि देवतापदमात्रेण व्यवेतस्य प्रदानार्थ-
त्वात् । तत्र च लिङ्गम् । स्वाहाकारान्तेषु पथमानेषु स्वाहा पिच
इति पाठः । तथाश्वलायनकेऽपि पठ्यते स्वाहा वाचे स्वाहा वाच-
स्पतये स्वाहा सरस्वत्या इति । यत्र ॥ पदादधिकेन व्यवायः स्वाहा
त्वा सुभवः सूर्यायेत्यादौ तत्र भवितव्यमेवान्ते स्वाहाकारेण । तत्र च
लिङ्गं स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाधीतं मनसे स्वाहा स्वाहा
मनः प्रजापतये स्वाहेत्यादि ॥ न तु सर्वस्वीवादिगतस्य स्वाहाकारस्य
प्रदानार्थं दर्शितं श्रुतौ पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उप-

रिष्टात्स्वाहाकृतयो ऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां
 जुहेति तानेवोभयान्प्रीणातीति । तत्किं व्याख्यायवायनिबन्धेन ।
 नैवमनया दर्शितं तत्प्रमाणार्थं वाक्यान्तरे श्रुतेरेतदर्थनिर्णयात् यथा
 पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्टात्स्वाहाकारा अन्ये यदप्यं
 महिषोभयतः परिच्यजति तानेवोभयान्प्रीणातीति । नहि तत्र यः
 प्राणतो य आत्मदा इत्यनयोर्महिषोरादिगतः स्वाहाकारो ऽस्ति
 येनैवमर्थः स्यात् । कस्तर्हि श्रुतेरर्थः । श्रूयताम् । स्वाहाकारेण
 तावद्धोमो लक्ष्यते । तदयमर्थः । प्रधानेज्यायाः पुरस्ताद्धोमभाजः
 केपिदुपरिष्टाद्धोमभाजो ऽन्ये तानुभयानुभयतो ज्ञताभ्यामाहुतिभ्यां
 प्रीणातीति ॥ किं च । अस्यामेव व्याख्यायामभितो वपां
 जुहेतीति विधेरयमर्थवादो यद्वत्ते न व्याख्यान्तरे । तदा यच्च
 क्वचित्काले ऽप्युभयव मन्त्रज्ञताभ्यामाहुतिभ्यामुभयप्रीणनसिद्धेस्तस्मा-
 द्यथोक्त एवार्थो ऽवदानः ॥ अथ हिरण्यकले ऽनुग्रह उक्तो भार-
 द्वाजेन यदि हिरण्यं न ज्ञादाज्याप्रत्यवसेदिति । बौधायनश्चाह
 आज्यस्वार्थं वा हिरण्यकलं वा द्वितीये चतुर्थे चेति ॥ सांगाय्यवि-
 कारत्वे ऽपि वपाया हस्तेनैवावदानं न सुवेण सुवहस्तस्वधितोर्गा
 द्रवाद्यवदेयेषु योग्यतया व्यवस्थानात् । बौधायनस्वाह सुवेण वपां
 समवतुम्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां ह्यागस्येति । नात्रावदानमन्त्रः खण्डना-
 भावान् ॥

एवं पञ्चावत्ता भवति । १० ।

एवं हिरण्यकलाभ्यां सह पञ्चावत्ता वपा भवति ॥

चतुरवत्तिनो ऽपि पञ्चावत्तैव स्यात् । ११ ।

गतः ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपाया मेदसो ऽनुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां
छागस्य वपाया मेदसः प्रेथेति संप्रैषौ । १ ।

संप्रैषादेवं भवतः । संप्रैषकालस्तु प्रकृतावेवोक्तो ऽवधनमुष्मा अनु-
ब्रूहीति ॥

जातवेदो वपाया गच्छ देवानिति वपदृष्टते हुत्वा
प्रत्याक्रम्य देवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरं परिवष्यं हुत्वा वपोद्ध-
रणमभिधारयत्युत्तरतस्तिष्ठन् । २ ।

उते शान्तायवद्धुतानुमन्त्रणम् । वपोद्धरणमुत्तरतस्तिष्ठन्नभिधा-
रयति । तथा पशुभिधारणे ऽपि वक्ष्यत्युत्तरतः परिक्रम्येति ॥

प्रतिप्रस्थाताहवनीये वपाश्रपणी प्रहरति स्वाहोर्ध्व-
नभसं मारुतं गच्छतमिति प्राचीं दिशूसां प्रतीचीमे-
कशूलाम् । एतदा विपरीतम् । ३ ।

उभे व्यत्यस्तावे कृत्वा सह प्रहरति गच्छतमिति लिङ्गात् ॥

अथैने अध्वर्युः संस्त्रावेणाभिजुहोति । ४ ।

गतः ॥

अथ यजमानो वरं ददात्यनङ्गाहं तिस्रो वा धेनू-
स्तिस्रो वा दक्षिणाः । ५ ।

अनद्वाहं वरमिति सामानाधिकरण्ये वरग्रहणार्थक्यः। ह्येदेन योजनीयम् । वरं गोजातीयमाचं वा ददात्यनद्वाहं धुर्यमेव वा वरं धेनूः पयस्विनीर्वा तिस्रः दक्षिणा याः काश्चिदा गास्तिस्र इति ॥

समुत्क्रम्य सहपत्नीकाः पञ्चभिश्चात्वाले मार्जयन्ते ॥ आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तिस्रः ॥ इदमापः प्रवहतावद्यं च मलं च यत् । यद्वाभिदुद्ग्रीहान्तं यद्वा श्रेणे अभीरुणम् ॥ आपो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । निर्मा मुञ्चामि शपयान्निर्मा वरुणादधि । निर्मा यमस्य पद्बीशात्सर्वस्माद्देवकिल्विपादयो मनुष्यकिल्विपादिति । ६ ।

दक्षिणां विधिवत्प्रतिगृह्य सर्वे समुत्क्रम्य सह गत्वा मार्जयन्ते । व्याख्यातं मार्जनम् ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

पशुपुरोडाशस्य पात्रसंसादनादि कर्म प्रतिपद्यते । १ ।

पशुर्थः पुरोडाशः पशुपुरोडाशः तस्य पात्रप्रयोगप्रवृत्तिरिति तन्त्रमारभते ॥

यथार्थं पात्रयोगः । २ ।

चैरर्थः पुरोडाशस्य तानि प्रयुनक्ति । पात्रान्तराणि तु पश्वर्थमेव
प्रयुक्तान्यस्यापि प्रसङ्गेनापकुर्वन्ति ॥

निर्वपणकाले व्रीहिमयं पशुपुरोडाशं निर्वपत्येका-
दशकपालं द्वादशकपालं वा । ३ ।

पवित्रे कृत्वा पात्राणि संमृश्य निर्वपणम् । न प्रणीता भवन्ति । पश्व-
र्थानामेवोपजीवनादिष्टिविधे चोत्तमविधे तूत्तमन्या वा यजुषोन्मूयेति ।
भारद्वाजस्याह यजुस्मृत्याभिः पिष्टानि अयतीति । बौधायनस्त्वाह
मोक्षणीशेषेण पिष्टानि संयुयादिति ॥ पुनःपशुपुरोडाशवचनात्पशुपुरो-
डाशः सर्वो व्रीहिमयो भवति न यवमयः । कपालसंख्यायेवैव सर्वत्र ॥

यद्देवतः पशुस्तद्देवतो भवति । ४ ।

इदमपि सार्वचिकं वेदितव्यम् ॥

हविष्कृता वाचं विस्तृज्य पशुं विशास्ति । ५ ।

हविष्कृता सह विष्टृष्टवाचोरध्वर्युयजमानयोः पशुं विशास्ति शमि-
तेति श्रेयः शमितरेषा ते ऽग्निः सष्टास्त्विति सिद्धान् ॥

हृदयं जिह्वा वक्षो यक्षदृक्चौ सव्यं दैरुभे पार्श्वे
दक्षिणा ओणिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि । दक्षिणं दोः
सव्या ओणिर्गुदतृतीयमिति सौविष्टृतानि । क्लोमानं
श्रीहानं पुरीततं वनिष्ठुमधूभिः* भेदो जाघनीमित्युद्ध-
रति । ६ ।

* This word has been corrected whenever it occurs; all MSS. read always वनिष्ठु instead of वनिष्ठु.

यहत् कासखण्डं नाम सदीयो मांसम् । वृक्षौ पार्श्वगतौ पिण्डौ ।
 गुदं त्वविभक्तमेवोद्भूतं विभागस्त्वस्य परस्ताद्भविव्यति । श्लोमादीना-
 मिडाद्यर्थ उद्धारः । श्लोमा नाम यहत्सदृशं तिलकाण्यं मांसम् ।
 श्लोमा गुल्मः । पुरीतत् अन्नम् । वनिष्टुः स्खिष्ठान्तम् । अश्वधूनी
 ऊधःस्थानीयं मांसम् । मेदः चर्म हृदयस्य वृक्षयोश्च । जाघनी
 पुच्छम् ॥

गुदं मा निर्हेपीरिति संप्रेष्यति । ७ ।

शमितारं संप्रेष्यत्यध्वर्युः । तत्र निर्हेपीरिति को ऽर्थः । तमाह ॥

मा विपर्यास्त* इत्यर्थो भवति । ८ ।

गुदं च वनिष्टु च मा विपर्यास्ताः तयोः सदृशोर्मिथो विपर्यासं
 मा कथा इत्यर्थः । तयोः सुपिरविपरिवर्तनं विपर्यास इत्यन्ये ॥ विप-
 र्यास्त इति तु पठतां ग्रामादिकस्तकारः ॥

उदक् पवित्रे कुम्भां पशुमवधाय शूले प्रणीक्ष्य
 हृदयं शामित्रेऽपयति । ९ ।

कुम्भादीनां प्रतिपन्नादि पवित्रनिधानान्तं कर्म शामित्रे हृदोदक्-
 पवित्रायां कुम्भां कृत्स्नमुद्धृतं पशुं दुग्धसेचनमन्त्रेण घृणपदवधाय
 अपयति । हृदयं तु हृदयशूलप्रोतं कृत्वा प्रत्यक्षेण अपयति । अपयं
 तु शमितकर्म प्रोतं हवीः शमितरिति लिङ्गात् अग्नेः शामित्रस-
 माख्यानाच्च ॥

अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते । १० ।

अवहननादि प्रतिपद्याप्येभ्यो निनीय सौक्तिकैर्दर्भैः प्राञ्चिं संमार्ष्टि ।
ऊहेनादाय ततः प्रस्तुरे पवित्रे अपिस्तुज्य पुरोडाशमुदास्याभादधति ॥

वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरति । शृते वा पशौ
। ११ ।

व्यवस्थितविकल्पार्थः वाञ्छद्ः । एवं वपाप्रचारानन्तरं पुरोडाशं
निरुप्यासाद्य शृते पशौ तेन प्रचरति । यदा पशुमालभ्य पुरोडाशं
निर्वपति समेधमेवैनमालभते वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरतीति
प्राच्याणानुसारेण पशुमंशपनानन्तरमेव पुरोडाशं निरुप्य वपाप्रचा-
रानन्तरं तेन प्रचरतीत्यर्थः । तथा च भारद्वाजः पशुमालभ्य पुरो-
डाशं निर्वपतीति विज्ञायते अनन्तरवादो ऽभिप्रेतो वपया प्रचर्य
पुरोडाशेन प्रचरतीति । वौधायनश्चाह पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्व-
पेदिति शालीकिरिति ॥

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्य
प्रेष्येति संप्रैपौ ॥ इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमान-
स्यानुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्य प्रेष्येति वा । १२ ।
पूर्ववद्वाक्या ॥

अभये ऽनुब्रूह्याभये प्रेष्येति स्विष्टकृतः संप्रैपौ । १३ ।

मात्र नारिष्ठाः न चान्न परिध्यर्षां निनयनम् । पयर्थानामेव प्रमज्जा-
द्भुतानुमन्त्रणे ऽथग्रेरहमिति विकारः ॥

इति द्वाविंशौ कण्डिका ।

प्राश्चित्तमवदाद्येडां न यजमानभागम् । १ ।

यद्यतीति विपरिणामेनान्वयः । तेषां प्राश्चित्तमेवावस्यति न तत्स-
मसमर्थं यजमानभागमित्यर्थः ॥

हविराहुतिप्रभृतीडान्तः संतिष्ठते । २ ।

यदतो ऽह्नां प्रयाजानुयागादि तत्सर्वं पदार्थमेवानुष्ठितं प्रसङ्गेनो-
पकरोतीति भावः । एवं च तत्कालम्प्रसङ्गं यदैशेपिकमङ्गं पुरोडा-
शस्य यथा फलीकरणेष्टमः । कपालविमोचनं चेति तत्रैव कर्तव्य-
मित्युक्तं भवति । तत्र च लिङ्गं स्वर्गीयानामिडान्ते वैशेषिकाणामनु-
क्रमणम् । भारद्वाजसत्यापाढौ चाहतुः 'अत्र पशुपुरोडाशस्य पितृ-
लेपफलीकरणेष्टमौ जुहोति कपालविमोचनं चेति । सूत्राक्षौ
कार्याणीत्यपरं उत्कर्षेदित्यपरमिति लिङ्गात् ॥ यजमानभागस्य तु
वाचनिको निषेधः । केचित्तु वाचनिकमिडान्तत्वमिष्टा नान्यदपि
प्रतिषेधन्ति । तेषां यजमानभागावदानप्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यात्
प्राशनाभावादेवावदाननिवृत्तेः ॥

उपहुतां मैत्रावरुणपृष्ठा भक्षयित्वा पूर्ववत्प्रस्तरे
मार्जयित्वा सुवेण पृषदाज्यस्योपिहत्य वेदेनोपयम्य त्रिः
पृच्छति शृतं हवीः ३ शमितरिति । ३ ।

भक्षणवचनं मैत्रावरुणाय विधानार्थम् । तस्य चाप्राशनस्यापि अनु-
वाक्याप्रैषयोर्वत्तत्वेन होत्रध्वर्युर्विकारत्वाद्भक्षणप्राप्तिरिति भावः ।
मार्जनवचनं ॥ भक्षणशेषत्वं मार्जनस्य स्थापयितुम् । अतो यद्यदि-

डान्तमुक्तं तन्मार्जनान्तं भवति । पृषदाज्यग्रहणं ग्यालीगतस्येष्टं सुग-
तस्थानुयाजार्थत्वात् । उपहत्य गृहीत्वा ॥

श्रुतमितीतरः प्रत्याह । ४ ।

शमिता तु सुपरीक्षितपाकः प्रत्याह । यो ऽगृह्यं गृह्यमाह स एन-
चेति दोषः श्रूयते ॥

अर्धाध्वे द्वितीयं प्राप्य तृतीयम् । ५ ।

द्वितीयं तृतीयं पृष्टतृतीयन्वयः ॥

पूया मा पशुपाः पात्विति प्रथमे ऽभिप्रव्रजति ।
पूया मा पयिपाः पात्विति द्वितीये । पूया माधिपाः
पात्विति तृतीये । ६ ।

प्रथमे द्वितीय इति प्रतिप्रश्ने कृत इति शेषः । तथा पृष्टाभिका-
मेत्पूया मेति द्वितीयं पृष्टापकामेत्पूया मेत्येव बोधायनः ॥

श्रूलात्प्रवृद्ध हृदयं कुम्भ्यामवधाय सं ते मनसा मन
इति पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्युत्तरतः परिक्रम्य
। ७ ।

तृतीयेन गमनमन्तेणोत्तरतः परिक्रम्य हृदयमभिधारयति । न
चाचोत्तरतः परिक्रम्येत्यस्योत्तरखत्रेण सह योजना शङ्कनीया त्रिभिः
प्रश्नेस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिभिश्चाध्वनो ऽवच्छेदैर्विशिष्टस्य गमनस्योभयोरपि
हृदयपद्मभिधारणयोरङ्गत्वात् तस्य चानिर्द्वन्द्वत्वात् व्यक्तेकत्वाच्च भार-

द्वाजसत्याषाढाभ्याम् । उत्तरतः परीत्य पृषदाज्येन हृदयमभिधार-
यतीत्यर्थः ॥

आज्येन पशुं यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्ट इति । ८ ।

पशुमाज्येनाज्यस्यात्मा आनीतेनाभिधारयति उत्तरत एव स्थितः ॥

स्वाहोष्मणो व्यथिष्या इत्युद्यन्तमूपमाणमनुमन्त्रयते
। ९ ।

उद्यन्तं ऊर्ध्वं यन्तम् ॥

पशुं हरन्पार्श्वतो हृदयशूलं धारयत्यनुपस्पृशन्ना-
त्मानमितरांश्च । १० ।

सांन्यायवत्पशुसुदास्य हरन् कुम्भ्याः पार्श्वतो हृदयशूलं धारयति
न च तेन हस्तधृतेनोपस्पृशत्यङ्गान्तरमन्यांश्च । धारणमपि तस्य
रज्ज्वादिना बद्धा न साक्षाद्दृष्टेनेत्येके ॥

अन्तरा यूपमाहवनीयं च दक्षिणातिहृत्य यन्त्रहोत्रा
पट्टोत्रा वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामासाद्य चतसृषूप-
स्तृणीते जुह्वपधृतोर्वसाहोमहवर्न्यां समवत्तधान्या-
मिति । ११ ।

अतिहरणं व्याख्यातम् । समवत्तधानी इडापात्रम् ॥ तत्रेदमिन्द्रि-
यमित्यासत्राभिमर्शनमन्त्रे हविर्मयि अयतामिति मंत्राः । तत्र च
लिङ्गानि कागस्य हविषो ऽनुब्रूहि मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्य

अथ हविषा प्रचरति यदि वषा हविरवदानं वेत्यादीनि । आश्रया-
यनद्याह वषा पुरोडाशो हविरिति यशोः प्रदानानीति ॥

जुह्वपभृतेर्हिरण्यशकलाववधाय बर्हिषि सप्तशा-
खायामवदानान्यवद्यन्तंप्रेष्यति । १२ ।

इति षयोविंशौ कण्डिका ।

मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति । १ ।

बर्हिं सप्तशाखयोस्तदङ्गं निधाय संधितेरक्तया धारयावदानमन्त्रेण
हिनप्ति । प्रकानी चावदाने मनोतायै संप्रेष्य ॥

हृदयस्याग्ने ऽवद्यति । अथ जिह्वाया अथ वक्षसो
यायाकामीतरेषाम् । २ ।

अथाणामेतेषां क्रमनियमो यायाकाम्यमितरेषामङ्गानाम् ॥

मध्यतो गुदस्यावद्यतीत्युक्तम् । ३ ।

उक्तमिदं ब्राह्मणे मध्यतो गुदस्यावद्यति मध्यतो हि प्राण उत्तम-
स्यावद्यतीति । तेन देवताणामवदानानां मध्यतो ऽन्ततो वा गुदाव-
दानमित्यर्थः ॥

यथोद्धृतं वा । ४ ।

था प्रथमं उद्धरणे क्रम उक्तः स एवावदाने ऽप्यस्तु ॥

दैवतानां द्विर्द्विरवदाय जुह्वामवदधाति । उपभृति
सौविष्टकृतानां सकृत्सकृत् । ५ ।

दैवतसौविष्टकृतविभागः प्रागेव दर्शितः ॥ तत्र दैवतानि सर्वाण्यव-
दाय ततः सौविष्टकृतान्यवदधाति । तथाह भारद्वाजः प्रत्यभिधाय
अङ्गाणि स्विष्टकृते सकृदिति । पञ्चावत्तिनस्तु चिस्त्रिदैवतेभ्यो
द्विर्द्विः सौविष्टकृतेभ्य इति द्रष्टव्यं पञ्चावत्तं सर्वचेति नियमात्
स्वधितिना धारां किनन्ति द्विः पञ्चावत्तिन इति सिद्धाच्च ॥

गुदं द्वैधं विभज्य स्थविमदुपयङ्भ्यो निधाय मध्यमं
द्वैधं विभज्य दैवतेष्ववदधाति । अणिमत्सौविष्टकृतेषु । ६ ।

गुदस्यावदानकालः प्रागेवोक्तः । तस्यैवेदानीं विभागप्रकार उच्यते ।
यदा दैवतार्थं गुदादवद्यते तदैवतं चेधा विषमं विभज्य मूलखण्ड-
सुपयङ्गोमार्थं निधाय मध्यमपरिमाणं खण्डमवदानमन्त्रेण देधा
क्षिप्वा दैवतेष्ववदधाति । अणु तु खण्डं स्वकाखे सौविष्टकृतेषु ॥
पञ्चावत्तिनस्त्वत्रापि चेधा देधा च विभागः पूर्ववत् ॥

अपि वा द्वैधं विभज्य स्थविमदुपयङ्भ्यो निधायैत-
रक्षैधं विभज्य मध्यमं द्वैधं विभज्य दैवतेष्ववदधाति ।
अणिमत्सौविष्टकृतेषु स्थविष्ठमिडायाम् । ७ ।

गुदादपीडावदानमिच्छतेऽयं विभागः ॥

चेधा मेदेऽवद्यति द्विभागं सुचोक्तृतीयं समवत्तधा-
न्याम् । ८ ।

अवन्नेषु सौविष्टकृतेषु मेदस्त्रेधा विभज्य द्वतीयमिष्टार्थं निधाय-
तरौ भागौ सुचोः क्षिपति ॥

यूधे मेदो ऽवधाय मेदसा सुचौ प्राष्ट्य हिरण्यश-
कलावुपरिष्ठात्कृत्वाभिधारयति । ६ ।

यूधे पशुरसे मेदो मज्जयित्वा तेन सुगतान्यङ्गानि प्रच्छादयति ॥

समवत्तधान्यां पडाद्यानीडामवद्यति वनिष्ठुं सप्तमम् ।
पड्भ्यो वा वनिष्ठोः सप्तमात् । १० ।

अवधिष्टानामङ्गानां मध्ये यथोद्धृतं पडाद्यानि कृत्स्नानीडामवद्यति
वनिष्ठुं च सप्तमम् । अत एव नावदानमन्त्रः न च यजमानभागः ।
यदा तु पड्भ्यः तदा सर्वं प्रकृतिवत् ॥

अनस्थिभिरिडां वर्धयति । ११ ।

शिष्टेष्वङ्गेषु धान्यनखीनि तैरिडां वर्धयति । कानि पुमक्षानि ॥

क्षोमानं क्षोद्धानं पुरीततमित्यन्ववधाय यूष्णोपसि-
च्याभिधारयति । १२ ।

इतिकरणो ऽधूप्रीमेदस्तृतीययोः प्रदर्शनार्थः । तत्र मेदः पूर्वमवदाय
ततः क्षोमादीनीत्यपरे ॥

इति चतुर्विंशौ कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

अपां त्वौषधीनां रसं गृह्णामीति वसाहोमइवन्यां
वसाहोमं गृह्णाति । १ ।

वसा पशुरसः । स एव होमस्तत्साधनत्वाद्भिप्रेतः तं वसाहोमं
गृह्णाति । श्रुतिप्रसिद्धा तु तथा निर्देशः ॥

स्वधितिना धारां क्षिनन्ति । २ ।

दक्षिणेन गृह्णन्त्येन क्षिनन्ति ॥

द्विः पञ्चावत्तिनः । ३ ।

गतः ॥

श्रीरसीति पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति । ४ ।

प्रयौति लोवयति ॥

वातस्य त्वा भ्रज्या इति तेनैवापिदधाति । स्वधितिना
वा प्रयौति । स्वधितिनापिदधातीत्येके । ५ ।

गताः ॥

अथ यन्न शीर्ष्णो ऽवद्यति नांसयोर्नाणूकस्य नापर-
सक्थ्योरनवदानीयानि । ६ ।

अंसौ स्कन्धौ तावन्तरास्त्रिविजेषो ऽणूकः । ओष्णोरुपरिदेशवपरस-
क्थिनौ । एतेभ्यो ऽङ्गेभ्यो यत्रावद्यत्यनुद्धरणात् तेनैतान्यनवदानीया-
नीत्याख्यायन्ते यथा सुराग्रहांस्त्रानवदानीयानि च वाजसङ्ग इत्यादौ ।

स्वयं च घट्यति मासत्या अवदानीयानीति । अस्वेवं किं तै-
दानीम् ॥

तानि शृतैः संनिधाय संमृशत्यैन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्ग
इति । ७ ।

तान्यनवदानीयानि शृतैर्देवतमौषिष्टकृतेडैः सह निधायोभयानि
संमृशतीत्यर्थः । तथा शृतमशृतं च पशुं संनिधाय संमृशतीति
सत्याषाढः ॥

अथ हविषा प्रचरति । ८ ।

हविःशब्दो ऽङ्गावदानेषु प्रसिद्धः ॥

इन्द्रामिभ्यां छागस्य हविषो ऽनुब्रूहीन्द्रामिभ्यां छागस्य
हविषः प्रेष्येति संप्रैषौ । ९ ।

गतः ॥

याज्याया अर्धर्चं प्रतिप्रस्थाता वसाहेमं जुहोति
घृतं घृतपावानः पिवतेति । १० ।

मन्त्रमध्यगस्त्राहाकारो न प्रदानार्थः मध्यमे स्त्राहाकार इति लिङ्गात् ।
तेनान्ते स्त्राहाकारेण जुहोति ॥

उद्रेकेण दिशः प्रदिश इति प्रतिदिशं जुहोति । मध्ये
पञ्चमेन । ११ ।

उद्रेकः श्रेयः । पञ्चमेन मन्त्रेण ॥

प्राञ्चमुत्तमं संस्थाप्य नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते । १२ ।

पठं होमं मथादारभ्य प्राञ्चं समाप्य ता एव दिश उपतिष्ठते
सन्वलिङ्गात् ॥

वपट्कृते जुहोति । १३ ।

हविरिति श्रेयः । सांनय्यवद्भुतानुमन्त्रणम् ॥

अथ वा दिशः प्रति यजेत् । उपरिष्ठाद्वा वनस्पतेः
स्विष्टकृते वा । १४ ।

अथ ऊते हविषि दष्टे वा वनस्पताविष्टे वा स्विष्टकृति दिशं यागः ।
वसाहोमन्तु सर्वत्र याज्याया अर्धर्ष एव ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य सहत्पृषदाज्यस्योपहत्य
द्विरभिघार्य वनस्पतये ऽनुब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति
संप्रैषौ । वपट्कृते जुहोति । १५ ।

प्रत्याक्रम्य ऊत्वा नारिष्ठान्पृषदाज्यं गृह्णाति स्यान्त्याः सुगतस्त्रानुया-
जार्थलात् । द्विन्तु पञ्चावत्तिनः ॥

स्विष्टकृद्वद्यजमानो ऽनुमन्त्रयते । १६ ।

यथा वनस्पतेरर्धं देवयज्ययाद्युष्मानित्यादि ॥

उपर्याहवनीये जुह्वामौपश्रुतानि विपर्यस्यन्नाहाग्नये
स्विष्टकृते ऽनुब्रूह्यग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति संप्रैषौ । १७ ।

दक्षिणतः स्थित एवीपस्तानि जुहुं गमयन्नाहानुवाच्यामैषं ततो
याज्याया इत्यर्थः ॥

वपट्कृते हुत्वा प्रत्याक्रम्यायतने सुचौ सादयति
। १८ ।

उत्तरविधानार्थो ऽनुवादः ॥

इति पक्षविंशौ कण्डिका ।

अचेडाया निरवदानमेके समामनन्ति । १ ।

अथ सुहृदादनानन्तरं प्राकृत एव काल इति भावः । निरवदानं
वृथक्करणम् ॥

अवान्तरेडामवद्यति । २ ।

उत्तरविवरणानुवादः ॥

मेद उपस्तीर्य मेदस्ताभिधारयति । ३ ।

गतः ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्तं तस्मा द्रव्युक्तम् । ४ ।

तस्मादादर्तयं मेद इति भावः ॥

उपहृतां मैत्रावरुणपक्षा भक्षयन्ति । प्रतिप्रस्थाता
सप्तमः । ५ ।

पशुपुरोडाशादवशिष्टमेव यक्षां भक्षणम् । प्रतिप्रस्थाताप्यवाधिकः
तस्यापि पशुभूतवपाश्रपणात्मकप्राकृतकार्यान्वयादिति भावः ॥

वनिष्ठुमग्रीधे षडवत्तं संपादयति । ६ ।

यदा कृत्स्नो वनिष्ठुरिडायामवक्षस्तदा तमिडांशेन महाग्रीधे प्रयच्छति
च षेडावद्भवति । यदा वनिष्ठेकदेवो ऽवक्षस्तदावत्तशिष्टं भार्जनान्ते
प्रयच्छति स त्वाग्रीभभागवद्भवति ॥

अध्यध्रीं होत्रे हरति । ७ ।

अध्यध्री अपीडायासेवाधिकांशो हेतुर्नियम्यते अग्नित्वात् ॥

अग्रीदौपयजानङ्गारानाहरोपयष्टरूपसीद ब्रह्मन्प्र-
स्थास्यामः समिधमाधायाग्रीत्परिधींश्चाग्निं च सकृत्स-
होत्संमृच्छीति संप्रेष्यति । ८ ।

उपयजो नाम वक्ष्यमाणा होमाः तदर्थो औपयजाः तेषां हेतो-
ययष्टा । व्याख्यातः शेषः ॥ नन्वेते ऽङ्गाराः कुचाहर्तव्याः कुच औपय-
ष्टोपवीदति कथासौ । तत्सर्वं क्रमादाह ॥

आग्रीधादौपयजानङ्गारानाहरति । होत्रीय उपय-
जति । ९ ।

शौमिके पशाविति शेषः । लाघवार्थमिह वचनम् ॥

शामिचान्निरूढपशुबन्ध उत्तरस्थां वेदिश्रोण्याम्
॥ १० ॥

शामिचादाहरति ओष्णामुपयजतीत्यर्थः । बौधायनेन त्वचोर्क्तं अतो
 ह स्नाह बौधायनः आहवनीयादेवोदीचो ऽङ्गारान्निर्वृत्य तेषूपयष्टे-
 पयजेदिति । तेन पशुत्रपणादूर्ध्वं शामिचागुगतौ उपयजामप्रथोज-
 कत्वे ऽप्याहवनीयाङ्गारेषूपयामो दुक्तः । न तु गुदशेमलोप इति
 द्रष्टव्यम् ॥

गुदकाण्डमेकादशधा तिर्यक् छित्त्वासंभिन्दन्नपर्या-
 वर्तयन्ननूयाजानां वपट्कृतेवपट्कृत एकैकं गुदकाण्डं
 प्रतिप्रास्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः
 प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

मभेदः संकरो दारणं वा । सुखमन्तरभागस्य बद्धिः परिवर्तनं पर्या-
 वर्तनम् ॥

सर्वाणि हुत्वाह्यस्वीपधीभ्य इति बर्हिषि लेपं निमृज्य
 मनो मे हार्दि यच्छेति जपति । पृथदाज्यं जुह्वामानीय
 पृथदाज्यधानीमुपधृतं कृत्वा तेनैकादशानूयाजान्य-
 जति । १२ ।

गतौ ॥

देवेभ्यः प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति । प्रेष्य प्रेष्येतीतरान्
 । १३ ।

प्रथममनूयाजं प्रति देवेभ्यः प्रेष्येति प्रशास्तरं रूपेण्यति । केवलं
 प्रेष्येतीतराननूयाजान् ॥

तान्यजमानः प्राक्षतैरनुमन्त्रयते । १४ ।

प्राक्षतैर्जानुमन्त्रणमन्त्रैरिति श्रेयः ॥

इति षड्विंशी कण्डिका ।

प्रथमेनाद्यांश्चतुरो दशमं च । द्वितीयेन प्राग्वन्-
स्पतेः । उत्तमेन श्रेयम् । १ ।

आद्याश्चतारो दशमश्च प्रथमविकाराः ततः परे चतारो द्विती-
यस्य नवमैकादशाद्युत्तमस्य । अतस्तेन तेन मन्त्रेण तांस्ताननुमन्त्रयते ।
यथा षड्विंशो ऽहं देवयज्यया प्रजावान् दारामहं देवयज्यया प्रजा-
वान् षड्विंशो वारितीनामित्यादि तयोर्जाहुत्योरहं देवयज्यया
पशुमान् देवयोर्होतोरहं तिसृणां देवीनामहमित्यादि तथा वनस्प-
तेरहं देवयज्ययायुग्नानित्यादि । तथा तत्तद्विकाराणां तत्तद्देशत्वम-
प्यनुमन्त्रातव्यम् ॥

उत्तरयोर्विकारेषूभौ होतारं चोदयतो ऽध्वर्युर्मैचा-
वरुणश्च यजेति । २ ।

दर्शितमेतत्प्राक्तनौ यदुत्तरावनूयाजौ द्वियज्ञाविति । इदानीं तद्वि-
काराणामपि मन्त्राद्यत इति वेदितव्यम् ॥

अत्र स्वरोरञ्जनमेके समामनन्ति । ३ ।

द्वितीयमवाञ्जनं स्वरैः पक्षे विधीयते न तु पूर्वस्त्रीवाञ्जनस्य काल-
विकल्पमात्रं तस्य पशुसंस्कारार्थत्वेन तत्रैव नित्यत्वात् । तथा च

मन्त्रवर्णः घृतेनाक्तौ पशुं पायेयामिति । यत्नं रेतद्भारदाजीवादी
नित्यवदुभयत्राश्रयवचनात् ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वां स्वरुमवधायानूयाजान्ते जुहोति
द्यां ते धूमो गच्छत्वन्तरिक्षमर्चिः पृथिवीं भस्मना
पृणस्व स्वाहेति । ४ ।

अनूयाजान्ते इति वैचित्र्यार्थम् । अनूयाजममाप्तिदेश इत्येके ॥

समानमा प्रत्याश्रावणात् । ५ ।

तत्राह भारद्वाजः सर्वा जुह्वपश्यतो वाजवतीभ्यां व्यूहति सर्वासु नुनु
प्रस्तरमनक्तौति ॥

सूक्तवाकप्रैषो विक्रियते । ६ ।

विक्रियते कर्तव्यो मन्त्रतय । कथम् ॥

तं मैत्रावरुणो ब्रूयादग्निमद्य होतारमवृणीते-
ति । ७ ।

इषिता दैव्या इत्याध्वर्यवप्रैषो निवर्तते ॥

ध्रुवावर्जं चतसृभिः परिधीनभिजुहोति । ८ ।

अतिरिक्त्वाद्भुवायाः प्राकृते परिधिभिर्होमे ऽनन्वयाच्च सिद्धस्यैव
ध्रुवावर्जनस्य वचनमसंदेहार्थम् ॥

दक्षिणेन विहारं जाघनीं हत्वा तथा पत्नीः संया-
जयन्ति । ९ ।

पूर्वस्तिङ्गार्धपथे पत्नीमंयाजाः । तत्र पाशुकोरपि शुचोः कस्तम्भां
सादर्न विमोचनार्थत्वात् । तथा च भारद्वाजः श्रुचः कस्तम्भां
सादयतीति । सादनमन्वस्य त्वरः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

आज्येन सोमत्वष्टाराविष्टोत्तानायै जाघन्यै देवानां
पत्नीभ्यो ऽवद्यति । नीच्या अग्नये गृहपतये । १० ।

यत्र न सन्ति लोमानि स उत्तानो भागः इतरो ऽन्यः । सर्वाण्यव-
दानानि जाघन्या एव भवन्ति आज्यम्यानापन्नत्वात् । तथा जाघनीं
प्रकृत्याश्च भारद्वाजः चतुःश्वस्तुरवदानस्य पञ्चश्वः पञ्चावदानस्य
नाचोपस्तरणमिधारणानि भवन्तीति ॥

उत्तानायै होच इडामवद्यति नीच्या अग्नीधे । ११ ।

इडास्मानित्यनुमन्त्रणे घृतशब्दस्यागूहः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

तां पत्न्यै प्रयच्छति तां साध्वर्यवे ऽन्यस्मै वा ब्राह्म-
णाय । १२ ।

गती ॥

बाहुं शमिचे । १३ ।

बाहुर्दोः । स लेको हविःशेषभक्षणद्वाराग्राभक्षितस्तिष्ठति ॥

तं स ब्राह्मणाय यच्चब्राह्मणो भवति । १४ ।

अत एव च लिङ्गादिष्विष्टं मांसं ब्राह्मणाय देवं भक्षणं चास्येति
सिद्धं भवति ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छेति त्रीणि समिष्टयजूंषि हुत्वानुपसृ-
शान्तुदयशूनमुदङ् परेत्यासंचरे ऽप उपनिनीय शुष्का-
र्द्रयाः संधावुदासयति शुगसोति द्वेप्यं मनसा ध्या-
यन् । १५ ।

भपत्रीयादि ममानमा समिष्टयजुषः । तत्र पिष्टलेपफलीकरणहेतौ
मशपुगेडाग एव व्याख्यातौ । ततस्त्रीणि समिष्टयजूंषि जुत्वा
प्राशन एव ग्याने वर्धिरनुप्रहत्य ततः प्रातर्दोहवद्यजमानभागप्राशनं
यदा पश्य इडा भवति । ततो वेद्यभिस्तरणादि आध्वर्यवशेषं
शलाण पृथग्दनुपसृशान्दयशूनं हुत्वा द्विपदां चतुष्पदां च पशू-
नामभंशं ऽपाम्नति ॥ तत्र च शुगसि तमभिगोचयेव मन्त्रः । न
तु शबेभामभयणं अनदशब्दात् मनसा ध्यायन्निति वचनाच्च ॥

सुमित्रा न आप औपधय इति तस्मिंश्चात्वाले वा
मद्यपत्नीका मार्जयित्वा धाम्नोधाम्नो राजन्नुदुत्तममि-
त्यादित्यमुपस्यायैधो ऽस्येधिपीमहोत्याहवनीये समिध
आधायपि अन्वचारिपमित्युपतिष्ठन्ते । १६ ।

आत्मार्यं मार्जयन् । तत्र

तर्पापस्त्रिष्टाप

द्रागः । समिदमौत

मन्त्रं आगमं तां

समिध

वायलायकः

मन्त्रं

इष्टिविधो वा अन्यः पशुबन्धः सोमविधो ऽन्यः ।
स यच्चैतदपः प्रणयति पूर्णपाचं निनयति विष्णुक्रमा-
न्क्रामति स इष्टिविधो ऽतो ऽन्यः सोमविध इति वाज-
सनेयकम् । १ ।

इष्टेऽपि विधा यस्य स इष्टिविधः । तथा सोमविधः । के पुनस्ते
विधे । सो ऽयं कर्ता यच्चैतद्व्याप्रसिद्धं पर्यर्थमपः प्रणयति ताश्चान्ते
ऽन्तर्वेदि निनयति विष्णुक्रमांश्च क्रामति, स इष्टिविधः । यच्चैतत्तद्यं
न करोति स सोमविधः । एतदुक्तं भवति ययमेव तत्पशौ कर्तव्यं
वा न वेति ॥ तत्र यदा दृष्टार्थाः प्रणीतास्तदार्थसुप्तत्वादासां दृष्टा-
र्थपक्षे प्रणयनमुच्यते । यदा त्वदृष्टार्थास्तदा नित्यप्राप्तौ पक्षे निव-
र्त्यन्ते । विष्णुक्रमाणां तु नित्यप्राप्तानामेव पक्षे निवृत्तिर्वचनादिति
द्रष्टव्यम् ॥

यूपं यजमान उपतिष्ठते नमः स्वरभ्यः सन्नान्माव-
गातापखादध्वान्नं भूयासम् ॥ शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां संद-
हश्रिरे चपालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् । ते देवासः
स्वरवस्तस्थिवांसे नमः सखिभ्यः सन्नान्मावगात ॥
आशासानः सुवीर्यमिति च । २ ।

यत्प्राग्यज्ञं शं च म इति जपान्तत्वात्प्रातिष्ठते । तथा चोत्तरसूत्रे
ऽपि वक्ष्यति ॥

उपस्थाय यज्ञं शं च म इति जपति । ३ ।

यज्ञ यज्ञं गच्छेति त्रीणि समिष्टयजूंषि हुत्वानुपसृ-
शन्हृदयशूलमुदङ् परेत्यासंचरे ऽप उपनिनीय शुष्का-
र्द्रयोः संधाबुद्धासयति शुगसोति द्वेष्ट्यं मनसा ध्या-
यन् । १५ ।

सपत्नीयादि समानमा समिष्टयशुषः । तत्र पिष्टलेपकनीकरणहोमौ
पशुपुरोडाश एव व्याख्यातौ । ततस्त्रीणि समिष्टयजूंषि कृत्वा
प्राकृत एव स्थाने यर्हिर्ननुग्रह्य ततः प्रातर्दोहवद्यजमान्भागप्राशनं
यदा पश्य इडा भवति । ततो वेशभिसरणादि आश्चर्यवशेषं
संन्याप्य पूर्ववदनुपसृशन्हृदयशूलं कृत्वा द्विपदां चतुष्पदां च पशू-
नाममचरे ऽपास्यति ॥ तत्र च शुगसि तमभिगोचेत्येव मन्त्रः । न
तु शचेर्नामग्रहणं अनद ब्रह्मान् मनसा ध्यायन्निति वचनाच्च ॥

सुमित्रा न आप औपधय इति तस्मिंश्चात्वाले वा
सहपत्नीका मार्जयित्वा धान्नोधान्नो राजन्मुदुत्तममि-
त्यादित्यनुपस्थायैधो ऽस्येधिपोमहोत्याहवनीये समिध
आधायपो अन्वचारिपमित्युपतिष्ठन्ते । १६ ।

व्याख्यात मार्जनम् । तत्तस्मिन्हृदयशूले कुर्वन्ति । तथा चाश्वलायन
तस्योपरिष्ठादप उपसृशन्तीति ॥ समिधामैकैकशेनाधान मन्त्रलि-
ङ्गात् । समिदस्यैतावान्दितौयो मन्त्रः ॥ पव्यामूपस्थानमन्त्रे पय
स्वत्यग्र आगमं तां मेति विकारः ॥ अथ प्रणीतामार्जनविष्णुक्रमेषु
याजनानक्रमप्राप्तेषु तेषां प्रवृत्तिविकल्पशाखान्तरोक्त दर्शयति ॥

इति सप्तविंशो कण्डिका ।

इष्टिविधो वा अन्यः पशुबन्धः सोमविधो ऽन्यः ।
 स यच्चैतदपः प्रणयति पूर्णपात्रं निनयति विष्णुक्रमा-
 न्क्रामति स इष्टिविधो ऽतो ऽन्यः सोमविध इति वाज-
 सनेयकम् । १ ।

इष्टेति विधा यस्य स इष्टिविधः । तथा सोमविधः । के पुनस्ते
 विधे । सो ऽयं कर्ता यच्चैतच्चयाप्रसिद्धं पशुर्थमपः प्रणयति ताद्यान्ते
 ऽन्तर्वेदि निनयति विष्णुकर्मांश्च क्रामति स इष्टिविधः । यच्चैतत्पर्यं
 न करोति स सोमविधः । एतदुक्तं भवति पयमेव तत्पशौ कर्तव्यं
 वा न वेति ॥ तत्र यदा वृष्टार्थाः प्रणीतास्तदार्थमुपलब्धत्वादामां वृष्टा-
 र्थपक्षे प्रणयनमुच्यते । यदा नवृष्टार्थास्तदा नित्यप्राप्तो पक्षे निव-
 र्त्यन्ते । विष्णुकर्माणां तु नित्यप्राप्तानामेव पक्षे निवृत्तिर्वचनादिति
 द्रष्टव्यम् ॥

यूपं यजमान उपतिष्ठते नमः स्वरभ्यः सन्नान्माव-
 गातापश्चाद्ध्वान्नं भूयासम् ॥ शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां संद-
 द्वाश्रिरे चपालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् । ते देवासः
 स्वरवस्तस्थिवांसे नमः सखिभ्यः सन्नान्मावगात ॥
 आशासानः सुवीर्यमिति च । २ ।

यत्प्राग्यज्ञं शं च म इति जपात्तत्कालोपतिष्ठते । तथा चोत्तरसूत्रे
 ऽपि वक्ष्यति ॥

उपस्थाय यज्ञं शं च म इति जपति । ३ ।

यूपमुपस्थाप्य ततो यज्ञं च म इति जपति । सोमेन पशुना
वेष्टा जपतीत्यनेनैव जपस्य सिद्धत्वात्कमार्थमिदं वचनम् ॥ यज्ञ
यूपप्रसङ्गात् संन्यते कर्मणि यूपस्यर्चने प्रायश्चित्तमाह ॥

आहुत्यै वा एतं वनस्पतिभ्यः प्रच्य।वयन्धुपयज्य
मनुष्याः प्रयान्ति । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमा मुञ्चते ।
यद्यूपमुपस्पृशेदुरिष्टं यज्ञस्यामुञ्चेत्तमभिमन्त्रयेत् वाय-
वेय ते वायवित्येकम् । वायवेतौ ते वायविति द्वौ ।
वायवेते ते वायविति बहून् । ४ ।

आहुत्यै आहुत्यै वनस्पतीज्ययाम्प्रोपकर्तुमेनं धूपं वनस्पतिसकाशा-
द्यज्ञार्थं निर्वहन्ति मनुष्याः तेनोपयज्य प्रयिज्यां कृत्वा गृहगमयान्ति
च । अत एव लिङ्गादेवगतं उदवसाय पशुना यष्टव्यमिति । उप-
ज्येति धनेच्छान्दसः संप्रसारणाभावः ॥ एवमाहुत्या परिकीर्तो यूपो
यद्यज्ञस्य दुरिष्टं तदात्मन्यारोपयति । तमेतमाहुतकिंस्वियं धूपं
यदि कश्चिदुपस्पृशेत्तत्किंस्वियमात्मनि संक्रमयेत् । अतस्तन्निर्वहणार्थं
तमेव धूपमभिमन्त्रयेत् वायवेय त इति । तच्च धूपैकादशिन्यादौ
द्विषहर्मा युगपत्काले स्पर्शने द्वितीयतृतीयाभ्यामभिमन्त्रणं न त्वाद्य-
स्यावृत्तिः तयोराख्यानसामर्थ्यात् ॥ एष सर्वार्थो विधिर्न केवलं
यजमानस्य । कस्मात् । संन्यते कर्मणि सर्वेषामेव यूपस्पृष्टौ दोषप्र-
रणात् क्षिरव्यकेशिना सर्वधिकारेण गृह्यकाण्डे तदवचनाच्च ॥

ऐन्द्राग्नौ निरुद्धपशुबन्धः सौर्यः प्राजापत्यो वा । ५ ।
एतास्त्रिषो देवता नित्ये पशौ विकल्पन्ते ॥

तेन संवत्सरेसंवत्सरे यजेत । षट्सुषट्सु मासेष्वि-
त्येके । ई ।

तेन प्रतिसंवत्सरं सकृद्वजेत षट्सुषट्सु वा मासेषु । किं त्वानियतः
कालः । नेत्याह ॥

चतुर्व्याहृत्तौ सूर्यवस आहृत्तिमुखआहृत्तिमुखे
वा । ७ ।

चतुर्व्याहृत्तिः चलन्तः । नवमक्षिलमहर्द्धाः शोभना यवसाः शष्पाणि
यस्मिन्काले स सूर्यवसः प्राहृत्तिरिति यावत् । आहृत्तिमुखमित्यय-
नार्ष्या । तदयमर्थः । यदा सकृत्संवत्सरेन्या तदा यस्य कस्यचिद्दृतो-
र्याहृत्तौ सूर्यवसे यजेत । यदा तु षट्सु मासेषु तदाहृत्तिमुख-
योरिति ॥ तथा च कात्यायनः पश्चिज्या संवत्सरेसंवत्सरे प्राहृत्त्याहृ-
त्तिमुखयोरिति । केचित्पुनश्चतुर्व्याहृत्तावित्यनेन षट्सुषट्सुहृत्तिषु
षट्सुषट्सु संवत्सरस्य यागमुक्तं मन्यन्ते । तदयुक्तं मन्यन्त आहृत्ति-
सुषट्सुषट्सुध्यामादेकवचनाच्च । एवं सकृद्विवा संवत्सरस्य पश्चिज्या
कार्येत्युक्तम् ॥ इदानीं सकृदपि तदक्रियायां न केवलमदृष्ट एव
प्रत्यवायः किं तु दृष्टो ऽपि । तस्मान्नानिष्टपशुनातिकर्मितथः
संवत्सर इति दर्शयन्नादरविशेषार्थं श्रुतिमेव तत्रोदाहरति ॥

मांसीयन्ति ह वा अग्नयो जुह्वतो यजमानस्य ।
ते यजमानमेव ध्यायन्ति । यजमानं संकल्पयन्ति ।
पचन्ति ह वा अन्येष्वग्निषु दृष्टामांसम् । अथैतेषां

नान्या मांसाणा विद्यते । यस्यो चैते भवन्ति तं ततो
नानीजानं पशुना संवत्सरो ऽतीयात् । आयुष्यो ह वा
अस्यैष आत्मनिष्क्रयण इति वाजसनेयकं भवति
भवति । ८ ।

मांसमनुद्धतो यजमानस्याग्नये मांसीयन्ति मांसमात्मन इच्छन्ति ।
ते यजमानमेव धायन्ति कदा खिन्नो मांसं दास्यतीति । ततस्त्वे-
नमदित्सन्तं संकल्पयन्ति इममेव यजमानाधमं भक्षयिष्याम इति ॥
कथमेव नृशंसमभिमंस्वन्त इति चेत् किमपि नृशंसम् । लोकिनेषु
ह्यग्निषु वृथामांसं लौकिकमांसं मनुष्याः पचन्ते अश्रन्ति च तत्प-
च्यमानमग्नय ॥ अथैतेषां यजमाननियन्तितानामग्नीनामन्तरेण प-
श्विज्यां न मांसान्तराशास्ति । तस्मात्कारणाद्यस्य खन्वेते ऽग्नयो
भवन्ति य आहिताग्निरिति यावत् तं पशुनानीजानमनिष्टवन्तं न
कश्चित्संवत्सरो ऽतीयात् तच्चैव संवत्सरे यजेत । आयुषे हितो ह्यस्य
यजमानस्यैष पशुः यदग्निभ्यो विभक्षयिष्यत्य आत्मानं निष्क्रीणाति ।
तस्मान्नैवैनमतिपादयेदिति ॥

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रतत्त्वप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायाम-
ष्टमः पटलः ।

२०५८१ इति अष्टमः प्रश्नः ॥

LIST OF ERRATA.

Page	1 line 13	disjoin एव रत्ननिवि	
"	4 "	9, 10 read एद नावदधे विदाकुर्वन्तु तनमवका	
"	7 "	2 transpose the strokes ॥ from behind •करणी- यनात् after इच्छति	
"	8 "	3 प्रतिगमिन्नेव is to be conjectured for प्रतिगमिन्नेम	
"	14 "	8 disjoin विना युग्मात्	
"	18 "	16 read सविष्ट instead of सविष्टे	
"	22 "	14 " चयमोधने " " चयमोधन	
"	24 "	7 disjoin विष्टविष्टयत्त कुर्वते	
"	28 "	5 " कमिपु'ग्रहमीयम् । उपवर्त्तन्मवधानम् ॥	
"	35 "	17 read वदन्तीर• instead of वृद्धन्तीर•	
"	45 "	3 insert जीवे between च and जीवकीयव	
"	62 "	8 read •जुतमधि instead of •जतमधि	
"	91 "	21 " चवीषी— " " चवीषी—	
"	107 "	12 " मूलम् " " मूलम्	
"	109 "	7 " विद्यामन् " " विद्यामन्	
"	112 "	17 " बीलुचान• " " बीलुचानि• (in part of the impression)	
"	141 "	3 put a stroke after चानोचरम्	
"	150 "	7 read दिवे instead of हिवे	
"	156 "	19 " मध्ये " " मध्य	
"	170 "	16 " •तर्पयामिति " " •तर्पयामिति	
"	216 "	11 " मद्यय " " मद्यय	
"	223 note	expunge the point after 'others'	
"	226 "	4 read निवृत्त instead of नि क्	
"	" "	19 " •याधमि• " " •याधमि•	
"	229 "	15 " यथा " " यथा	
"	249 "	13 " दुवमने यथा " " दुवमनेत्यथा	
"	257 "	20 " मधुमत्तु• " " मधुमत्तु•	

Page 258 note 16 read प्रथमं instead of त्रयम्

„ 264	„ 13	„ स्पष्टम्		
„ 286	„ 3	„ •अथान्वादिनि	„ „	•अथान्वादिनि
„ 305	„ 6	put a stroke behind	•हरति	
„ 310	„ 1	read पुनरुज्जति	instead of	पुनरुज्जति
„ 333	„ 14	„ पुनः	„ „	पुनः
„ „	„ 19	„ पुनः	„ „	पुनः
„ 353	„ 5	„ उभराभाजति	„ „	उभराभाजति
„ 357	„ 2	„ •धय	„ „	•धय
„ 391	„ 14	„ वधु	„ „	वधु
„ 410	„ 2	disjoin नि मथे		
„ 412	„ 13	read शास्त्रमविष	instead of	शास्त्रमविष

